

ਨਰਕਕੁੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਸਾ

(ਡਿਜੀਟਲ ਐਡੀਸ਼ਨ)

ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ

ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ - ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਵਤਨ (ਆਨਲਾਈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ)

www.watanpunjabi.ca

ਇਕ

ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਇਕਦਮ ਹਲਚੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਕੇ ਬੇਪਛਾਣ ਰੌਲੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈਆਂ।

ਅੰਬ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇ ਬੁੱਢੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਬੱਲੇ ਹਰੇ ਤੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉਤੇ ਲੰਮੇ ਪਏ ਪਏ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੂਹਣੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗਰਦਣ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਰੌਲੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਟਰੰਕ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪਏ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਬੱਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਨੇਤ ਆਈ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਡੇਰੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਆਈ ਹੈ।

ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਕਾਲੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਟੋਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੱਸ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਹ ਵੀ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦੋ ਡੰਗ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਗਿਆਨੋ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਫਿਰ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਬੱਲੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕੋ ਲਿਆ। ਗਿਆਨੋ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਇਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਗਰਭ ਦੀ ਖਬਰ ਇਕ ਨਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਦਾਗ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵਿੱਡ ਭਾਰ ਲੰਮਾ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕੋ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਦਦਗਾਰ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਮ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਰਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਡਾਕਟਰ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ 'ਤੇ ਅਟਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਇਲਾਜ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਾਲੀ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਦਾ ਉਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸਮਝਦਾ।

ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਿਆਲਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚਾ ਕਾਲੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ-ਪਿਆ ਉੱਘਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਸੁੱਤ-ਉਨੀਂਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ, ਉਹੀ ਚੱਕ ਕੇ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਬੁੰਦ-ਬੁੰਦ ਖੂਨ ਨਿਚੋੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

ਕਾਲੀ ਹੜਬੜਾ ਕੇ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਿਆ। ਅੰਬ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿੰਦਾਂ ਨੁਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਲਫ਼ ਨੰਗਾ ਅਤੇ ਬੇਪਰਦ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ।

ਸਿਖਰ ਦੁਪਿਹਰੇ ਦੇਖਿਆ ਸੁਫ਼ਨਾ ਕਾਲੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਫੇੜੇ ਵਾਂਗ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਲ-ਪਲ ਰਿਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੀਰਾਨ ਭੱਠੇ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ। ਭੱਠੇ ਦੀ ਸੁਰਖ-ਸੁਰਮਈ ਕੰਧ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਗਿਆਨੋ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ, ਅਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹਿ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਅਰਾਮ ਅਤੇ ਚੈਨ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਸਕੇ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭੱਠੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਸੁਰਖ-ਸੁਰਮਈ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਭੱਠੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਲਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ

ਪਿਆ। ਹਲਟ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੁਰਲੀਆਂ ਵੀ ਖਾਲੀ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਖੇਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਡੰਗਰ-ਮਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੇਤੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਗਾਧੀ ਨੂੰ ਹਿਲਾ-ਜੁਲਾ ਕੇ ਹਲਟ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਾਧੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਚਾਦਰ ਬੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਟਿੱਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਚੁਬੱਚੇ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਆੜ ਵਿਚ ਵਗਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਧੋ ਲਏ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਏਦਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਭੱਠੇ ਦੀ ਸੁਰਖ ਮਿੱਟੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋ ਲਈ ਅਤੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ।

ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਕੁਛ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਹਲਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਬੱਲੇ ਖੇਤ ਦੀ ਵੱਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉੱਘ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਗਿਆਨੋ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰਦੀ ਹੈ... ਹੁ-ਬਹੂ ਤੇਰੇ ਹੀ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਹਨ। ... ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਫਿੰਨਾ ਨੱਕ ਅਤੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ...। ਗਿਆਨੋ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਦੀ ਹੈ।

“ਤੇਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ... ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਤੇਰਾ ਹੈ...। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮੇਲ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੱਸਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਾਸੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬੋਖਲਾ ਕੇ ਜਾਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕੀੜੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੇ ਬਰੀਕ ਟੁਕੜੇ ਲੈ ਕੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੋਰੀ ਵਿਚ ਵੜਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੜੇ ਅਤੇ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਖਿਲਾਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਹੀ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੈ, ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਚੈਨ ਹੈ।

ਇਸ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਕਾਲੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਭੱਠੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਅਜੇਹੇ ਥਾਈਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਬਿੱਛੂ-ਸੱਪ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀੜੀ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੜੀ ਸੀ।

ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ, ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਜੀਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਗਮੀਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਣਾ-ਮਰਨਾ ਜੇ ਸਿਰਫ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬੱਲੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਵੇ।

ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬੱਲੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਗਿਆਨੋ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਕੀ ਸੋਚੇਗੀ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮੇਰਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਹ ਗਿਆਨੋ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੜਕੇ ਤੱਕ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਇਸ ਉਮੀਦ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਣਖਟੋਲੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੜਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ

ਜਾਵੇਗਾ। ਕਾਲੀ ਤੜਫ ਉਠਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਾਇਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬਿਖਤਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ।

ਜਦ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿਗਨਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਖੇਤ ਦੀ ਵੱਟ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਮਿੱਧਦਾ ਹੋਇਆ ਰੇਲ ਦੀ ਪੱਟੜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ। ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਪੱਟੜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਸੀ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਫਾਟਕ ਪਾਰ ਕਰਨ ਬਾਅਦ, ਰੇਲ-ਪੱਟੜੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਟੜੀ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਪੱਟੜੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਅਕਸਰ ਇਸ ਪੱਟੜੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਦਾ ਕਾਲਾ ਕਲੂਟਾ ਇੰਜਣ, ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦਾ, ਚਿਮਨੀ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲਾ ਧੂੰਆਂ ਅਤੇ ਥੱਲਿਉਂ ਚਿੱਟੀ ਭਾਫ਼ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਗੱਡੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਡੱਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚੀ ਆਉਂਦਾ, ਦਨਦਨਾਉਂਦਾ ਕਾਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਗੱਡੀ ਚੀਕਦੀ-ਚਿਲਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭਾਫ਼ ਨਾਲ ਭਿਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲੀਆਂ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੜ੍ਹ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਛੁੱਕ-ਛੁੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਛਾਂ-ਛਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਰੇਲ ਪੱਟੜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹ ਗੱਡੀ ਵੱਲ ਬੇਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੱਡੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇੰਜਣ ਪਾਣੀ ਭਰ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਆ ਜੁੜਿਆ ਸੀ। ਚਿਮਨੀ ਵਿਚੋਂ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਵੱਲ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਫ਼ ਦੀ ਛਾਂ-ਛਾਂ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ।

ਇੰਜਣ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸੀਟੀ ਵਜਾਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਕ-ਭਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਧਕਾਧੱਕ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਣ ਲੱਗਾ। ਭਾਫ਼ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਛੂੰ-ਛੁੱਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੀ ਹਿਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਤੁਰ ਪਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੀਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇੰਜਣ ਦੀ ਸੀਟੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਉੱਭਰੀ ਅਤੇ ਉਹ ਰਫ਼ਤਾਰ ਫੜ ਰਹੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਨ ਲੱਗਿਆ।

ਆਖਰੀ ਡੱਬਾ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੰਪ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੌੜਣ ਲੱਗਾ। ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਏਦਾਨ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਲੜਖੜਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੱਟੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਏ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਘਿਸਰਨ ਤੋਂ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚਿਆ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੈਰ ਪਾਏਦਾਨ ਤੇ ਰੱਖ ਹੀ ਲਿਆ ਅਤੇ ਡੰਡੇ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕ ਰਹੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਕਰਕੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

“ਭਾਈ, ਜੇ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਘਰੋਂ ਆਇਆਂ, ਅਤੇ ਮਰਨਾ ਆਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ। ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਕਿਉਂ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਨਾ ਏਂ।” ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ।

“ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਟਿਕਟ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਣਾ।” ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਬੇਯਕੀਨੀ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਦੌੜ ਕੇ ਗੱਡੀ ਫੜੀ ਹੈ।”

“ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਇਹਨੂੰ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ,” ਤੀਜੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ।

ਡੱਬੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁੰਗੜ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਰਿਹਾ।

ਫਾਟਕ ਪਾਰ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਇੰਜਣ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਚੋਲਾਂਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ

ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਡਰ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਸਰ ਇਸ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਲੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉਪਰਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਲੰਮਾ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ-ਮੂੰਹ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਲਪੇਟ ਲਿਆ। ਪਰ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਚਾਦਰ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਝਰੋਖਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਚੇਲਾਂਗ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੇੜੇ ਆਉਣ ਤੇ ਗੱਡੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਘੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਇੰਜਣ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੰਮੀ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ। ਫਿਰ ਕਰਚ... ਕਰਚ... ਕਰੀਹ... ਕਰੀਹ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੱਡੀ ਖੜ੍ਹ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਤੇ ਭੱਗਦੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਰ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਝੌਂਪੜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਕੋਹ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਤੇ ਲੱਗਭੱਗ ਇਕ ਕੋਹ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮਨ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਚਾਹ ਸੀ, ਬੜੇ-ਬੜੇ ਅਰਮਾਨ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਦਿਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਹਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੱਗਡੰਡੀ ਉਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਦਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਾਣ ਲਈ।

ਇਕ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਸੀਟੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ, ਲੈਂਪਪੋਸਟ ਅਤੇ ਬੈਂਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗਿਉਂ ਖਿਸਕਦੇ ਹੋਏ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਜਦ ਗੱਡੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖੁੱਲੇ ਖੇਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦੌੜਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚਾਦਰ ਵਿਚੋਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਝਰੋਖਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹ ਥੱਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ।

ਭੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਠੰਡਕ ਅਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਵਿਚ ਕੰਬਦੇ ਖੇਤ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬੀੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਨ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਰਜ ਭੁੱਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਜਾਂਦੇ ਖੇਤ ਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਤੇ ਚਾਦਰ ਲੈ ਲਈ।

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਡੱਬੇ ਅੰਦਰ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਘਸਮੈਲੇ ਧੱਬੇ ਬਣ ਕੇ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਿਣ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਧੱਬੇ ਥੱਲੇ, ਪੱਟੜੀ ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹੋਏ ਗੱਡੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਤੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਛੁੱਕ-ਛੁੱਕ ਅਤੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਗੱਡੀ ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੀ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਘਬਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੋਈ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤੇ ਨਕਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ।

ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭੈ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪਿੰਡ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਥੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਘਰ ਤੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਕਾਨ, ਬਹੁਤ ਬੜੀਆਂ ਖੁੱਲੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ, ਮਹੱਲ ਤੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਖਚਾਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਥੇ ਤੁਰਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ

ਖਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਐਨੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਉਹਦੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਗੁਆਚੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰੇਗਾ ਤੇ ਲੋਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਵਿਚ ਵੱਜ ਕੇ ਜਾਂ ਥੱਕ ਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਦੇਵੇਗਾ।

ਜਦ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਵੱਡਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਪਰਲੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤਾਕੀ 'ਚੋਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਤੇ ਟਿਮਟਮਾਉਂਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬਾਹਰਲਾ ਸਿਗਨਲ ਲੰਘ ਕੇ ਇੰਜਣ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਯਾਤਰੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਫੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਪਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਸ਼ੌਰ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਤੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਗੱਡੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਡੱਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵੱਜਦੇ ਹੋਏ ਬੋਰੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੋਂ ਡਿੱਗਦੇ ਹੋਏ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਠਿਕਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਣ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਧੂਰੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਦਾ ਟਿਕਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਅਤਾ ਪਤਾ ਪੁੱਛਣਗੇ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਉਲਝਣ 'ਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲੇਗਾ।

ਜਦ ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁੜ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ 'ਚ ਵੜ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਫਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੱਥ 'ਚ ਝਾੜੂ ਤੇ ਡੱਬੇ ਫੜੀ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੁੱਲ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤਕਰੀਬਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਕਰਕੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਇਥੋਂ ਹੀ ਫੜੀ ਸੀ।

ਖਾਲੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਇਕ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸੇ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਹੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਡਰ ਨਾਲ ਘਿੱਗੀ ਬੱਝ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੰਬਣੀ ਛਿੜ ਗਈ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਸਰੀਰ 'ਚ ਇਕਦਮ ਫੁਰਤੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਉਹਨੇ ਕਾਹਲੀ ਜਿਹੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਲੁਕ ਜਾਵੇ ਪਰ ਪੂਰੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਕਿਤੇ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਟਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਪੁਲਸ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਥੇ ਜਾਵੇ।

ਉਹਨੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਯਾਰਡ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਬੁੱਢੇ ਹਾਥੀ ਵਰਗਾ ਇੰਜਣ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਸੀਟੀ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਭਾਫ ਛੱਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਇੰਜਣ ਦੀ ਮੱਧਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸਾਰੇ ਯਾਰਡ 'ਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਲੀ ਯਾਰਡ ਦੇ ਪਾਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਗੜਗੜਾਹਟ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਟਾ ਪੀਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੱਕੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਹਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਕਈ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਬੜੇ ਤੇ ਗੋਲ ਗੋਲ ਉਚੇ ਢੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਆਦਮੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲੰਘੇ ਤੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਯਾਰਡ 'ਚ ਉਤਰ ਕੇ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਅਗਾਂਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਝੋਲੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਬੰਦੇ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਲਾਇਨਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇਕ ਕੱਚੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਥੋੜਾ ਫਾਸਲਾ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਲਾਇਨ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੈਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ। ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਅ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੁਣ ਖੁੱਲ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਖੰਘ ਵੀ ਲੈਂਦਾ।

ਕੱਚਾ ਰਾਹ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਸੌ ਸੌ ਗਜ਼ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਖੜੇ ਖੰਬਿਆਂ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਜਗ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਭੂਰੀ ਜਿਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਥੋੜੀ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦੋਮੋਰੀਆ ਪੁਲ ਆ ਗਿਆ। ਪੁੱਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦੀ ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜੁਗਰਾਫੀਏ ਤੇ ਸੜਕਾਂ-ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੋਨੋ ਆਦਮੀ ਇਕ ਤਿੰਨ-ਚਾਰੇ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ ਬਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਜੇ ਖੁੱਲੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਮੋੜ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਕਾਲੀ ਪਿਆਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਭਾਈ, ਬਚ ਮੋੜ ਤੋਂ,” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਕ ਗਿਆ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗਾ।

“ਇਕ ਸਵਾਰੀ ਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ।” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਕਾਲੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਆਉਣ ਤੇ ਤਾਂਗਾ ਟਪ-ਟਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਤਾਂਗਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਇੰਜਨ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੀਟੀ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਭਾਫ ਛੱਡਦਾ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਯਕੀਨ 'ਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਭਰ ਲਈ ਆਸਰਾ ਤੇ ਅਰਾਮ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਰੇਲਵੇ ਸੜਕ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢਾਬਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਦੇ ਤੁੜਕੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਇਦਾਂ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਤਾਂਗੇ, ਕੋਚਵਾਨ, ਕੁਲੀ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਿਖਾਰੀ ਤੇ ਭਿਖਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਬਚਦਾ ਉਹ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਰਾਮਘਰ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਥੱਲੇ ਕਪੜਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਤੇ ਕਈ ਬੈਚਾਂ ਤੇ ਲੰਮੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕੋਨੇ 'ਚ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਜੇਬ 'ਚ ਪਈ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ। ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਬੰਨੇ ਸਿਕਿਆਂ ਦੇ ਚੌਰਸ ਤੇ ਗੋਲ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਟੋਹ ਕੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ 'ਚ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੁੱਲ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਦੋ ਆਨੇ ਸਨ।

ਕੋਨੇ ਦੀ ਇਕ ਬੈਚ ਤੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡੇਰਾ ਜਮਾਂ ਲਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਥੇ ਹੀ ਕੁਲਚੇ-ਛੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਕੁਲਚੇ-ਛੋਲੇ ਖਾ ਕੇ ਵਿੱਡ ਭਰ ਲਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕੁਲਚੇ-ਛੋਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਛਾਬੜੀ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੰਮੀਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਸੁਸਤ ਜਿਹਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁਲਚੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਹੌਕਾ ਦਿਤਾ-“ਗਰਮ ਛੋਲੇ-ਭਟੂਰੇ... ਗਰਮ ਗਰਮ ਛੋਲੇ-ਕੁਲਚੇ ... ਕਾਬਲੀ ਚਨੇ... ਕਰਾਰੇ... ਮਸਾਲੇਦਾਰ।”

ਕਾਲੀ ਝਟਪਟ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਪਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਖੂੰਜੇ 'ਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਢੇਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੇ ਉਤੇ ਹਰੀ ਮਿਰਚ, ਟਮਾਟਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਹਰੇ ਧਨੀਏ ਦੇ ਪੱਤੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗੀਠੀ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਛੋਲੇ ਗਰਮ ਰਹਿਣ। ਪਰਾਤ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟੀ ਅੰਗੀਠੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਵਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪਰਾਤ 'ਚ ਸਜਾਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਟੂਰਾ ਕੁਲਚੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਟਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਭਟੂਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਇਹ ਕਿੰਨੇ ਦਾ ਹੈ?”

“ਆਨੇ ਦੇ ਦੋ।” ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕਦਮ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਟੂਰਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

“ਤੇ ਇਹ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੁਲਚੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। “ਇਹ ਵੀ ਆਨੇ ਦੇ ਦੋ?”

“ਤੇ ਛੋਲੇ?”

“ਮੁਫਤ।”

“ਤਾਂ ਇਕ ਇਹ ਦੇ ਦੋ ਤੇ ਇਕ ਆਹ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਭਟੂਰੇ ਤੇ ਕੁਲਚੇ ਵੱਲ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਇਕ ਕੁਲਚਾ ਤੇ ਇਕ ਭਟੂਰਾ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਦੇ ਡੂਨੇ 'ਚ ਛੋਲੇ ਪਾ ਦਿਤੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਕੁਲਚੇ ਤੇ ਭਟੂਰੇ ਖਾਏ। ਉਹਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਵਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਡਕਾਰ ਮਾਰਦਾ ਚਾਹ ਦੀ ਰੇਡੀ ਕੋਲ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਲੰਬੀ ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਿਲਕਧਾਰੀ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਚਾਹ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸੰਤਰਾਮ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੋ ਕੱਪ ਚਾਹ ਬਣਾਈ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕੱਪ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ।

ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਇਕ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ ਤੇ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲਿਆ, “ਮਿੱਠਾ ਥੋੜਾ ਆ। ਸ਼ੱਕਰ ਦੇ ਦੋ ਚਮਚੇ ਹੋਰ ਪਾ ਦੇ।”

ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੱਪ ਮੋਹਰੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਦਾ ਚਮਚਾ ਪੁਆ ਕੇ ਚਾਹ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਘੁੱਟ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਸੜ੍ਹਪ-ਸੜ੍ਹਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਚੋਰੀ ਛਿੱਪੇ ਪੰਡਿਤ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਅਜੇ ਚਾਹ ਪੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦੂਰੋਂ ਇੰਜਣ ਦੀ ਸੀਟੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਜਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡੀ ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੇ ਧਮਕ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨੀਲੀਆਂ ਤੇ ਲਾਲ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਪਾਈ ਕੁਲੀ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸੂਟਾ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਕੁਚਲਦੇ ਹੋਏ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਬੜੇ ਗੇਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਦੋ ਬਾਬੂਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ।

ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਲਾਂ 'ਚ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਡਾਕਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਗਈ। ਚਮਕਦੇ ਡੱਬੇ ਗੇਟ ਦੇ ਮੋਹਰਿਉਂ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤੇ ਚੀ...ਚੀ...ਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ।

ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ੋਰ ਮਚ ਗਿਆ। ਇਕੋ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੜੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਤਾਂਗਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲੱਗੇ, “ਲਾਲਾ ਜੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਜੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰੀ ਤਾਂਗਾ ਹੈ।” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੀ ਸਾਹ 'ਚ ਇੰਨੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਮੁਹੱਲੇ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਵਾਰੀਆਂ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਮੁੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਾਂਗਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜ ਪੈਂਦੇ। ਇਕ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਦੋ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਆਪਣੇ ਤਾਂਗੇ 'ਚ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਲੜ ਫੜਦਿਆਂ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੱਥੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ?” “ਕਿਉਂ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਮਾ ਲਗਦਾ?” ਪਹਿਲੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੜ ਛੁੜਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਦਿਤਾ।

“ਮਾਮਾ ਲਗਦਾ ਹੋਊਂਗਾ ਤੂੰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਆ।” ਦੂਜੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਤਾਂਗੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ। ਡਾਕਗੱਡੀ ਵੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਖਿਸਕਦੀ ਹੋਈ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੇ ਧਮਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟ ਕੇ ਖਮੋਸ਼ੀ 'ਚ ਡੁੱਬ ਗਈ।

ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ 'ਚ ਭੀੜ ਵੱਧਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਆਖਰੀ ਘੁੱਟ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਤੇ ਖਾਲੀ ਕੱਪ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਚੌੜਾ ਹੋਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਫੱਟੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਲਈ। ਬੈਂਚ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਲੱਤਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਕੁ ਪਸਾਰ ਕੇ ਉੱਪਰ ਚਾਦਰ ਲੈ ਲਈ।

ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ 'ਚ ਆ ਵੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬੁੜੇ, ਬੁੜੀਆਂ, ਜਵਾਨ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਟੋਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ। ਕੁੱਝ ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੈਲੀਆਂ ਕੁਚੈਲੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਾਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਛਾ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਕੇ ਤੜਕੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਸਕਣ। ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਬਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੁੰਬਲੀਆਂ ਨੇਫਿਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਆਂ ਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕੁੜਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਨਾਲ ਬਕਸੂਏ ਲਾ ਕੇ ਬੰਨ ਲਈਆਂ।

ਕੁੱਝ ਨੌਜਵਾਨ ਮੰਗਤੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤਾਂਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ 'ਤੇ ਠੇਕਾ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇਸੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਮੁਟਿਆਰ ਮੰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਛਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਚੁੰਬੜ ਜਾਂਦੀਆਂ।

ਕਾਲੀ ਅਜੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਕੋਲ ਗਜ਼ ਭਰ ਲੰਮੀ ਬੈਂਤ ਦੀ ਸੋਟੀ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਲਾਠੀਆਂ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟਰੰਕ ਤੇ ਕੱਛ 'ਚ ਝੋਲਾ ਸੀ।

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੈਚਾਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਫਰਸ਼ ਤੇ ਲੋਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਬੈਠੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਇਹ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਰਾਂ?” ਹਵਾਲਦਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਥੇ ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਦੇਖ ਕੇ ਖਿੱਝ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਬੈਂਚ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਲੰਮੇ ਪਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿਤਾ। “ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਪਿਆ ਆਂ?”

“ਸਵੇਰੇ ਤੜਕੇ ਦੀ ਗੱਡੀ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ।”

“ਗੱਡੀ ਤੜਕੇ ਨੂੰ ਲੈਣੀ ਆਂ ਤੇ ਡੇਰਾ ਹੁਣੇ ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ?”

“ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆਇਆਂ। ਐਸ ਵੇਲੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।”

“ਟਿਕਟ ਕਿੱਥੇ ਆ?” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਟਿਕਟ ਹੈ।” ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਜੇਬ ’ਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਗੰਢ ਖੋਲ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਟਿਕਟ ਕੱਢ ਕੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ।

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਟਿਕਟ ਦੇਖ ਕੇ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। “ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ ’ਚ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਟਿਕਟ ਚੈੱਕ ਕਰੋ।”

ਸਿਪਾਹੀ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਪਰ ਪਏ ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਚਾਦਰ ਲਪੇਟ ਕੇ ਬੈਂਚ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਸਰਕ ਗਿਆ।

“ਟਿਕਟ ਦਿਖਾਉ?” ਹਵਾਲਦਾਰ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਘਿੱਗੀ ਬੱਝ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਾਂਹ ’ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਮੁਸਾਫਰਖਾਨਾ ਤੇਰੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਆ। ਚੱਲ ਦੌੜ ਇੱਥੋਂ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੰਡਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਘੁਮਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਦੌੜ ਗਿਆ ਤੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, ਜਿਹਦੇ ਕੋਲ ਟਿਕਟ ਨਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਉ।”

ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਏ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਰੱਖ ਤੇ ਪੂਰੇ ਬੈਂਚ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈ। ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਕੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਕਰ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਟ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

“ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ।” ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਤੇ ਕੱਛ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨ ਬੈਂਚ ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਚਾਹ ਵਾਲੀ ਰੇਡੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਨਿੱਕੇ, ਚਾਹ ਸੁਹਣੀ ਬਣਾਈ। ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸਤ ਹੈ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਵਾਲਦਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕੱਚੀ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ ਆ।”

“ਬਾਦਸ਼ਾਹੋ, ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਆਂ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਦ ਸੌਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਬੈਂਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਚਾਹ ਕਿਦਾਂ ਘਟੀਆ ਹੋ ਸਕਦੀ ਆ?”

“ਯਾਰ, ਤੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖ। ਸਾਰਾ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨਾ ਖਾਲੀ ਕਰਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਤਿੰਨ ਫੀਤਿਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਬਾਦਸ਼ਾਹੋ, ਮਾਲਕ ਆਂ ਤੁਸੀਂ, ਮਾਲਕ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਸਿਫਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਇਕ ਕੋਠੇ ’ਚ ਜੁਆ ਖੋਲ ਰਹੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੰਗਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ ਸੀ। ਪਰ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਡੰਡਾ ਹਵਾ ’ਚ ਘੁਮਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, “ਫੜੋ ਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਜੁਆ ਘਰ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਇਹਨਾਂ ਨੇ।” ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤਾਂ ਮੰਗਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ’ਚ ਲੁਕ ਗਏ।

ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਆਪਣਾ ਨੰਗੇਜ਼ ਢਕਣ ਲਈ ਮੈਲੀਆਂ ਤੇ ਪਾਟੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟਣ ਲੱਗੇ। ਜੁਆਨ ਮੰਗਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ।

“ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ। ਦੌੜੋ ਇੱਥੋਂ?” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਡੰਡਾ ਘੁਮਾਇਆ।

“ਸਰਕਾਰ ਲੱਕ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਲੇਲੜੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਕਿਉਂ? ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੱਸੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਆਂ, ਜਿਹੜੀ ਬਕਾਵਟ ਹੋ ਗਈ ਆ। ਲੱਕ ਆਕੜ ਗਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ... ਉੱਠੋ ਇੱਥੋਂ। ਸਾਲੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਆ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਆ, ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਆ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਸਰਕਾਰ, ਡਾਕੇ-ਚੋਰੀਆਂ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਮੋਹਰੇ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਅੱਡਦੇ... ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਕਿਉਂ ਮੰਗਦੇ।”

“ਬਕਬਾਸ ਬੰਦ ਕਰ।” ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਡੰਡਾ ਘੁਮਾਇਆ।

ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਜੁਆਨ ਮੰਗਤੀ ਨੂੰ ਖੁੱਚ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੁੱਲਾਂ ਉਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। “ਇਹਨੂੰ ਦੇਖ, ਇਹਦੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਖਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਆ।”

ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਇੱਥੋਂ। ਜਦੋਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੈਣ-ਬਸੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ 'ਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਦੋਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਝਿੜਕੇ ਮਾਰਦੇ ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਖਿਚਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੰਗਤੇ ਉਠ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। “ਕਹਿਰ ਮਾਲਿਕ ਦਾ।” ਇਕ ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਹਵਾਲਦਾਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ। “ਸਰਕਾਰ ਮਰੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਾਹਦੀ ਬਹਾਦਰੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।”

ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। “ਬੈਠ ਜਾਉ ਇਥੇ।”

“ਇਥੇ ਬਾਹਰ ਹੀ?” ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਮੰਗਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਫੇਰ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ, ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਛਣਛਣਾਹਟ ਤੇ ਛੈਂਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਛਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਗੱਡੀ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਕਈ ਕੁੱਤੇ ਆਏ ਤੇ ਪੂਛ ਚੱਕੀ, ਹੌਕਦੇ ਹੋਏ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਕੋਲ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਸੜਕ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਿਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਕਦਮ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਉਹ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਹਵਾਲਦਾਰ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਉਹ ਬੰਦ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈਆਂ ਬੈਚਾਂ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਰਾਤ ਉਨਾਂ ਬੈਚਾਂ ਤੇ ਸੌਂ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ।

ਉਹ ਅਜੇ ਬੈਚ ਤੋਂ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਠੰਡੀ ਹੋ ਰਹੀ ਭੱਠੀ ਲਾਗਿਉ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਟੱਪ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਭੌਕਣ ਲੱਗਾ। ਪਲ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕੁੱਤੇ ਭੌਕਦੇ ਹੋਏ ਆ ਗਏ ਤੇ ਕਾਲੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮੇਰੇ ਕੱਢਣ ਲੱਗੇ।

ਕੁੱਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਬਚਦਾ ਕਾਲੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਤਾਂ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਹੈ ਪਰ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ।

ਆਪਣੇ ਇਕੱਲੇਪਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਵੇਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ।

ਦੋ

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਤੜਕੇ ਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਸੁਵੱਖਤੇ ਖੁੱਲ ਗਈ। ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਲਕਾ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਹਨੂੰ ਅੱਡੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾਤੇ ਵਲੋਂ ਕੁੱਝ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਅੱਡੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾਤਿਉਂ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤੇ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਛੋਟੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਢਲਾਨ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਗਏ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖੁੱਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਲੋਕ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਬਚਦਾ ਬਚਦਾ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਛੱਪੜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਅਣਜਾਣ ਜਗ੍ਹਾ 'ਚ ਸਵੇਰ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਡਰਾਈਵਰ ਇੰਜਨ ਨੂੰ ਸਟਾਰਟ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਕਲੀਨਰ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਬੱਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਝਾੜ ਪੂੰਝ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਤੇ ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਬੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਫਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਨਲਕੇ ਵੱਲ ਇਦਾਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰੀਰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਲੇਕਿਨ ਉਹਨੇ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਦੇ ਨਲਕੇ ਤੇ ਨਾਉਣ ਧੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਕਾਲੀ ਖਾਲੀ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਧੇੜ ਉਮਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਚਿਲਾਅ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਚੱਲ ਬਈ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਗੁਰਾਇਆਂ, ਫਿਲੌਰ।”

ਫੇਰ ਉਹ ਦੂਜੀ ਲਾਰੀ ਦਾ ਬੋਨਟ ਬਪਥਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ—“ਚੱਲ ਬਈ, ਚਹੇੜੂ, ਫਗਵਾੜਾ, ਬਹਿਰਾਮ, ਬੰਗਾ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ।”

ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਤੇ ਬਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਕੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ, ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ। ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਢੋਲ ਵਾਂਗ ਕਿਉਂ ਬਾਂ-ਬਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ?” ਬੱਸ ਦੇ ਕਲੀਨਰ ਗਿਆਨ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਕਰਾਂ ਭਾਅ, ਸੰਘ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਤੇ ਲਾਰੀ 'ਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸੰਘ ਵਿਚ ਪੂੜ ਭਰ ਗਈ ਹੈ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਖੰਘ ਕੇ ਸੰਘ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

“ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਗਰਾਰੇ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਾਂ ਪਾਈਆ ਕੁ ਹੀ ਬਥੇਰੀ ਸੀ। ਸੰਘ ਵੀ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵੀ ਵਧੀਆ ਆਉਂਦੀ।” ਗਿਆਨ ਮਿਨ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਭਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਇਲਾਜ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹੋ। ਐਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ, ਐਨਾ ਮਹਿੰਗਾ ਇਲਾਜ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ?” ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਉਏ ਹੋਕੇ ਦਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਅੰਨੇ ਤੇ ਬੋਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਉ ਕਿ ਜਲੰਧਰ-ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਜਲੰਧਰ-ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰ ਆ।” ਮੋਟੇ ਜਿਹੇ ਡਰਾਈਵਰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਿਆ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਗੱਲੂ ਤੇ ਟਿਕਾ ਚਾਰੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਮੂੰਹ ਦੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, “ਚੱਲ ਲੁਧਿਆਣਾ...ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ-ਫਗਵਾੜਾ ...ਬੰਗਾ...ਬੰਗਾ...ਫਿਲੌਰ-ਗੁਰਾਇਆਂ...ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ...ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ। ਡਾਕ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਣ ਹੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ।”

ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦੀ ਪਾਟੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਖੁੱਚਾਂ ਤੇ ਢਿਲਕੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਹੱਸਣ ਕਰਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਿਆਨ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੱਸ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਗਿਆਨ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਹਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਸਟੇਰਿੰਗ ਵੀਲੂ ਤੇ ਸੀਟ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਫੁੱਲ ਗਿਆ। ਸਾਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਖੰਘਣ ਲੱਗਾ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਢਿੱਡ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਚੇਤਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਝੁਕ ਕੇ ਗਿਆਨ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, ਤਾਏ ਦੇ ਢਿੱਡ 'ਚ ਜੋ ਬੱਚੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ।”

“ਤੇ ਜੇ ਗੰਦ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੱਧੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਖੀਂ ਖੀਂ ਕਰਕੇ ਹੱਸਿਆ।

“ਤੇ ਜੇ ਸ਼ਰਾਬ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਡਰੱਮ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਆਉਣਗੇ।” ਗਿਆਨ ਖੁੱਲ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੀ ਗੋਗੜ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੋਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਉਹ ਦੰਦ ਪੀਹਣ ਲੱਗਾ, “ਕੀ ਹੋਕਾ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਉ ਦੇਉਗਾ? ਸਾਲੇ ਇਦਾਂ ਖੀਂ ਖੀਂ ਕਰਦੇ ਆ ਜਿਵੇਂ ਨਕਲਾਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ।”

ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੂੰਹ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਉਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਏ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। “ਭਾਈ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਗੋਰਾਇਆਂ, ਫਿਲੌਰ, ਬਹਿਰਾਮ, ਬੰਗਾ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ...ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ। ਗੱਡੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹਨ।”

ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੜਕ ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੋ ਮੰਗਤੀਆਂ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਗਿੜਗਿੜਾ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲੱਗੀਆਂ।

“ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖ।” ਗਿਆਨ ਨੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਅਜੇ ਇਕ ਵੀ ਟਿਕਟ ਨਹੀਂ ਕੱਟੀ ਤੇ ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਆ ਧਮਕੀਆਂ।”

“ਰੱਬ ਭਾਗ ਲਾਵੇ। ਵੇਹੜੇ ਹਸਦੇ ਵਸਦੇ ਰਹਿਣ।” ਮੰਗਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

“ਜਾਉ, ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਮੋਹਰੇ ਬੈਠਾ ਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਸੀਟ 'ਤੇ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਮੰਗੋ। ਮਨ 'ਚ ਦਇਆ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਝੋਲੀ ਭਰ ਦੇਉਗਾ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੰਗਤੀਆਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀਟ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਸੀਸਾਂ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ, “ਸਰਦਾਰਾ ਤੂੰ ਬਾਰਾਂ ਪੋਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮੋ। ਲਾਰੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਰੱਬ ਰੱਜ ਕੇ ਭਾਗ ਲਾਵੇ। ਬਸ, ਚਾਹ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦੇ।”

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਦੋੜੇ ਇਥੋਂ। ਮੁਸ਼ਟੰਡੀਆਂ ਕਿਤੋਂ ਦੀਆਂ।”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੰਗਤੀਆਂ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, “ਭਲਮਾਣਸੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਚੱਕਾਂ ਹੈਂਡਲ?” “ਸਰਦਾਰਾ ਖੈਰ ਨਾ ਦੇ। ਮਿੱਠਾ ਤਾਂ ਬੋਲ। ਬੋਹਣੀ ਦਾ ਟਾਈਮ ਆ।” ਇਕ ਮੰਗਤੀ ਨੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜੀ ਮੰਗਤੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ੍ਹ ਲਾਰੀ ਵੱਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਚੱਲ ਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕਜ਼ੂਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗੇ ਆਂ। ਰੱਬ ਖੈਰ ਕਰੇ।”

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਮੰਗਤੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਸਟੇਰਿੰਗ ਵੀਲ ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ ਥੱਕ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ – “ਰਾਤੀਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕੌਣ ਰਿਹਾ ਸੀ?”

“ਸੋਮਾ ਸੀ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਦਿਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਿੱਥੇ ਮਰ ਗਿਆ?”

“ਸਵੇਰੇ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸੀ। ਜੰਗਲ- ਪਾਣੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਅੱਡੇ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗਿਆਨ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਲੈ, ਤੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋਮਾ ਆ ਗਿਆ।”

“ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੂੰ?” ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਯਾਰਾ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਲੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨੇਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ।”

‘ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਲਾਰੀ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਕੌਣ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ?’ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਸਖਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਯਾਰਾ, ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰੇ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮੰਡੀ ਤੱਕ ਫੇਰਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਲਾਲੇ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ-ਲੱਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ।” ਸੋਮਾ ਹੱਥ ਰਗੜ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਨਹੀਂ, ਲਾਲਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਤੇ ਕੇਸਰ-ਕਸਤੂਰੀ ਪਾ ਕੇ ਬੂਰੀ ਮੱਝ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਂਦਾ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ। “ਚਲ ਹੋਕਾ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਬੋਲ-ਬੋਲ ਕੇ ਥੱਕ ਗਏ ਆਂ।”

ਸੋਮੇ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟਿਆ ਸਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੱਛ 'ਚ ਦੇ ਲਿਆ ਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅੰਮਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੱਡੀਆਂ ਆ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਰੋਣਕ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਇਕ-ਇਕ ਦੋ-ਦੋ ਕਰਕੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਬੱਸਾਂ 'ਚ ਬੈਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੋਮੇ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸੋਮਾ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੋਕਾ ਲਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੰਮ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਏ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਥੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪੋਲ ਖੁੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

ਮਨ 'ਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਢਾਰਸ ਮਿਲੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੱਕ ਕਿਥੇ ਸਫਰ ਕਰਦੇ ਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਆ।

ਥਾਣੇ-ਕਚਹਿਰੀ 'ਚ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਟਾਂਡਾਉਤਮੁਤ, ਦਸੂਹਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲਾਲਾ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਥੇ ਸੌਦਾ ਲੈਣ ਮੰਡੀ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਫਿਰਨ ਲੱਗਾ।

ਬੱਸਾਂ 'ਚ ਕਾਫੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬੈਠ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਗਿਆਨ ਨੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ਤਾਇਆ ਦੱਬ ਦੇ ਕਿੱਲੀ। ਟਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਕਚਹਿਰੀ ਤੇ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਵੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਚੁੱਕਣੀਆਂ।

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੱਸ ਸਟਾਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਿਆਨ ਬੱਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਖੁੱਲੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੌਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ।

ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਦੋਨੋਂ ਬੱਸਾਂ ਕਾਲਾ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਮਾਰਦਾ ਪੂੰਆਂ ਛੱਡਦੀਆਂ, ਲੜਖੜਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ।

ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਘੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਆਪਾ-ਧਾਪੀ ਤੇ ਰੌਲਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਾਹੌਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਤੇ ਸੋਮਾ ਵੀ ਇਕ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਟਹਿਲਦਾ-ਟਹਿਲਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੱਡੇ 'ਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਉਹ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਉਹਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਬੇ ਪਰਵਾਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਮਸਤ ਰਹੇ।

ਜਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵਿਚ ਵੜੀ ਤਾਂ ਸੋਮਾ ਸਾਫੇ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੇ ਲਪੇਟਦਾ ਹੋਇਆ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਪਿਆ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਖਾਲੀ ਬੈਂਚ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦਮ ਉਠ ਕੇ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਖਿੜਕੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬੱਲੇ ਛਾਲ ਮਾਰੀ। “ਬਾਬਿਉ, ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ।”

“ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ। ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ?”

“ਬਾਬਿਉ, ਠੀਕ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਫੂਲ ਮੇਹਰ ਆ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਚਾਈ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬਾਬਿਉ, ਅੱਜ ਲਾਰੀ ਲੇਟ ਨਈਂ ਆਈ?”

“ਹਾਂ, ਨਕੋਦਰ ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਵਾਲਾ ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਸੀ।” ਡਰਾਈਵਰ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਲੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜਦਿਆਂ ਕਲੀਨਰ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਉਏ ਮੁਖਤਿਆਰੇ, ਜਾ ਦੌੜ ਕੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਪਿਆਰੂ ਮਕੈਨਿਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਗੱਡੀ ਦਾ ਇੰਜਣ ਖੜਖੜ ਕਰਦਾ ਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਬੋਨਟ ਚੱਕ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਚੈੱਕ ਕਰੇ।”

“ਬਾਬਿਉ, ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ। ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਨੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਨੂੰ ਫੇਰੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਦੇਣਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

“ਓਏ, ਤੂੰ ਐਨਾ ਮੋਹਤਬਰ ਨਾ ਬਣ। ਮੁਖਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ ਦੇ। ਉਦਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਅਖੀਰਲੇ ਫੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਹੱਥ ਦਾੜੀ ਤੇ ਫੇਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਚਾਚਾ, ਦਾੜੀ ਕਾਲੀ ਕਰਨੇ ਦਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ ਤਾਂ ਖਜਾਬ ਲਾਇਆ ਕਰ। ਇੰਜਣ ਦੀ ਕਾਲਕ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਲੈ ਰਿਹਾ।”

“ਓਏ ਦਾੜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾ, ਦੌੜ ਕੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਪਿਆਰੂ ਮਕੈਨਿਕ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਲਿਆ। ਇੰਜਣ ਖੜਖੜ ਕਰਦਾ ਆ। ਉਹ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕਿ ਆ ਕੇ ਦੇਖ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਗਲੇ ਫੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਵੇ।”

ਮੁਖਤਿਆਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਵੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ।

ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੱਸ ਤੋਂ ਬਰਕਤ ਤੇ ਤੋਖਾ ਵੀ ਉਤਰੇ। ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਬੱਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੱਗੀ ਪੌੜੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਸੋਮੇ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਛੱਤ ਖਾਲੀ ਆ। ਭਾਰੇ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਦਰ ਥਾਨੇ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਉਤਰ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਤੇ ਨਕੋਦਰ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਆਨੇ ਕਮਾ ਲਿਆਏ ਹਾਂ।”

ਸੋਮਾ ਬਰਕਤ ਤੇ ਤੋਖੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ।

“ਤਿਕਾਲਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਫੇਰੇ ਕਿਦਾਂ ਰਹੇ?” ਬਰਕਤ ਨੇ ਜੇਬ ’ਚ ਪਾਈਆਂ ਚਾਰ ਚੁਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੜਖੜਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬਸ ਇਦਾਂ ਸਮਝ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੇ ਆ। ਢਿੱਡ ਘੁੱਟ ਕੇ ਹੀ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। “ ਸੋਮਾ ਕੁਛ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਦੁਪਿਹਰ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾ ਲਈਂ। ਮੈਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਵਾਧੂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ।” ਤੋਖੇ ਨੇ ਪੋਟਲੀ ’ਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ’ਚ ਰੱਖ ਦੇ।”

“ਲੈ ਯਾਰਾ, ਮੇਰੀ ਪੋਟਲੀ ਵੀ ਲੈ ਜਾ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਕੁਤਤੇ ਦੀ ਬੜੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੋਟਲੀ ਕੱਢ ਕੇ ਸੋਮੇ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੋਮੇ ਨੇ ਪੋਟਲੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਘਿਆ, “ਬਰਕਤੇ, ਲਗਦਾ ਆ ਅੱਜ ਤਾਂ ਗਲਗਲ ਦਾ ਅਚਾਰ ਲਿਆਇਆਂ।”

“ਨਾਲ ਗੁੜ ਵੀ ਆ।” ਬਰਕਤ ਭਰਵੱਟੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ’ਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬੱਸ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਡਿੱਕੋਡੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਅੱਡੇ ’ਚ ਆ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਖੜੇ ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਬਰਕਤ ਤੇ ਤੋਖੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਛੱਤ ’ਤੇ ਪਏ ਸਮਾਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

ਬਰਕਤ ਤੇ ਤੋਖਾ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸੋਮਾ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੋਟਲੀਆਂ ਹੱਥ ’ਚ ਫੜੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਕੋਨੇ ’ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਨਸੂਖ ਛੱਤ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਬਰਕਤ ਤੇ ਤੋਖੇ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕਹੇ ਮੁਤਾਬਕ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੋਮੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਬੜੀਸੀ ਖੋਲ ਕੇ ਮਨਸੂਖ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, “ਮੇਰਾ ਖਾਣਾ ਲਿਆਏ ਆਂ?”

“ਯਾਰਾ ਕਿਦਾਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੇਰੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਚੂਹੇ ਦੌੜ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੋ ਮੋਟੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ ਅੱਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਨਾਲ।” ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਟਲੀ ਵੀ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੋਮੇ ਨੇ ਪੋਟਲੀ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹਾੜਿਆ, “ਸੱਚਮੁਚ ਭਾਰੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਬੱਸ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਰਹੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਮੁੱਠ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ।

“ਛੇ ਆਨੇ ਮਿਲੇ ਹੋਣਗੇ।” ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਨਾ, ਪੰਜ ਆਨੇ ਤੇ ਇਕ ਟਕਾ। ਇਕ ਨਗ ਹੋਲਾ ਹੀ ਸੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਚਲੋ, ਜੋ ਬਣਿਆ, ਸੋ ਖੱਟਿਆ।” ਤੋਖਾ ਸਤੁੰਸ਼ਟ ਹੋ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਹਰੇਕ ਬੱਸ ਦਾ ਫੇਰਾ ਇਦਾਂ ਹੀ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾ ਆ ਜਾਵੇ।”

ਉਹ ਚਾਰੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਸੋਮੇ ਨੇ ਮਨਸੁਖ ਦੀ ਪੋਟਲੀ 'ਚੋਂ ਦੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪੋਟਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਾਕੀ ਪੋਟਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਰੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਚਾਰ ਨੂੰ ਸੁੰਘਿਆ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਆਓ ਸੱਜਣੋ। ਇਕ ਇਕ ਬੁਰਕੀ ਹੋ ਜਾਏ।”

“ਨਾ ਭਾਈ, ਤੂੰ ਮਜ਼ਾ ਲੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਦੁਪਿਹਰ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹਾਂ, ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਤੁਰੇ ਸੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਪਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹਾਂ। ਅੱਡਾ ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਓ।

“ਕਿਓ, ਠੀਕ-ਠਾਕ ਤਾਂ ਹੈ?” ਸੋਮੇ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਜਿਹੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ, ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੀ ਆਂ। ਕਣਕ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਦਿਨ ਆ ਰਹੇ ਆ। ਸੋਚਦਾ ਆਂ ਕਿ ਪਿੰਡ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਮਣ, ਡੇਢ ਮਣ ਦਾਣੇ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਘਰ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੌਖ ਹੋ ਜਾਉਗੀ।” ਬਰਕਤ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਗੱਲ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਠੀਕ ਆ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰਾਂਗੇ ਹੀ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਪੇਸ਼ਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ। ਸੋਮੇ ਨੇ ਬੁਰਕੀ ਸੰਘ ਤੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਥੱਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਤਾ ਫੇਰ ਅੱਡਾ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਾਂਭ ਲੈਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਟਾਇਮ ਕਿਦਾਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਆਂ?” ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਇਦਾਂ ਕਰਦੇ ਆਂ ਕਿ ਦੋ ਜਣੇ ਹੁਣ ਬਿਜਾਈ ਤੇ ਜਾ ਆਈਏ। ਬਾਕੀ ਗੰਨੇ ਦੀ ਪਿਤਾਈ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਅਨਾਜ ਨਾ ਸਹੀ, ਗੁੜ-ਸ਼ਕਰ ਮਿਲ ਜਾਉਗਾ।”

ਬਰਕਤ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਪੈ ਗਏ।

ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝਾਕਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁਮੇਰੇ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣ। ਅਜੇ ਖੁੱਲੇ ਦਿਨ ਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਠੰਡ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਬਰਾਂਡੇ 'ਚ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਦੇ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਲਈ ਕੰਧ ਟੱਪਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਅੱਡੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦਾ ਹੌਸਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਚਿੰਤੀ ਜਿਹੀ 'ਚ ਦੇਖ ਉਹ ਉਠ ਖੜ੍ਹਿਆ, “ਅਜੇ ਬੱਸ ਆਉਣ 'ਚ ਟਾਇਮ ਹੈ। ਆਉ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਆਖਰੀ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਕਰੂਗਾ।”

ਉਹ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹ ਐਨਕ ਲਾਈ ਅਖਬਾਰ 'ਤੇ ਝੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇੰਝ ਬੁੜਬੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਕ-ਇਕ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੰਤ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅੱਡਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਰਕਤ ਬੋਲਿਆ, “ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਸੱਤ ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ।”

ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਢਿਆਂ ਸਮੇਤ ਧੜ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਐਨਕ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਟੋਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਧੁੱਸ ਦਿੰਦੇ ਆ ਵੜੇ ਆਂ?”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਇਕ ਸਲਾਹ ਕਰਨੀ ਸੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪਾੜਨਾ ਹੋਵੇ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਬਾਂਹਾਂ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿਤੇ। “ਤੁਸੀਂ ਓਦਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਸੌ ਛਿੱਤਰ ਮਾਰ ਲਵੋ। ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਸਾਡੇ ’ਤੇ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੋ?”

“ਬੋਲੋ, ਕੀ ਗੱਲ ਆ? ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਆ?” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੜ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਫਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਜਣੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਕਰ ਲਈਏ। ਅਨਾਜ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਉਗਾ।”

“ਹੂੰ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਝੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਹੱਥ ਇੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਕੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਸਿਆਣੇ ਬਣਦੇ ਆਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਮਾਗ ਪਿਚਕ ਗਿਆ ਹੈ,” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝਿੜਕਿਆ, ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। “ਮੂਰਖੋ... ਤੁਸੀਂ ਫਸਲ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਲਈ ਪਿੰਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਉਥੋਂ ਨਿਰਾਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਵਾਲਾ ਜੀ, ਚਿੰਤਪੂਰਨੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਇਹੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਹਨ।”

“ਹਾਂ, ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਬਰਕਤ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਭਾਈ, ਆਪਣਾ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਲਵੋ। ਅੱਡੇ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਾਂ ਰੱਖਣੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ... ਸਵਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਲਈ। ... ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵਾਰ ਅੱਡਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਠੀਕ ਹੈ ਉਸਤਾਦ ਜੀ। ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ।

ਉਹ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। “ਮੁੰਡਿਉ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਤਰਾ ਹੀ ਲੈ ਲੋ, ਡੇਢ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅੱਠ ਆਨੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਹੁਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅੱਡਾ ਫੀ ਛੇ ਆਨੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੱਠ ਆਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਿਆ ਕਰੋ।”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਸਾਡੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਰੇਟ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਹੈ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕਿੰਨੇ ਰੇਟ ’ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸੋ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਸਖਤ ਹੋ ਗਿਆ। “ਚਾਹ... ਰੋਟੀ, ਦੁੱਧ ਸਭ ਦਾ ਭਾਅ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਬੱਸ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਵੀ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਰੇਟ ਵਧਾ ਦਿਉ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡਾ ਫ੍ਰੀਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਧ ਜਾਏਗੀ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਸੌਦੇ ਨੇ ਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ। ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਸਿਰਫ ਸੋਮੇ ਨੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਕਮਾਏ ਆ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਜ਼ਾਰ ਬੈਠੇ ਹਾਂ।” ਜੇਬ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਗਿੜਗੜਾਇਆ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਫਿਰ ਇਸ ਕੰਮ ’ਚ ਬੱਧੀ ਆਮਦਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੀਂਹ-ਹਨੇਰੀ ਆ ਜਾਵੇ, ਗਰਮੀ-ਸਰਦੀ ਵੱਧ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਮੰਦਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਮੰਦੇ ਦਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਮੇਲੇ-ਠੇਲੇ ਤੇ ਕਮਾਈ ਵੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਰਦੇ ਆਂ। ਜਦ ਸਵਾਰੀਆਂ ਸਮਾਨ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਤਾਰ ਬੰਨ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਵੀਹ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤੁਸੀਂ ਚਾਰ ਜਣੇ ਕਰਦੇ ਆਂ ਤੇ ਦਸ ਗੁਣਾ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਅਗਰ ਕਦੀ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਚਾਰ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੌਤ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦੀ ਆ। ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਮੰਦਾ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

...ਸੋਚ ਲਉ... ਵਿਚਾਰ ਲਉ...ਅਗਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਜੂਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਰ ਰੱਖ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਵੀ ਤਾਂ ਦੇਖਣਾ ਹੈ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ।

ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਰਕਤ, ਸੋਮਾ ਤੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋ ਸਾਥੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ, “ਤੁਹਾਡੀ ਔਡਾ ਫੀਸ ਮੈਂ ਸੰਤਰੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਾਲ ਬੰਨ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਕੀਮਤ ਵਧੇਗੀ ਤਾਂ ਔਡਾ ਫੀਸ ਵੀ ਵਧਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਅਗਰ ਘੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਔਡਾ ਫੀਸ ਵੀ ਘਟਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਇਦਾਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਨਸੇ 'ਚ ਗੁੱਟ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।” ਬਰਕਤ ਹੱਥ ਰਗੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਗੁੱਟ ਦਿਆ ਪੁੱਤਰਾ, ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੱਸੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਗੁੱਟ ਕਿਦਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਾ ਦੌੜ ਕੇ ਮਕੰਦੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕੇ ਆ। ...ਥੋੜਾ ਪਰੇ ਸਤਨਾਮੇ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸੰਤਰੇ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਆਈ...ਸਵੇਰ ਦੇ ਹੀ ਖੱਟੇ ਡਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਆ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਢਿੱਡ 'ਚ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਮਾਦਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਘੁੱਟਿਆ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਪੈਸੇ?” ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਖੁੱਲਾ ਤੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੂਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਬੋਲਿਆ, “ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਾਰੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਦੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ...ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਇਦਾਂ ਦਾ ਮਨਹੂਸ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਰੀ ਤੋਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹੀ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਨ ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਨ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।”

“ਟਰੰਕਾਂ, ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਠੜੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਅੱਡੇ ਤੇ ਉਤਰਦੀਆਂ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਜਾ, ਦੌੜ ਕੇ ਲੱਸੀ ਤੇ ਸੰਤਰੇ ਲੈ ਆ। ਉਹਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੀ ਕਿ ਔਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਨੇ ਮੰਗਵਾਏ ਆ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਮੰਗੇਗਾ। ਛੇਤੀ ਦੌੜ ਜਾ। ਦੋਨਾਂ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਟਾਇਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ-ਪਿਛੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪੈਣੀਆਂ।”

ਬਰਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਬਰਕਤ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਮਾ, ਤੋਖਾ ਤੇ ਮਨਸੂਖ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਚ ਆ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ-ਬੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਬੋਨਟ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸੋਮਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ।

“ਮਨਸੂਖ, ਇਸ ਬੱਸ ਤੇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਤੋਖਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾ ਲਉ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ-ਬੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਮੈਂ ਤੇ ਬਰਕਤ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੇ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਮਨਸੂਖ, ਤੇ ਤੋਖੇ ਨੂੰ ਬੱਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਬੋੜਾ ਪਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਕੇ ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਨੇ ਬੁੜਬੁੜ ਕੀਤੀ “ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਨਵਾਂ ਕਲੀਨਰ ਕੁਲਦੀਪਚੰਦ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਆ।”

“ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਂ। ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਪੰਡਿਤ ਇਕੱਲਾ ਕੰਪਨੀ 'ਚ ਛੇ ਆਨਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਆ। ਇਸ ਲਈ ਬੰਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹਦੇ ਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਪਨੀ 'ਚ ਚਾਰ ਆਨੇ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੈ।”

“ਇਹ ਦੋਨੋ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣਗੇ। ...ਮੁਨਾਫਾ ਹਰ ਸਾਲ ਘੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

“ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ...ਦੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਆਂ?” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਡੇਢ ਪੈਸੇ ਦਾ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹਾਂ। ... ਇੰਨਾ ਸੁਕਰ ਕਰ ਕਿ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਆ। ਆਪਣਾ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਖਰਚ ਲਾਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵੀ ਕੌੜਾ ਕਰ ਲਈ ਦਾ ਆ। ਪੂਰੀ ਤਨਖਾਹ ਘਰ ਲੈ ਜਾਈਦੀ ਆ। ਉਤੋਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਡਿਵੀਡੰਡ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤੂੰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ? ਕੀ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵੀ ਫੁੰਮਣ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਣ?” ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

“ਭਰਾਵਾ, ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਆ। ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ ਹੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਠ ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਪਰਚੀਆਂ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਕਲੀਨਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ, “ਜਵਾਨ ਲੜਕਾ ਅਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਫਿਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

“ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ?”

“ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਹੱਟੀ।”

“ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਹੱਟੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਉ।” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਫੇਰੇ-ਤੋਰੇ ਦਾ ਸੂਕੀਨ ਹੈ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਜਾਂ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲਾ।”

“ਉਹ ਕਿਥੇ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ ਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਆ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਫੁੰਮਣਾ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਆ।” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕਿਦਾਂ?” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਆਨੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵੀ ਆ।”

“ਕੌਣ?”

“ਪੰਡੋਰੀ ਦਾ ਮਹੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ...। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ। ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਭੰਡਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਆ। ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਢੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਖੜ੍ਹੇ ਪੈਰ ਕੰਮ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਆ। ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਝੱਟ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਅੱਖ ਦਬਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

“ਚਲੋ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਪੰਡੋਰੀ ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋ ਕੋਹ ਹੋਊਗਾ... ਪਗਡੰਡੀ ਰਾਹੀਂ। ... ਸੜਕ ਵੱਲ ਦੀ ਅੱਠ-ਦਸ ਕੋਹ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਹਿਰਾਮ ਜਾਓ ਫੇਰ ਨੰਗਲ ਤੇ ਉਥੋਂ ਪੰਡੋਰੀ।”

“ਸੇਵਾ ਕਰੋ ਡੇਰੇ 'ਤੇ। ... ਮਹੰਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣ ਜਾਊਗਾ। ... ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਆ। ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਹੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ।” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੱਸਿਆ।

“ਕਰਕੇ ਦੇਖਦਾ ਆਂ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ। ... ਇਸ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਜੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੜੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਗਲੀ ਗੁਆਂਢ ਤੋਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਿਝ ਕੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਕਿਥੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹੋਕਾ ਤਾਂ ਦੇਵੇ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ-ਬੰਗਿਆਂ ਦੀ ਲਾਰੀ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ।”

“ਕਿਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਆਂ।” ਫੁੰਮਣਰਾਮ ਟਿਕਟਾਂ ਦੀ ਫੱਟੀ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਝੋਲੇ ਨੂੰ ਗੁੱਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਬਰਕਤ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੱਸੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਤਰਿਆਂ ਦਾ ਲਿਫ਼ਾਫਾ ਲਈ ਜਦ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, “ਕਿਹਦਾ ਸਮਾਨ ਆ?”

ਬਰਕਤ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ। “ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ, ਖਾਦ-ਖੁਰਾਕ ਅੱਡੇ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਆ। ਸਾਲਾ, ਮੁਫਤ ਦਾ ਮਾਲ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਮੋਟਾ ਹੋਈ ਜਾਂਦਾ। ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ। ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਦੋ ਆਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਜੋ ਹੈ।”

“ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਕੰਮ। ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸਾਰੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਦਿਆਂ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬੱਸ ਆ ਗਈ। ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਫੇਰ ਰੋਣਕ ਹੋ ਗਈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ- “ਅੱਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਟਾਂਡਾ ਅੱਡਾ... ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ”...

“ਚੱਲ ਕਚਹਿਰੀ, ਅੱਡਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ... ਨਕੋਦਰ ਅੱਡਾ... ਪੱਕਾ ਬਾਗ... ਚਹਾਰਬਾਗ... ਸੈਅਦਾਂ ਗੇਟ... ਫਗਵਾੜਾ ਗੇਟ।”

ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਵੀ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦ ਸਵਾਰੀਆਂ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ। ਮਨਸੂਖ ਤੇ ਤੋਖਾ ਜੇਬ 'ਚ ਪਾਏ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਣਦੇ ਹੋਏ ਬਰਕਤ ਤੇ ਸੋਮੇ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਦੋ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਹਮੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਸੋਮੇ, ਆਪਾਂ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਹੁੱਕਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਆਂ। ਸਿਗਰਟ ਨਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ ਜਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ, “ਦੂਜਾ ਸਸਤਾ ਵੀ ਪਊਗਾ।”

“ਛੱਡ ਯਾਰ, ਕਦੀ ਪਾਣੀ ਬਦਲ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰੋ ਤੇ ਕਦੀ ਚਿਲਮ ਭਰੋ। ਸਿਗਰਟ ਹੀ ਠੀਕ ਆ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤੋਖੇ ਤੇ ਮਨਸੂਖ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਉਹ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੁੱਝ ਮਿਲਿਆ ਜਾਂ ਬੱਸ ਵਿਚ ਮੰਗਤੇ ਹੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੀ?”

“ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ...।” ਤੋਖੇ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਆਨੇ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਲਾਰੀ 'ਚ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਲਜੀਏਟ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਣਾ। ਟਰੰਕ, ਬਿਸਤਰਾ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਤੇ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਰੱਖਣੇ ਦੇ ਦਸ ਆਨੇ ਦੇ ਗਿਆ। ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਮੰਗਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਨੇ ਉਹ ਵੀ ਦੇ ਦੇਣੇ ਸਨ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਛੇ ਹੀ ਆਨੇ ਮਿਲੇ ਆ। ਆੜ੍ਹਤੀ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਲਾਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਗ ਮਗਰ ਦੋ ਪੈਸੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਆਨੇ ਬਣਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਆਨੀ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਟਿੱਬਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੀ ਅੜ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਆਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਤੋਖੇ ਤੇ ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਗਿਣ ਕੇ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਗਿਣਿਆ ਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਬੱਲੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਪੌਣੇ ਦੋ ਰੁਪਏ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ। ... ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਅਜੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੱਠ-ਦਸ ਬੱਸਾਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਕੁ ਹੀ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਨਕੋਦਰ-ਲੋਹੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਸੰਜਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵੀ ਤਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਹਨ।”

ਉਹ ਕੁੱਝ ਪਲ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਆਉ, ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਈਏ।”

“ਯਾਰ, ਦਿਨ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਸਤਾਉਣ ਵੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਕੀ ਤੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਹੀ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ?” ਬਰਕਤ ਨੇ ਖਿੰਝ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਗੰਦੇ ਜਿਹੇ ਟਾਈਮ ਪੀਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਅਜੇ ਤਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜੇ ਤੇ ਇਹਦਾ ਢਿੱਡ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਵਿਹਲੇ ਹੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਖਾਣਾ ਹੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਮਨਸੂਖ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਵਿਹਲੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠਣਾ ਹੈ?” ਸੋਮਾ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਤਾਸ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਪੱਤੇ ਫੈਂਟਣ ਲੱਗਾ। “ਕੀ ਖੇਲਣਾ? ...ਭਾਬੀ?”

“ਛੱਡ ਯਾਰ। ਭਾਬੀ ਤਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਆ।” ਤੋਖੇ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

“ਪਰ ਠੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਮਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦਾ।” ਸੋਮਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। “ਕੋਟਪੀਸ ਖੇਲ ਲਵੋ।” ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਨਹੀਂ ਯਾਰੋ, ਸੀਪ ਖੇਲਦੇ ਹਾਂ। ਬੋੜੀ ਦਿਮਾਗੀ ਕਸਰਤ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਪੀਸ ਕੱਢੋ।”

ਪੀਸ ਵੀ ਕੱਢਦੇ ਆਂ। ...ਤੋਖੇ, ਤੂੰ ਤੇ ਮਨਸੂਖ ਆੜੀ ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਮਾ।”

ਬਰਕਤ ਨੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਤਾਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਫੈਂਟਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਆਇਆ, ਉਹ ਪੀਹੁਗਾ।” ਬਰਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ-ਇਕ ਪੱਤਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਟਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਲਾਮ ਉਹਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ।

ਉਹ ਤਾਸ਼ ਖੇਲਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖੇਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਜੇਤੂ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੇਲ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਭ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।

ਤਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਲਾਰੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਗੇਟ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖੇਲ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਗਏ।

ਜਦ ਹਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਹੋਈ ਬੱਸ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਹਦੀ ਵਾਰੀ ਆ?”

“ਮੇਰੀ...” ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਤਾਸ਼ ਦੀ ਨਹੀਂ। ...ਬੱਸ ਦੇਖਣੇ ਦੀ।”

“ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਤੇ ਮਨਸੂਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਉਂ ...ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਸੀ। ਦੋ ਸਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਵੀ ਲਏ ਸੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਤੇ ਤੋਖੇ ਦੀ ਹੋਊਗੀ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

“ਜਾਓ, ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਸ ਦੇਖ ਆਉ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਲਟੇ ਕਰਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

“ਬਸ, ਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੱਸ ਵੀ ਦੇਖਣੀ ਆ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭਾਰੇ ਪੱਤੇ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆ ਕਿਹਾ।

“ਤਦ ਤੱਕ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੀਆਂ।” ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੜ੍ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਥੱਲੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ।

“ਤੁਸੀਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਲੋ। ਜੇ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਥੱਲੇ ਲਾਹ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਬਰਕਤ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤੇਵਰ ਬਦਲ ਗਏ।

“ਬੋਲਿਆ, ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। “ਉਏ ਸੋਮੇ, ਤੋਖੇ, ਦੌੜੋ ਇੱਥੋਂ। ਬਾਜੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਉ। “ਬਰਕਤ ਨੇ ਬਾਹ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੇ ਪੱਤੇ ਨਾ ਦੇਖਿਉ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬਾਜੀ ਆ।” ਸੋਮਾ ਤੇ ਤੋਖਾ ਪੱਤੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਮੂਧੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫੇ ਚੱਕ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟਦੇ ਹੋਏ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਏ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਰਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਬਰਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਹਾਡੀ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਆਸਰਾ ਤੇ ਬੇਕਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅੱਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਦੁਆ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਸਰੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਊਗਾ।”

ਬਰਕਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤੌਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ “ਭਾਈ ਕੌਣ ਹੈ ਤੂੰ, ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਂ। ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦਾ?”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ। ਨਾ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਹੈ ਨਾ ਪਿਛੇ। ਨਾ ਘਰ ਨਾ ਘਾਟ। ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਚਾਚੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ...” ਗੱਚ ਭਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲੀ ਅੱਗੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਗਿਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥੇਲੀ ਨਾਲ ਪੂੰਝਿਆ ਤੇ ਭਰਤਾਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, “ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਹਠ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਰਹਿ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬਰਕਤ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਹੀ ਆਦਮੀ ਆਉਂਦਾ ਜਿਹਦਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਆਸ-ਮੁਰਾਦ ਨਾ ਰਹੇ। ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਵੱਢਣ ਲੱਗੇ।”

ਬਰਕਤ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਬਰਕਤ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਦੀ ਨੀਅਤ ਤਾੜ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, “ਐਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ...ਅਸੀਂ ਵੀ ਅੱਡਾ ਫ੍ਰੀਸ ਦੇ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ...ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਭਾਰ ਢੇਹ ਕੇ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਜਾਂ ਇਕ ਰੁਪਇਆ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਡੇਢ ਦੋ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ।”

ਬਰਕਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਖਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੰਝੂ ਛਲਕ ਆਏ ਤੇ ਸੰਘ 'ਚ ਅਟਕੀ ਚੀਕ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ।

“ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਆਇਆਂ?”

“ਕੱਲ ਰਾਤ।”

“ਰਾਤ ਕਿਥੇ ਕੱਟੀ?”

“ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਾਫਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ, ਉਥੋਂ ਪੁਲੀਸ ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਬੈਂਚ ਤੇ ਸੌਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁੱਤੇ ਪਿਛੇ ਪੈ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਅੱਡੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਹਨੇਰੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਂ ਕੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਹੂੰ...” ਬਰਕਤ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਇਥੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਤੇ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸੜਕ ਸਿੱਧੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਮੋਰੀਆ ਪੁਲ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ ਕਾਰਖਾਨਾ।”

“ਮੈਂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਦੋਮੋਰੀਆ ਪੁੱਲ ਦੇ ਬੱਲੇ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਹੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਬਰਫ਼ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕਈ ਮਾਲ ਗੋਦਾਮ ਤੇ ਅੱਗੇ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਮਾਰਤੀ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਟਾਲ ਵੀ ਹਨ। ਬਰਫ਼ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜਵੰਦ ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ... ਅੱਜ ਤਾਂ ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ। ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ... ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਉਥੇ ਚਲਾ ਜਾਂਈ। ਉਥੇ ਰਾਜਗੀਰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਟਾਂ-ਗਾਰਾ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸਮਤ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਰਾਜਗੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਰਾਜਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਟਾਂ ਗਾਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਏ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾਕ ਲੱਗੇਗਾ।

ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਸੋਮਾ ਤੇ ਤੇਖਾ ਬੱਸ ਦਾ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਤੇ ਬਰਕਤ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਆਏ। ਸੋਮੇ ਤੇ ਤੇਖੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਬਰਕਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾਂ ਬਈ, ਕਿਦਾਂ ਰਿਹਾ?”

“ਬੱਸ ਵਿਚ ਕੰਜਰ ਤੇ ਬਾਜੇਵਾਲੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਕੰਮ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਨ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਤਾਰ ਲਿਆ।” ਸਾਲੀ ਬੱਸ ਵੀ ਖਾਲੀ ਗਈ ਤੇ ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਬਾਜੀ ਵੀ ਵਿਚ ਹੀ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ।” ਸੋਮਾ ਬਹੁਤ ਖਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਘੜੀ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਛੋਟੀ ਸੁਈ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਰਕਤ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦੇਖ ਸੋਮੇ, ਤੇਖੇ ਤੇ ਮਨਸੁਖ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜਾਂ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਰਕਤ ਦੀ ਹੀ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜਰਾ ਖੁੱਲੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਕਈ ਸਾਲ ਉਥੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਵੀ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਦੁਆਇਆ ਸੀ।

ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਪੜੇ ਝਾੜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਕਿੱਥੇ ਚੱਲੇ?”

“ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਟੋਕੀਦਾ। ਬਦਸ਼ਗਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ।

“ਚਾਚਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ, ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ।” ਬਰਕਤ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

“ਬਸ-ਬਸ ਪਰੇ ਰਹਿ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਛੇ ਹੱਟਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਿਆ, “ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁਕੰਦੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

“ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਹਿਲਦੀਆਂ ਤੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੈਚਾਂ ਤੇ ਬੈਠੋਗੇ, ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ? ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਮੰਗਵਾਣਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾਊਂਗਾ। ਮੁਕੰਦਾ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਅੱਡੇ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਹੈ ਨਾ। ਉੱਡਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਪਰ ਗਿਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦ ਮੁੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਝਕਾ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਲਾਇਤੀ ਘਿਓ ਦਾ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਧੇ ਪਾਈਆ ਦਹੀਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਪਾਈਆ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ

ਕੀ ਕੁਸ਼ ਕਰੂਗਾ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ, “ਤੁਹਾਡੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਬਸ ਇਕ ਹੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਸੰਤਰੇ ਦਾ ਅਧੀਆ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਬਰਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਪਲੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ ਸਾਨੂੰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਰਕਤ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ, “ਯਾਰੋ, ਲਾਰੀ ਆਉਣ ਵਿਚ ਅਜੇ ਦੇਰ ਹੈ। ਆਓ, ਆਪਾਂ ਵੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈਏ।”

“ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਆਂ।” ਮਨਸੂਖ ਨੇ ਟੱਪ ਕੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚ ਛਿਪਾਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੋਟਲੀਆਂ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ। “ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਲਿਆਏ ਹੋ ਨਾ?” ਸੋਮੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪੱਕੀ, ਤੇਰਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸੱਜਣਾ, ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਮੈਂ ਖਾ ਲਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਫਤਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?” ਪਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ – “ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਅੱਜ?”

“ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੋਮੇ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਵੀ ਲਿਆਏ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਗੁੜ ਤੇ ਅਚਾਰ ਵੀ ਹੈ।” ਤੇਖੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਹੂੰ।” ਬਰਕਤ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ, “ਸੋਮੇ, ਯਾਰ ਤੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ।”

“ਕੀ?”

“ਦੋੜ ਕੇ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਮੁਫਤ ਦੀ ਦਾਲ, ਪਿਆਜ਼ ਚਟਨੀ, ਜੋ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਲੈ ਆ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਨੇ ਵੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਹੈ।”

ਸੋਮੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਦਾਲ ਨੂੰ ਤੁੜਕਾ ਵੀ ਲੁਆ ਲਵਾਂ?”

ਨਹੀਂ, ਤੁੜਕਾ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਉਦਾਂ ਹੀ ਚੱਲੂਗੀ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਰਕਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੋਮੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਕਾਲੀ ਉਹਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਤਿਰ ਕਰਦਾ। ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਵੀ ਮਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੇਤਕੁਲਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੋਮੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਰਕਤ ਦਾ ਕੋਈ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੈ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਬਰਕਤ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਸੋਮਾਂ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਤੁਰ ਕੇ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੰਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਵੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

“ਇਹ ਤੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਯਾਰ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ?” ਸੋਮੇ ਨੇ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸੋਮੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਯਾਰ, ਦੋਸਤ-ਯਾਰ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਪਿੰਡੋਂ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੌੜ ਆਇਆ ਹੈ। ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕੱਲ ਹੀ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੀ ਇਥੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕੱਟੀ ਹੈ।”

“ਕਿੱਥੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ?”

“ਟਾਂਡਾਉੜਮੁੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਟਾਂਡਾਉੜਮੁੜ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਕੋਹ ਹੋਣਾ ਹੈ। ... ਉਹ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿੰਡ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।” ਸੋਮੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਲਏ।

ਬਰਕਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਜ਼ਖਮ ਇਕਦਮ ਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੀਤੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, “ਇਕ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆਕੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਹੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ” ਸੋਮਾ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕੰਮ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ... ਸੌਂਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹਾਂ।”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਵਿਚ ਘਰ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।”

“ਯਾਰ ਪੱਕੀ ਆਮਦਨ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਠਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ।

ਸੋਮੇ ਦੇ ਮੁੱਤਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਖਾ ਤਿੰਨ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਰ ਲਿਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਸਾਫਾ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਵਿਛਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੋਟਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ। ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਖੀ ਰੋਟੀ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਗੁੜ ਦੀ ਭੇਲੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਤੇ ਅੰਬ ਜਾਂ ਗਲਗਲ ਦਾ ਅਚਾਰ ਸੀ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਟਲੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕ-ਇਕ ਰੋਟੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪੋਟਲੀ 'ਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਤੋੜ ਕੇ ਦਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਬਰਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗੇ ਤੇ ਕਾਲੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀ ਭੁੱਖ ਚਮਕ ਪਈ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵੀ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਖਿਰੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਦੋ-ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਹੀ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ।

“ਰਹਿਣ ਦੇ ਭਾ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਖਾ ਲਾ, ਤੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰੀ ਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਕਦੋਂ ਮਿਲੇਗਾ।” ਬਰਕਤ ਨੇ ਰੋਟੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਜ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਹਦਾ ਪੇਟ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਿਰ ਝਟਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਫੜਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਦਿਆਲੂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਇਥੋਂ ਨੱਠਾ ਨਾ ਦੇਣ।

ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਫੇਰ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹੱਥ ਧੋਤੇ ਤੇ ਡੱਕੇ ਨਾਲ ਦੰਦ ਖੁਰਚਣ ਲੱਗੇ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖ ਮਿੱਤਰਾ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸ ਹੀ ਚੁੱਕਿਆਂ ਹਾਂ ... ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਤਾਦ ਕੋਲ ਤੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਤੂੰ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਦੇਖ ਆ। ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਂ। ਰੱਬ ਸਭ ਦਾ ਰਾਖਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਿਕਲ ਹੀ ਆਊਗਾ। ... ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁਹਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੋਹੇ-ਸੀਮੈਂਟ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗੱਡੀ ਵੀ। ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਇਦਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਦੇਖ ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਰਫ਼ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਤੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਚ ਦਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖ ਲੈਣਾ। ...” ਬਰਕਤ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਕਿਹਨੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?”

“ਮੈਂ” ਤੇਖੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਯਾਰ, ਯਾਰ ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਲਈ?” ਬਰਕਤ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਜੇ ਕਿਸੇ ਡਰਾਈਵਰ-ਕਲੀਨਰ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ?”

“ਕਹਿ ਦੇਈਂ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ।” ਬਰਕਤ ਅੱਖ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਤੇਖੇ ਨੇ ਵੀ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਅੱਖ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਭਾ ਜੀ, ਜਾਓ, ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖੋ। ਜਦ ਥੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇਥੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਤੇਖੇ ਦੇ ਕੋਲ। ...ਕੱਲ ਬਾਰੇ ਕੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਜ ਦੀ ਨਬੇੜੀਏ।”

ਕਾਲੀ ਆਪਣਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਰਕਤ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਗਿਆ। ਪਰ ਬਰਕਤ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, “ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਏ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਚੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਤੇਰੀ ਬਹੁਤੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲੈ। ਰੱਬ ਜੀ ਭਲੀ ਕਰਨਗੇ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਹੈ, ਮਿਲਦਾ ਰਹੀਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਤੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨ

ਤਾਂਗੇ, ਰੇੜੇ, ਰੇੜੀਆਂ, ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲਾਂ ਵਗੈਰਾ ਤੋਂ ਬਚਦਾ-ਬਚਦਾ ਕਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਫਖਾਨੇ ਦੀ ਬਗਲ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਫਿਰ ਉਹ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਏ ਪਾਇਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਡਿੱਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੋਂ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਮੁਸ਼ਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਬਿਲਕੁੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਛਿੱਕ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮੁਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਲਗੁਦਾਮਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਤਾਂ ਘੱਟ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਜਿਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ 'ਚ ਸਿਰਫ ਹਲਦੀ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਹੀ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਮਿਰਚ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚ ਨਸਵਾਰ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ 'ਚ ਮਾਲ ਭਰਨ ਲਈ ਟਰੱਕ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਬੰਨ੍ਹੀਂ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੋਰੀਆਂ ਲਪੇਟੀ ਕਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਢੋਆ-ਢੁਆਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਸ ਆਸ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਜਦ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਹਣਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਹੱਸਦਾ-ਖੇਲਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਂਦਾ ਤੇ ਠੱਠਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ

ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਛੱਪੜ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਤਿੰਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਉਚਾਈ ਤੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਸਨ। ਦੂਰ ਤੋਂ ਇਦਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮਕਾਨ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ 'ਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਹੋਣ।

ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਚੀਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਛੁਰੀ ਉਬਲੇ ਹੋਏ ਆਲੂ ਜਾਂ ਸ਼ਕਰਕੰਦੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂ-ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਆਰੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬੂਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਆਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਫੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਾਰੀਗਰ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਵੀ ਲਕੜੀ ਵਾਂਗ ਚੀਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤੀ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਟਾਲਾਂ ਵਲ ਝਾਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਅੱਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚੌਣਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਅੱਡੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਇਹ ਲੁਧਿਆਣਾ-ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਬੱਸਾਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਲਾਰੀ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਲੱਦਣ ਜਾਂ ਉੱਤਾਰਣ ਲਈ ਦੋ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਡੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚੌਣਕ ਸੀ।

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਅੱਡੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਹ ਉਸ ਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਛੱਪੜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਬਣ ਰਹੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਛੱਪੜ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਤਾਂ ਇਹ ਛੱਪੜ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਛੱਪੜ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਕ ਮੱਝ ਜਿੰਨਾਂ ਡੂੰਘਾ ਪਾਣੀ ਹੋਊਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋ ਹਾਥੀਆਂ ਜਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਛੱਪੜ ਦੇ ਤਿੰਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਨਾਲੀਆਂ ਇਸ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਕਈ ਤੰਗ ਜਿਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਆ ਕੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਤੇ ਵਸੀਆਂ ਅਬਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦਿੱਸਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀਆਂ ਤੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿੰਨੀ ਤੰਗ ਹੈ।

ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਲ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਦੂਤ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਉੱਥੇ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਫਿਕਰ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਅਣਜਾਣ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਪਾਵੇ।

ਇਸ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਨਵੀਂ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਦੇ ਤਿਕੋਨੇ ਚੌਕ 'ਤੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਬਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਜ ਹੀ ਦੇਖ ਲਵੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੋੜ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਪਰ ਸੁਰੀਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਘੁਲਣ ਲੱਗੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਦੋ ਬਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਥੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਸੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਪਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਕਿ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਭੀੜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਧੱਕਮ-ਧੱਕਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਦੋ ਵਾਰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਾਂ 'ਆਸਮਾਨ ਕਾ ਚਾਂਦ' ਸੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਛਿੰਨ ਬੰਨਾਕੀ ਬਬਲਾ ਬੂ' ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਹੀਰੋ ਦੇ ਬੁੱਲ ਹੱਥ ਦੇ ਅਗੁੰਠੇ ਜਿੰਨੇ ਮੋਟੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੇ ਲਾਉਡਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਗੀਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਿੱਧੀ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਵਾਜ਼ ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਾਟ ਜਾਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਲੱਗੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੋਸਟਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਪੋਸਟਰਾਂ ਤੇ ਬਣੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਯਾਦ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਝਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਮੋਹਰੇ ਲੱਗੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੋਇਆ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੋਕਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੋਤਲਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਬੋਤਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਕੜਵਾਹਟ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਥੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟਰੰਕ ਤੇ ਕਨੱਸਤਰ ਵਗੈਰਾ ਪਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ। ਬਜ਼ਾਰ ਕਾਫੀ ਲੰਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਰ ਇੱਕ ਤੰਗ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚੌਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਈਫਲ ਫੜੀ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਕੰਨ ਦਬਾ ਕੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਸਿਹਾਹੀ ਮੋੜ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲੀਸ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਤਾਲ 'ਚ ਵੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਤੰਗ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਨੱਕ ਘੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਦੂਜੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਸੀ। ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਗਰੜ-ਗਰੜ ਕਰਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਦਿਨ ਰਾਤ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੰਮ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ।

ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਉੱਥੋਂ ਵੀ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ।

ਉਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉੱਥੇ ਸੜਕਾਂ ਬਹੁਤ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਚੌਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਕੰਧ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਧ ਦੂਜੀ ਸੜਕ ਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੱਕ ਘੁੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਬਾਗ ਸੀ। ਲਾਲ ਕੰਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਠੀ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਗੋਲ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸਾਰਾ ਫੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕੋਠੀ ਦੇ ਏਡੇ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਕੋਠੀ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਮਹੱਲ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਵੀ ਲੰਬੀਆਂ ਤੇ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਗੁਦਗੁਦੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲੇਜ਼ਾ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲਾਲ ਕੋਠੀ ਤੇ ਮਹੱਲ ਵਰਗੀ ਇਮਾਰਤ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਸਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਪੰਡਤ ਸੰਤਰਾਮ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਦ ਦੋ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਵਰਗ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੋਠੀ ਅਤੇ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਜਦ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਠੀ ਤੇ ਮਹੱਲ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਦੇ ਬੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਬਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਾਸੀਂ ਚਾਟ, ਕੁਲਫੀ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁੱਝ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਮਰਦ ਚਾਟ ਤੇ ਕੁਲਫੀ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਮੁੜ ਕੇ ਫੇਰ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਬਾਗ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੀ ਵਾੜ ਕਰਕੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਿਆਣੇ ਫੁੱਟਬਾਲ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗੁੱਲੀਡੰਡਾ ਖੇਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਿਆਣੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਖੇਲਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੋਕ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਸ਼ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕਈ ਬੁੜ੍ਹੇ ਬੈਠੇ ਜਾਂ ਲੰਮੇ ਪਏ ਹੋਏ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਚੁਗਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਫਿਰ ਤੁਰ ਤੇ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਗ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ-ਵਿੱਚੀਂ ਬੋਹੜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਇਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੜ੍ਹਾ ਸਾਰਾ ਗੋਲ਼ ਪੱਕਾ ਬੜ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਪਰ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬੜ੍ਹੇ ਉੱਥੇ ਕਾਲੇ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ।

ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਟਹਿਲਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਸੁੰਨੇ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਬੋੜ੍ਹਾ ਥਕੇਵਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਬੋੜ੍ਹਾ ਟੇਡਾ ਹੋ ਕੇ ਲੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਅਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਚਾਦਰ ਸਿਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਥਕੇਵਾਂ ਦੁਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਛੱਤ ਦੇ ਜੰਗਲਿਆਂ ਦੇ ਝਰੋਖਿਆਂ ਵਿੱਚੀਂ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਕਾਫੀ ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਗ ਦੇ ਬੜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਕੋਠੀ ਤੇ ਮਹੱਲ ਜਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਆ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾੜਿਆ। ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਤਹਿ ਲਾਕੇ ਮੋਢੇ ਉੱਥੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭੀੜੀਆਂ ਤੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਲੋਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਟ ਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭੀੜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੰਨੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਟਿੱਡੀ-ਦੱਲ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੀੜ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਨਮੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ੋਅ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ੋਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮੇਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਟਰਨ-ਟਰਨ, ਤਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਟੱਪ-ਟੱਪ ਅਤੇ ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਮੋਟਰਾਂ ਦੀ ਪੌਂ-ਪੌਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਖਰੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਫੜਨੀ ਹੋਵੇ।

ਉਹ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲਾਰੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਆ ਜਾਓ... ਆ ਜਾਓ... ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਬੰਗੇ ਤੇ ਫਗਵਾੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ। ਲਾਰੀ ਤਿਆਰ ਹੈ।”

ਬੱਸ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਵੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਾਰਨ ਵਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਗੱਡੀ ਨਿਊਟਰਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿੱਲੀ ਦਬਾ ਦਿੰਦਾ। ਬੱਸ ਦਾ ਇੰਜਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਰੋਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਜੋ ਕਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸੜਕ ਤੋਂ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। “ਉਸਤਾਦ, ਬੱਸ ਪਹਿਲੇ ਟੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਲੈ ਚਲੋ, ਉਹਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ... ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰੀ ਹੱਥ ਦੇਵੋ ਤਾਂ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਰੁਕਣ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ।”

“ਠੀਕ ਹੈ। ਬਹਿ ਜਾ ਬੱਸ 'ਚ।” ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਗੇਅਰ ਬਦਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਮੋਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਬੱਸ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਪਿਆ।

ਬੱਸ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ। ਬੱਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋਕਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ-ਬੰਗਾ... ਫਗਵਾੜਾ... ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਹ ਰਾਤ ਪੁਲਸ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੱਢੂ, ਜੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਜਾਂ ਘਰਵਾਲੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣਾ ਖਾਏਗਾ।”

ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬੱਸ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਅੱਡਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਝੇ ਜਿਹੇ ਸਹਾਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਆਸ ਬੱਝੀ ਸੀ।

ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਿਉਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, “ਸੁਣਾ ਸੱਜਣਾ, ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਆਇਆਂ। ਕਰ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੈਰ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੌਕ ਕੇ ਇਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। “ਅੱਡਾ ਖਾਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਘਬਰਾ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਦੀ ਰੌਣਕ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਤੇ ਕੁੱਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਡਰਾਈਵਰ-ਕਲੀਨਰ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਅਗੂਠਾ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ, “ਉੱਥੇ ਬੋਤਲਾਂ ਖੋਲ ਕੇ ਬੈਠੋ ਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਬਾਕੀ ਸੱਜਣ ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਹਨ?”

“ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਬਰਕਤ ਦਾ ਪਿੰਡ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਗਾਹਾਂ ਹੈ। ਆਹ ਜਿਹੜੀ ਬੱਸ ਹੁਣੇ ਗਈ ਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੱਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਅੱਧਾ ਕੋਹ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ... ਤੋਖਾ ਤੇ ਸੋਮਾ ਇਹਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਫਗਵਾੜੇ ਤੋਂ ਬੋਝਾ ਅੱਗੇ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਰੱਖੀ, “ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਫਗਵਾੜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਲੈ ਕੇ ਜਾਉਂਗਾ। ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਘੁੰਮ ਆਇਆਂ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਸਿੱਧਾ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਫਖਾਨਾ, ਮਾਲਗੁਦਾਮ, ਫਿਰ ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੂਜੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ,” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। “ਉੱਥੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਅੱਡਾ ਹੈ ...। ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਟਾਂਡਾ ਰੋੜ੍ਹ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਟਾਂਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਮਨਸੁੱਖ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਉਹਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਾਏਗਾ।

“ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ?” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸਹਿਜ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਬੋਲਿਆ, “ਉਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਦੋ ਸਿਨਮਾ ਘਰ ਹਨ।”

“ਅੱਛਾ, ਨਵੀਂ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ... ਉੱਥੇ ਰਾਇਲ ਟਾਕੀ ਤੇ ਹਰੀ ਪੈਲੇਸ ਸਿਨੇਮਾ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ...। ਕਾਲੀ ਬੋਲਿਆ, “ਉੱਥੋਂ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ... ਇੱਕ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ... ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ।”

“ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਫਗਵਾੜਾ ਗੇਟ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

“ਇਸ ਚੌਕ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੜੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਲ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਤੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜੇ ਲੋਕ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਦੇਖਿਆ। ਲਾਲ ਕੋਠੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਿਹੜਾ ਬਾਗ ਹੈ।” ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਚਹਿਕ ਪਿਆ।

“ਹਾਂ, ਉਹੀ। ਜਦ ਕਦੀ ਮੋਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਬਕਾਵਟ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ...”

ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਤੋਂ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੋਈ ਬੱਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਉੱਤਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਚਾਅ ਸਨ। ਇੱਕ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਕੁਲੀ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੌੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ, “ਹਾਂ, ਬਾਬੂ ਜੀ।”

“ਉਪਰੋਂ ਸਮਾਨ ਲਾਹ...।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ, “ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?”

“ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਪਰਵੇਸ਼, ਤੂੰ ਦੌੜ ਕੇ ਤਾਂਗਾ ਲੈ ਆ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਮਾਨ ਲਾਹਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।” ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਮਨਸੁੱਖ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ, “ਦੇਖਦੇ ਕੀ ਆਂ? ਛੇਤੀ ਸਮਾਨ ਲਾਹੋ।”

“ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਨ ਹੈ?”

“ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੈ।” ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਛੱਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮਨਸੁੱਖ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਪਰ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਟਰੰਕ ਬੱਲੇ ਲਟਕਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਲੀ ਫੜ-ਫੜ ਕੇ ਬੱਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੂਰਾ ਸਮਾਨ ਉੱਤਾਰ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ, “ਕੁੱਲ ਕਿੰਨੇ ਨਗ ਹਨ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਿਣੇ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਨਗ ਗਿਣੇ ਤੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, “ਕੁੱਲ ਸੋਲਾਂ ਨਗ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਗਿਣ ਲਉ।”

“ਠੀਕ ਹੈ। ਐਨੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ।” ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਸਮਾਨ ਤਾਂਗਿਆਂ ਤੇ ਲੱਦਣਾ ਹੈ।”

“ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੱਖਰੇ ਲਵਾਂਗੇ। ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਮਾਨ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲਾਹੁਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ।

“ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਆਂ। ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੂੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕੋਈ ਮਜ਼ਾਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਜਨਾਬ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਤਾਂਗੇ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਤੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਸਾਬ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਦੇਖ ਲਓ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਤਾਂਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਦੇ ਸਮਾਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਸਮਾਨ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਣੂਆ ਕੱਢਿਆ। ਬੋਲ, “ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਹੋਏ?”

“ਸਾਬ ਜੀ, ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਬਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ, ਆਪ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿਉ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕੀਤੀ।

ਮਨਸੁੱਖ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ ਪਰੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਲਏ ਹਨ। ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਣੂਏ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਚਾਰ ਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ, “ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਹੈ?”

“ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਿਕ ਹੋ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁੱਠੀ ਘੁੱਟਦਿਆਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਬੱਸ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਪਰ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਨਲਕੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਕਿਉਂ ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਜਾਊਗਾ?”

“ਕਿਉਂ ਜਾਊਗਾ?” ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਖਿੱਝ ਗਿਆ।

“ਸਾਰੇ ਬਾਬੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਛੱਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

“ਕੌਣ ... ਕੌਣ ਹਨ?”

“ਸਾਰੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਤੁਸੀਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਓ।”

“ਚੰਗਾ ਆ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਬੱਸ ਪਿੰਡ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤੇ ਰਾਤ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਕੱਟਾਂਗੇ।” ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

“ਓਏ ਮਨਸੁੱਖੇ ... ਮਨਸੁੱਖੇ ਓਏ,” ਛੱਤ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ।

ਮਨਸੁੱਖ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾਂ ਜੀ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ।”

“ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਆ ਗਿਆ?”

“ਆ ਗਿਆ, ਉਸਤਾਦ ਜੀ।”

“ਡਰਾਈਵਰ ਕੌਣ ਹੈ?”

“ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ।”

“ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਕਿ ਫਗਵਾੜੇ ਤੇ ਬੰਗਿਆਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਚੁੱਕ ਲਵੇ।”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਗਿਆ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਠੀਕ ਹੈ। ਤੂੰ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਗਲਾਸ, ਬਾਲਟੀ ਤੇ ਨਿੱਕਾ-ਮੋਟਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਲਾ। ਹੁਣ ਕੰਮ ਮੁੱਕਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।”

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਲੇ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਇੱਥੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਹੈ ਅੱਜ।” ਮਨਸੁੱਖ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਰੁਪਏ-ਰੁਪਏ ਦੇ ਚਾਰ ਨੋਟਾਂ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਬੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਆ ਗਏ। “ਉਏ ਮਨਸੁੱਖ, ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੋਣਾ?” ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ।”

“ਫਿਰ ਤੂੰ ਹੀ ਹੋਕਾ ਦੇ ਦੇ ...ਫਗਵਾੜੇ, ਬਹਿਰਾਮ ਤੇ ਬੰਗਿਆਂ ਦਾ।”

“ਉਸਤਾਦ, ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ। ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ?” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਉਏ ਤੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ। ਮੈਂ ਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਵੀ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹਾਂ। ਜਾ, ਤੂੰ ਹੋਕਾ ਦੇ ...ਸੜਕ ਉਪਰ।” ਪਰਗਟ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਫਗਵਾੜਾ, ਬਹਿਰਾਮ ਤੇ ਬੰਗਿਆ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਮਨਸੁੱਖ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਕੇ ਹੋਕਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਕਿ ਲਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਫਗਵਾੜੇ ਨੂੰ? ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਦੀ ਲਾਰੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਇੱਕ ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ।

“ਲਾਲਾ ਜੀ, ਪੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੋ ਬੱਸ ਵਿੱਚ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਹੋਕਾ ਲਾ ਕੇ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਤਾਂਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਸ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ।

ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਬੱਸ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੱਠ ਆਠੇ ਹੋਰ ਕਮਾ ਲਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਹੋਕਾ ਦੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਛੱਤ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ, ਮਕੈਨਿਕ, ਇੰਨਸਪੈਕਟਰ ਵਗੈਰਾ ਸਨ। ਉਹ ਬੱਸ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸੁਣਾ ਬੱਲਿਆ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ?”

“ਠੀਕ ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਜੀ। ਜਿਹੜੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ, ਉਹੀ ਭਲੀ।” ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਥ ਅਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਚੁੱਕ ਲਏ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਆ? ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੜਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆਂ। ਤੇਰੇ ਤਾਂ ਖੇਲਣ ਮਲਣ ਦੇ ਦਿਨ ਨੇ ਅਜੇ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਇਹਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਹੈ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਾਪ ਦਾ ਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਿਆਣੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੈ। ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਇਹਨੇ। ਤਿੰਨ ਅਜੇ ਘਰ ਕੁਆਰੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ।” ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲੈ। ਚੈਕਰ ਨਸੀਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਖਮੋਸ਼ ਸਨ ਪਰ ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਖਿੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਲਦੀਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਚਹਿਕ ਪਿਆ, “ਸੁਣਾ ਬੱਲਿਆ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ?”

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਕੁਲਦੀਪ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਟਿਕਟ ਕੱਟਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਬਿੱਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਆਂ?” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਕੌਣ ਹੈ। ਕਦੋਂ ਰੱਖਿਆ ਇਹਨੂੰ?” ਨਸੀਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਲਦੀਪ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਇਹ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਦਾ ਮੁੰਡਾ। ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ। ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨਸਪੈਕਟਰ ਤੇ ਫਿਰ ਡੀਪੋ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਪੰਡਤ ਜੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣੇਗਾ।” ਨਸੀਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਖ ਦਬਾਈ।

“ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ। ਬੈਠੀਏ ਬੱਸ ਵਿੱਚ?” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬੈਠੋ ਉਸਤਾਦ ਜੀ। ਹੁਣੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਬਸ, ਜ਼ਰਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਦੇਖ ਲਈਏ।” ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਦੀਪ ਤੇ ਮਨਸੁੱਖ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ।

“ਓਹ ਬੱਲਿਓ, ਆ ਜਾਓ। ਕਿਉਂ ਸੰਘ ਪਾੜ ਰਹੇ ਹੋ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਉਗੀ। ਇੱਥੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚਲੋ। ਉੱਥੋਂ ਕਚਹਿਰੀ ... ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰਾਮਮੰਡੀ ਵੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਤੇਲ ਦਾ ਖਰਚ ਤਾਂ ਨਿਕਲੂਗਾ ਹੀ,” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਬੈਠ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਪਰਗਟ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੱਸ ਤੋਰ ਲਈ। ਇੰਜਣ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਸੁੰ-ਸੁੰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ, ਫਿਰ ਗੁਰਰ-ਗੁਰਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਡਾ ਕਾਲੇ ਤੇ ਕੱਤੇ ਪੂੰਝੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

“ਮਨਸੁੱਖ, ਛੱਤ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸਮਾਨ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਰ ਦਈਂ।” ਮੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

ਬੱਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨਸੁੱਖ ਤੇ ਕਾਲੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਡਾਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੰਜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ, ਦੋ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬਾਲਟੀ ਤੇ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਖਾਲੀ ਪਲੇਟਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਥੱਲੇ ਆ ਗਏ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਛੱਡ ਆਇਆ।

ਉਹ ਨਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ, “ਰੱਖਾ ਸੇਠ, ਦੋ ਗਲਾਸ ਚਾਹ ਦੇ ਬਣਾ। ਉੱਥੇ ਮਲਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾ ਦੇਈਂ। ਛੋਟੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਇਲਾਚੀ ਵੀ ਪਾ ਦੇਈਂ। ਸਪੈਸ਼ਲ ਚਾਹ ਹੋਵੇ।” ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਟਣਕ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕਿਉਂ, ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਹੈ? ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਾਲ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਕੀ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਬਣੁਆ ਡਿੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲ ਗਿਆ?” ਰੱਖਾ ਆਪਣੀ ਬੇਰੰਗ ਹੋਈ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦਿਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੱਛੇ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਕੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸੱਜੀ ਤੇ ਖੱਬੀ ਜਾਪ ਨੂੰ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੁਣ ਹੱਥ ਧੋ ਲਈਂ। ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੈਲ ਪੱਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਇਲਾਚੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਡੀ ਚਾਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਾ ਦੇਈਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੋਹਣਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਚਾਹ ਇੱਕ ਥਾਂ ਜਾਂ ਦੋ ...।?” ਰੱਖੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਦੋ ਥਾਂਈਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀਆਂ।

ਬੈਂਚ ਤੇ ਬੈਠਾ ਕਾਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਲਾਇਟਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਜਗਮਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੜਕ 'ਤੇ ਵੀ ਰੌਣਕ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਚਾਹ ਮੁਕਾ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਲੈ ਆਇਆ। “ਅੱਜ ਕਮਾਈ ਚੰਗੀ ਹੋਈ ਆ। ਆ ਜਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਐਸ਼ ਕਰਦੇ ਆਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਡੀ ਫੈਂਟਨਗੰਜ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।

“ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ... ਇਹਨਾਂ ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੇ ਗਾਹਕ ਧਨਾਢ, ਲੱਖਪਤੀ ਲਾਲੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਅੱਡੇ ਦੇ ਹਲਵਾਈਆਂ ਕੋਲ ਡਰਾਈਵਰ, ਕਲੀਨਰ, ਕੁਲੀ ਤੇ ਪੂਛ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਹਲੀ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਉਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਸੱਚੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਠਿਆਈਆਂ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਚੌੜੇ-ਚੌੜੇ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਕਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

“ਦੁੱਧ ਜਲੇਬੀ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਉਹ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਗੋਲ ਕਾਲੀ ਟੋਪੀ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਟਨਾਂ ਵਾਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇੱਕ ਪੱਗੜੀ-ਕੁੜਤੇ ਵਾਲਾ ਲਾਲਾ ਬੈਠੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਰਫੀ ਤੇ ਪਨੀਰ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਤੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਕਪੜਿਆਂ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਲਿਆ, “ਇੱਥੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਮੱਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇੱਥੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਿਵਾਜ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਮੂੰਡੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ।

“ਗਰਮ ਜਲੇਬੀਆਂ ਹੈਗੀਆਂ?”

“ਹੈਗੀਆਂ।”

“ਅੱਧੇ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਈਆ ਜਲੇਬੀਆਂ। ... ਦੋ ਥਾਈਂ। ਦੁੱਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਹੋਵੇ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮਨਸੁੱਖ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਤੇ ਜਲੇਬੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਕਦ ਹੀ ਲੈ ਲਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਖਰਚ ਨਿਕਲ ਆਵੇ। ਪਰ ਉਹਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ।

ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਖਾਲੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦਿਆਂ ਮੂੰਡੇ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਦੁਕਾਨ-ਮਾਲਕ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਡੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੂੰਡਾ ਮਨਸੁੱਖ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, “ਅੱਧੇ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਈਆ ਜਲੇਬੀਆਂ ਦੋ ਥਾਈਂ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਆਨੇ ਲੱਗਣਗੇ।”

“ਚੌਦਾਂ ਆਨੇ ਲੈ ਲਈਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਦੁਕਾਨ-ਮਾਲਕ ਵੱਲ ਲਹਿਰਾ ਦਿੱਤੇ, “ਤੂੰ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਨੰਗੇ ਮੰਗਤੇ ਸਮਝਦਾ। ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜ ਦੇਵਾਂ।”

ਦੁਕਾਨ-ਮਾਲਕ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੂੰਡਾ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਮਨਸੁੱਖ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਸਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਹਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਉਂਦੇ ਆ।”

ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਸੁੱਖ ਕਦੇ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਥਪਥਪਾਉਂਦਾ ਕਦੇ ਗਰਦਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ, “ਇਸ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਠਿਆਈਆਂ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਲਵਾਈ ਨੇ ਗਲਤ

ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਵੀ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਫੱਟਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਮਨਸੁੱਖ ਜਿਵੇਂ ਮਨਚਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਦੁੱਧ ਵਾਲੀਆਂ ਜਲੇਬੀਆਂ ਖਾਣ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆਂ ਹਾਂ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖਰੀ ਟੈਮ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਭਾਰੀ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ... ਸ਼ਾਇਦ ਚੌਦਾਂ ਆਨੇ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਜਿਹਨੂੰ ਵੀ ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਵਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਐਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਡਾ ਇੰਨਚਾਰਜ ਦੀ ਫੀਸ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਕੀ ਰਕਮ ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਖਰੀ ਟੈਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ ਪੂਰੀ ਐਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਰੋਜ਼ ਦੇ?”

“ਕੋਈ ਬੱਧੀ ਆਮਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਵਾਰੀ ਮਿਲੀ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰੇ ਸਮਾਨ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਮਦਨ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਰੀ ਘੱਟ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਆਮਦਨ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਲਾ ਵਗੈਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਕੰਮ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਪਰ ਉੱਥੇ ਮਿਹਨਤ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕੰਮ ਕਿਸਮਤ ਗੋਚਰੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦਿਹਾੜੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸਵਾ-ਡੇਢ ਰੁਪਇਆ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ-ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਸੇਰ-ਅੱਧ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਵੀ ਪੀਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਖੁਰਾਕ ਵੀ ਚੰਗੀ ਖਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਰੀਰ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।”

ਮੁੰਡਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੋ ਕਟੋਰੇ ਰੱਖ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਤੇ ਜਲੇਬੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸਾਰਾ ਚਮਚਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਕਰਕੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਫ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁੰਘਿਆ, “ਭਾਫ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਭਾਫ ਸੁੰਘਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤਾਂ ਆਈ ਪਰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਆਪਣੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੱਧ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ।”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਚਾਲਬਾਜ਼ ਲੋਕ ਵਿਲਾਇਤੀ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਸੈਂਟ ਰਲਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਕਹਿ ਕੇ ਵੇਚੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਜਲੇਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਈਆਂ ਜਲੇਬੀਆਂ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਲੇਬੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁੱਧ ਦਾ ਰੰਗ ਗੁਲਾਬੀ ਤੇ ਜਲੇਬੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਦੁਧੀਆ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਨਸੁੱਖ ਤੇ ਕਾਲੀ ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲੇਬੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਜਲੇਬੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਸੁੱਖ ਉਹਨੂੰ ਚੱਬਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦ ਕਿ ਕਾਲੀ ਜਲੇਬੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂ ਮਾਨਣ ਲਈ ਇਕਦਮ ਸੰਘ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਜਲੇਬੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਲੇਬੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੁੱਧ-ਜਲੇਬੀ ਖਾ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਪੈਸਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਕੇ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤਾਂਗਿਆਂ, ਬੱਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਪੈਦਲ ਹੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਇੱਕ ਤਾਂਗਾ ਰੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਉੱਤਰੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ

ਮਨਸੁੱਖ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖ ਚੁਰਾ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਉਹਲੇ ਨਾ ਹੋ ਗਈ।

ਮਨਸੁੱਖ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ-ਜਲੇਬੀ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਨੌਕਰੀ ਰੋਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਕੁਲੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮਿਲਦੀ ਬਹੁਤ ਔਖੀ ਹੈ।”

“ਔਖੀ ਕਿਉਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਗਿਆਸਾ ਜਾਗ ਉੱਠੀ, ਜਿਵੇਂ ਵਧੀਆ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਚੱਕਰ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਨਾ। ਬਹੁਤ ਪਹੁੰਚ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕਦਮ ਖਿੜ ਗਿਆ, “ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਰੇ-ਨਿਹਾਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਜਾਂ ਨੀਲੀ ਕੁੜਤੀ ਪਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਂਹ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਨੰਬਰ ਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਮੰਗਤੀ ਜਿਹਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਖੁੱਲੇ ਤੇ ਪਾਟੇ-ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਬਾਬੂ, ਕੁੱਝ ਦੇਵੇਗਾ ਵੀ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਦੇਖੀ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ?” ਮੰਗਤੀ ਨੇ ਮਨਸੁੱਖ ਵੱਲ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਉਹਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮਨਸੁੱਖ ਖਿੜ ਗਿਆ, “ਦਫਾ ਹੋ ਇਥੋਂ। ਕੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਤੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਈਏ?”

ਮੰਗਤੀ ਇੱਕ ਤਾਂਗੇ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਈ। ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਨਸੁੱਖ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਆ, ਆਪਾਂ ਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਈਏ। ਗੱਡੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਤੂੰ ਇੰਨਾ ਡਰਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਕੀ ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪੁਲੀਸ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ? ... ਆ ਜਾ। ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਰੌਣਕ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਪਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮੌਕਾ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

ਕਾਲੀ ਕੰਥ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਝੁਣਝੁਣੀ ਜਿਹੀ ਲਈ, “ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਆਓ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਤੁਹਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

ਪੰਦਰਾਂ-ਵੀਹਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਮਨਸੁੱਖ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਰੌਣਕ ਸੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ-ਤੋਂ-ਇੱਕ ਵੱਧ ਕੇ।” ਮਨਸੁੱਖ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਝੂਮਣ ਲੱਗਾ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਉਹ ਬੱਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਵੀਰਾਨੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਲਬ ਜਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਥੋੜ੍ਹੇ ਦੀ ਜਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਛੱਤ 'ਤੇ ਦੋ ਮੰਜੀਆਂ ਡਾਹ ਕੇ ਉਹ ਪੈ ਗਏ। ਮਨਸੁੱਖ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ-

ਮੇਰੀ ਲਗਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਦੇਖੀ
ਤੇ ਟੁੱਟਦੀ ਨੂੰ ਜਗ ਜਾਣਦਾ।

ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਪਿਆ ਅਤੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਸੜਕ 'ਤੇ ਇਕਦਮ ਭੀੜ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਅ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ੋਅ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਸਾਫਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖਣ ਚੱਲਿਆਂ। ਪੌੜੀਆਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਬਾਹਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੁੜ ਆਵਾਂਗਾ। ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਨਸੁੱਖ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਪਿਛਵਾੜੇ, ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਛੱਤ ਦੇ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛ ਨਾ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਤੇ ਇੰਨੀ ਰਾਤ ਗਏ ਉੱਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰੇਲਵੇ ਯਾਰਡ ਦੇ ਉੱਚੇ ਖੰਭਿਆਂ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਭਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਜੋ ਉਹਨੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ।

ਚਾਰ

ਮਨਸੁੱਖ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬਪ-ਬਪ ਕਰਦਾ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਫਿਲਮ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਬੋਲ ਗੁਣਗੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਏ ਹੋਣ।

ਮਨਸੁੱਖ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਾਸੇ ਬਦਲਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮਨਸੁੱਖ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਉਣ ਤੇ ਪਾਸੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਚੀਕਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਾਲੀ ਦੀ ਵੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਪਰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਉਣ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਹਲਕੇ-ਹਲਕੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸ਼ਟਿੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਾਂ-ਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਦੀ ਨੀਂਦ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਕੇ ਉੱਖੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਉਹਨੇ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਖੁੰਹਦੀ ਨੀਂਦ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਕੜ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਬਾਂਗ ਨਾਲ ਪੌਹ ਫੱਟਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ।

ਜਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਤਾਂਗਿਆਂ ਦੀ ਟਾਪ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਸਵੇਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਮੁੰਡਾ ਜਦ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਂ-ਭਾਂ ਕਰਦਾ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਉਹਨੇ ਮਨਸੁੱਖ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤਾ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮਨਸੁੱਖ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਬੇਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਨਲਕੇ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਢਲਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

ਜਦ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ 'ਤੇ ਰੋਣਕ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਧੁਆਈ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ੋਰਾਂ-ਸ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਮਗਾਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਨਾਟਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹਨੇ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਸਨਾਟੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਨਹਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਲੰਗੋਟ ਜਾਂ ਕਛਹਿਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਨਹਾਤੇ ਹੋਏ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਨਲਕਾ ਗੇੜਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਮਲ-ਮਲ ਕੇ ਧੋਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗਿੱਲੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲਏ।

ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਗਿੱਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਠੰਡ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਬਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਜਦ ਠੰਡ ਕਰਕੇ ਕੰਬਣੀ ਛਿੱਤ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬਲ ਰਹੀ ਭੱਠੀ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰੀਰ ਕੁੱਝ ਗਰਮ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕੰਬਣੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਭੱਠੀ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਅੱਗ ਸੇਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਅੱਗ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵੱਗਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਕੱਪੜੇ ਸੇਕ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸੁੱਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹਦੀ ਹੁਣ ਠੰਡ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਲਾਟੂ ਜਗਮਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਇੱਕ ਬਲਬ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਕੰਧ ਤੇ ਲੱਗਾ ਮਾਲਗੁਦਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕੱਚੀ-ਪੱਕੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਜਾਂ ਹੰਗਾਮਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਆਦਮੀ ਦਾ ਕਿੱਤੇ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲਾਠੀ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਚੌਕੀਦਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਲਾਠੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਹਨੇਰਾ ਘਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਸਾਫ ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਮਨਸੁੱਖ ਅਜੇ ਵੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮੰਜੇ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਰਹੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਤਾਰਿਆਂ ਭਰਿਆ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਭਰੀ ਸਵੇਰ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਾ।

ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਰੋਣਕ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਈ ਆਦਮੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਕੋਠੇ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਤੇ ਕਲੀਨਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਧੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਕੈਨਿਕ ਲਾਰੀ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦਾ ਬੋਨਟ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਠੋਕਾ-ਠਾਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਬੋਨਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੰਜਣ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਰੀ ਕੀਲੀ ਦੱਬ ਦਿੱਤੀ। ਬੱਸ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧੁੰਧੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਕੁਰੱਖਤ ਜਿਹਾ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਲਾਰੀ ਦੀ ਕੀਲੀ ਦਾ ਦਬਾਅ ਥੋੜ੍ਹਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੱਡੀ ਚੋਂ ਗੁਰਰ-ਗੁਰਰ ਦੀ ਸਮਤਲ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਦੂਜੀ ਬੱਸ ਦਾ ਵੀ ਬੋਨਟ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੰਜਣ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰਰ-ਗੁਰਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

“ਗੱਡੀਆਂ ਟੈਸਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਵਾ, ਤੇਲ, ਪਾਣੀ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਬੈਟਰੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਲੈ ਜਾਓ ਅੱਡੇ ਨੂੰ।” ਉਸ ਨੇ ਮੈਲੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਜਦ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਨਸੁੱਖ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਉਠਿਆ?”

“ਬਹੁਤ ਟੈਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਜਾ ਕੇ ਨਹਾ ਵੀ ਲਿਆ। ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਚੱਕਰ ਲਾ ਆਇਆ। ਉੱਥੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਵਾ ਅਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਅੱਛਾ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹਿੰਮਤੀ ਆਂ। ... ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁੱਤਾ। ਫੇਰ ਸਾਲੀ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸੀਨ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੈਸੰਜਰ ਗੱਡੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਬੱਸ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਤਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਦੋਨੋਂ ਮੰਜੀਆਂ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਮਨਸੁੱਖ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਆਇਆ। ਮਨਸੁੱਖ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਲਕੇ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੰਧ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਲਈ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪਊਗਾ। ... ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਨਾ। ਨੂਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਸੱਜੀ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਉੱਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਥੱਲੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨਾਲਾ ਵਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ-ਦੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਛੱਤ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਇਸ ਸਮੇਂ। ਉਦਾਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਕਾਲੀ ਖੁੱਲੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਡਰਾਈਵਰ ਦੋਵਾਂ ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਸੜਕ ਵੱਲ ਕਰਕੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਮੁਕੰਦੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ।

ਮਨਸੁੱਖ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਬੱਸਾਂ ਨੂੰ ਅੱਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬੱਸਾਂ ਕਦੋਂ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ?”

“ਬਸ ਹੁਣੇ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ।”

“ਡਰਾਈਵਰ-ਕਲੀਨਰ ਕਿੱਥੇ ਹਨ?”

“ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਗਏ ਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੜਕ ਤੇ ਮੁਕੰਦੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਠੀਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤੇ ਕਮੀਜ਼, ਪਜਾਮਾ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਯਾਰ, ਆ ਨਲਕਾ ਗੇੜ ਦੇ। ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਇੱਕ ਚੁੱਬੀ ਲਾ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨਲਕਾ ਗੇੜਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮਨਸੁੱਖ ਮੋਟੀ ਧਾਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਸੁਸਤੀ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨਸੁੱਖ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। “ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਬੰਦਗੀ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ। “ਬੰਦਗੀ ਭਾਈ,” ਡਰਾਈਵਰ ਸੁਰਜਨ ਲਾਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇ ਦੇ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆ ਗਈ ਹੈ।”

“ਬਹੁਤ ਬੇਹਤਰ, ਉਸਤਾਦ ਜੀ”, ਮਨਸੁੱਖ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਹਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ, ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ।”

“ਹਾਂ ਚਲਾ ਜਾ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਦਮੀ ਛਾਂਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਟੈਮ ਬਚਾ ਕੇ ਉਨੇ ਹੀ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਆਪ ਹੋਕਾ ਦੇਣ ਲੱਗਾ, “ਆ ਜਾਓ ਫਗਵਾੜਾ, ਬਹਿਰਾਮ, ਬੰਗੇ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਗੋਰਾਇਆਂ, ਫਿਲੌਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ।”

ਮਨਸੁੱਖ ਦੇ ਹੋਕੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਲੋਟ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੜਕ ਤੇ ਕਾਫੀ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਵਾਲੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਤੇ ਡਰੰਮ ਬੰਨ੍ਹੀ ਅਤੇ ਹੈਂਡਲਾਂ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਡੱਬੇ ਲਟਕਾਈ ਹਲਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਰਫ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਡਲੇ ਲੱਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਰੇੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਰੇੜ੍ਹੀ ਲੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਗੇਟ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦਾ ਪਰਚਾ ਗੇਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ।

ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਜਦ ਅੰਦਰ ਥਾਂ ਨਾ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੇਟ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਗੇਟ ਲੰਘ ਕੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਉੱਥੇ ਬਿਲਕੁੱਲ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੀ।

ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਹੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਕ ਲਿਆ, “ਭਾਈ ਜੀ!”

ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਇੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਕਿੱਥੇ ਲਗਦੀ ਹੈ?”

“ਦੋ ਥਾਈਂ ਹੈ।” ਉਸ ਨੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਪਾਂਡੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ, ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੈ ਅਜੇ ਮੰਡੀ ਲੱਗਣ ਵਿੱਚ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬਸ ਲੱਗਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਦ ਆਉਣੇ ਸੂਰੂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।” ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੰਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ। ਪਰ ਹੈ ਮੁਸ਼ਕਲ। ... ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ। ਕੱਚੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਆ ਹੀ ਜਾਵੇ।”

“ਕੀ ਮਾਲਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?”

“ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਹਰ ਗੁਦਾਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਕੇ ਪਾਂਡੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਉਸ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ, “ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਤੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਅਣਗਿਣਤ ਹਨ। ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਮਾੜੀ ਹੈ ਕਿ ਝੋਟੇ ਜਾਂ ਬਲਦ ਦੇ ਥਾਂ ਵੀ ਆਦਮੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੇੜ੍ਹੇ-ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਲਾਈਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਹੁਣ ਰੇੜ੍ਹੇ-ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਚੌਲਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗਾ। ਬਰਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ-ਜਲੇਬੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਗੱਦਗੱਦ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਕਤ ਤੇ ਮਨਸੁੱਖ ਵਰਗੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਵਰਗ ਇਸੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਆਏ। ਇੱਕ ਗੱਭਰੂ ਮੁੰਡਾ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪੈਂਤੀ-ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਉਮਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਕੇ ਗੱਭਰੂ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠਾ ਆਦਮੀ ਵੀ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

“ਕਿੱਥੇ ਆ ਤੇਰਾ ਮਿਸਤਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ?” ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤਾਇਆ ਜੀ, ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ।

ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਉੱਥੇ ਅਲਸਾਏ ਜਿਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਤਾਇਆ ਜੀ, ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਗਾ। ਇਹ ਇਸ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੇੜਾ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਇਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪੱਚਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਕੱਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਗਾਰਾ, ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਫੜਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਚਾਹੀਦਾ।” ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਫਿਕਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਉਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਹ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਪ੍ਰਦੀਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ।

ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਵੜਾਫ਼ਾਂ ਖਿੜ੍ਹ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਮੋਢਿਆਂ ’ਤੇ ਬਦਲਿਆ।

“ਮਿਸਤਰੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਇੱਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਉਣਾ ਸੀ।” ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧੰਦੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਰਕਿਟ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਦੱਖਦੇ ਹਾਂ। ਕੌਣ ਕਿੱਥੇ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਕੌਣ ਆਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਕੰਮ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕਾ ਡਾਹੁੰਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।”

“ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ। ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਇਦਾਂ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਹੋਵੇ।” ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਨਿਹੋਰਾ ਮਾਰਿਆ,

“ਮਿਸਤਰੀ ਤੇਰਾ ਸਾਥੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਇੱਟਾਂ-ਗਾਰਾ ਫੜਾਉਣ ਵਾਲਾ?”

“ਉਹਨੇ ਸਿੱਧਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ। ਸਗੋਂ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।” ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ। “ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ;”

“ਹੁਣੇ ਚਲੋ।” ਪ੍ਰਦੀਪ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚੋ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਸੜਕੇ-ਸੜਕੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ।

“ਹੁਣੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ?” ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਖਿੱਝ ਕੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ, “ਟੈਮ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋਊਗਾ?”

“ਟੈਮ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।” ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ। “ਲਾਲਾ ਜੀ ਖੋਟੇ ਕੰਮ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਖਰੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪੂਰਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਖਰੇ ਪੈਸੇ ਲਊਂਗਾ।”

ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ ਕਰਕੇ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰਦੀਪ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, “ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ, ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।”

“ਬੋਲੋ।” ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੋਢੇ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੋਰੀ ਥੱਲੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਈ।

“ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਭੁੱਖ ਦੀ ਮਾਰ ਝੱਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾੜੀ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮਿਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦਯਾ ਆ ਜਾਏ।

ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। “ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਆਏ ਹੋਏ ਨੂੰ?”

“ਪਰਸੋਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਤਾਇਆ-ਚਾਚਾ, ਭੂਆ-ਫੁੱਫੜ, ਭੈਣ-ਭਾਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੱਲਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।” ਕਾਲੀ ਗਿਤਗਿਤਾਇਆ।

“ਕਿਸੇ ਦੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਾਂ ਹੀ ਕੱਢਿਆ ਹੋਊ ਪਿੰਡ 'ਚੋ।” ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾ। ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿਸ ਪਵੇਗੀ। ... ਬਾਕੀ ਜੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਬਰ ਕਰੋ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਦੇਖੋ-ਭਾਲੋ। ... ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਰਦੇਸੀ ਨੂੰ ਚੋਰ-ਉਚੱਕਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਬਾਲੀ-ਵਾਰਿਸ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗਲੀ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੁੱਕ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਪਰਦੇਸੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦੇਣਗੇ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਇਆਂ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੇਬਸੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾ। ਜਿਸ ਦੀ ਧੀ-ਭੈਣ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗ ਲੈ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜ ਲੈ।” ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਮਿਸਤਰੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ, “ਓ ਕਸ਼ਮੀਰਿਆ ... ਕਸ਼ਮੀਰਿਆ ਉਏ।”

ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਐਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਕੰਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੇੜਿਉਂ ਇੱਕ ਖੁੱਡ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚੂਹੀ ਨਿਕਲਦੀ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਟਪੂਸੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰਦੀ। ਪਿਛਲੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝਾਕਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੌੜ ਕੇ ਖੁੱਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਦੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਚੂਹੀ ਦਾ ਖੇਲ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਟੱਪਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਣ ਆ ਗਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਖੁੱਡ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਚੂਹੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਖੁੱਡ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਲ-ਗੁਦਾਮਾਂ ਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੋ ਪਾਸੀਂ ਲੋਕ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੱਸ-ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀੜੀ-ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਦਮੀ ਪੱਚੀ ਤੋਂ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਨੌਜਵਾਨ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। ਰਾਜਗੀਰ ਅਲੱਗ ਸਨ। ਸਫੇਦੀ ਜਾਂ ਰੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਬੋਰੀ ਲੈ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੇ ਹਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਬੇਹੁਨਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਣਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ- ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸੁੱਕ ਗਏ ਹੋਣ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਚੁਣ ਲੈਂਦੇ। ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਮੋਹਤਬਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਰਣਨ, ਘਰ ਦਾ ਨੰਬਰ, ਗਲੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਦੱਸਦੇ।

ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹੋਣਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਲੈਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਹੋਈ, ਤੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਚੌੜੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਛਲੀਆਂ ਫਰਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਅਜ਼ਨਬੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਪੇਂਡੂ ਚੇਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਏ।

ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਮਾਲਗੁਦਾਮਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਦੂਰ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ, “ਇੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪੂਰੀ ਹੈ। ਇਧਰ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹੀ ਪੈਰੀਂ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹੇ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੰਧ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ।

ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਇੱਕ ਮੋਟਰਕਾਰ ਹਾਰਨ ਵਜਾਉਂਦੀ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਈ ਤਾਂ ਕਈ ਆਦਮੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸੀ, ਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਝੁਕ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਮਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ...ਜੀ ਸਰ...ਹਾਂ ਜਨਾਬ...ਜੀ ਬਹੁਤ ਬੇਹਤਰ...ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੋਟਰ ਹਾਰਨ ਵਜਾਉਂਦੀ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਗੇਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। “ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਭੀੜ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ? ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋੜ ਹੋਈ, ਬੋਰਡ ਤੇ ਨੋਟਿਸ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੌੜੋ ਇੱਥੋਂ। ਕਿਵੇਂ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।”

ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਕੁਰੱਖਤ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਰਮਚਾਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਏ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰਦਾ ਆਇਆ, “ਤੈਨੂੰ ਮੈਨੇਜਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ?”

“ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿੱਡ ਭੁੱਖਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਤਲਖ ਸੀ।

“ਲੱਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਜਾ।” ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। “ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਤਾਕਤ ਆ ਜਾਉਗੀ।”

“ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਕਰ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕੁਸ਼ ਚੋਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।” ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਕੜ ਗਿਆ।

“ਭੁੱਖਾ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਕੜ ਦੇਖ ਕਿੰਨੀ ਹੈ।” ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਂਹਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਗੇਟ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਸਭ ਲੋਕ ਇਧਰ ਉਧਰ ਖਿਲਰ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਸੜਕ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਇਸ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮਾਲਗੁਦਾਮਾਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਾਮੁਣੇ ਵਾਲੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇੱਕ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਲੱਦ ਰਹੇ ਸਨ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਰ ਦੂਰ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਥੱਲੇ ਦੋ ਢੇਰੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਪੱਲੇਦਾਰ ਦੋਨੋ ਢੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਮਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੀਸਰੀ ਢੇਰੀ 'ਤੇ ਸਿੱਟ ਰਹੇ ਸੀ।

“ਕੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ?” ਪਿੱਠ ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਬੋਰੀ ਟਿਕਾਏ ਹੋਏ ਇੱਕ ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਪੱਲੇਦਾਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰਲਾ ਰਿਹਾ?”

“ਪੱਕਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਲਾਲਾ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਿੰਦ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਹੈ? ... ਬਹੇੜਾ ਪੀਹ ਕੇ ਰਲਾ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਸਸਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ।” ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਬਦਾਮ ਦੀ ਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਕੀ ਰਲਾਉਂਦਾ?” ਪੱਲੇਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਖੁਰਮਾਨੀ ਦੀ ਗਿਰੀ।” ਪਾਂਡੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।”

ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਲ ਟੋਪੀ, ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਜਾਮਾ ਪਾਈ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਪੱਲੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਥੱਬੇ ਤੇ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਇਧਰ ਉਧਰ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ।

ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੋਵਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦਿਆ। ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੌਣ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਹੈ?”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਲਾਇਲਮੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਬਦਾਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਲ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਖੁਰਦ-ਬੁਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹਰਜਾਨਾ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕੋਗੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਧਾਰਣ ਹੀ ਗੁਦਾਮ ਦੇਖਣ ਆ ਗਿਆ। ਓਪਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕੰਮ?”

ਫਿਰ ਉਹ ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਢੇਰੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕੜਕਿਆ, “ਵਿਉਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸੌ ਪਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਆਉਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋ।”

ਦੋਨੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੱਥ ਝਾੜਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਾ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਕੌਣ ਹੈਂ ਤੂੰ। ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਹੈ?” ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਛੁਆਰਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਦੌੜ ਜਾ ਇੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਲੱਤਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਸੜਕ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿਆਂਗੇ।” ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਹੂੰ! ਦੌੜ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨੋਟ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦੇ ਹੋਣ।” ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਫਿਕਰਾ ਕੱਸਿਆ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਕਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਸੂਰਜ ਕਾਫੀ ਉੱਪਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਚਿੱਟੇ ਜਖੀਰੇ ਬਹੁਤ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨੂਰ ਫਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤੀ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨੂੰ ਤੰਦੂਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਵੱਡੇ ਚੁੱਲਿਆਂ 'ਤੇ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਪਤੀਲੇ ਪਏ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਟ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਤੇ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਚਾਰ ਪੰਜ ਗਲਾਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੱਛਾ ਤੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਮੈਲੀ ਬੁਨੈਣ ਪਾਈ

ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਆਪ ਹੀ ਤੰਦੂਰ ਤੇ ਰੋਟੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਾ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਲ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਤੰਦੂਰ ਵਾਲਾ ਰੋਟੀਆਂ ਸੇਕ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸੀਖ ਨਾਲ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਚਾਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉੱਠ ਪਏ। ਤੰਦੂਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਪੈਸੇ ਲਏ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਥੱਲੇ ਪਈ ਬੋਰੀ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਤੰਦੂਰ ਤੇ ਢਾਬੇ ਵਾਂਗ ਖਾਣਾ ਸਸਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਦੀ ਭੁੱਖ ਚਮਕ ਪਈ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਚਾਦਰ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਤੰਦੂਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਭਾਅ ਲਾਇਆ ਹੈ?”

“ਸਪੈਸ਼ਲ ਸਬਜ਼ੀ ਆਲੂ-ਟਮਾਟਰ-ਬੜੀ ਪਲੇਟ ਇੱਕ ਆਨੇ ਦੀ। ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਤੁੜਕੇ ਵਾਲੀ ਦਾਲ ਇੱਕ ਆਨੇ ਦੀ। ... ਰੋਟੀ ਇੱਕ ਪੈਸਾ। ਨਾਲ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀ ਦਾਲ ਮੁਫਤ। ਬੋਲੋ, ਕੀ ਦੇਵਾਂ?”

“ਬੋੜਾ ਠਹਿਰੋ ...। ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਕਿਹਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ?” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ...। ਤੇ ਫਿਰ ਜੇਬ ਨਾਲ।” ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਕੱਪੜੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗੋਲਾਈ-ਚੌੜਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੇ ਜਿਹਨ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ-ਜਲੇਬੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਦਾਲ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦਾ ਤੁੜਕਾ ਲੁਆ ਲਵੇ। ਪਰ ਸੋਚ ਕੇ ਇਰਾਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਾਤੀਂ ਵੀ ਖਾਣਾ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੇ ਤੁੜਕੇ ਵਾਲੀ ਦਾਲ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨਾਲ ਤੰਦੂਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਟੇ ਦੀ ਪਰਾਤ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਦਾਲ-ਫੁਲਕਾ ਹੀ ਦੇ ਦਿਓ।”

“ਕਹੋ ਤਾਂ ਅੱਧਾ ਤੁੜਕਾ ਲਾ ਦਿਆਂ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। “ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਟਕਾ ਲੱਗੇਗਾ।”

“ਨਹੀਂ, ਸਾਦਾ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਹੀ ਦੇ ਦਿਓ। ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੋਹਰੇ ਤੁੜਕੇ ਵਾਲੀ ਦਾਲ ਵੀ ਖਾਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ।

ਰਾਮੂ ਨੇ ਇੱਕ ਪਤੀਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਲੀ ਵਿੱਚ ਦਾਲ ਪਾਈ ਤੇ ਛਾਬੇ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਕੱਚਾ ਪਿਆਜ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਪਿਆਜ਼ ਟੁੱਟ ਕੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿਲਰ ਗਿਆ।

“ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਉਂਗਾ?” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਬੁਰਕੀ ਥੋੜੀ ਤੇ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਡੋਬ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿਆਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਮੂੰਹ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਚੱਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬੋਲਿਆ, “ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਲਾ ਹੀ ਲੈ।”

“ਚਾਰ ਹੋਰ ਜਾਂ ਦੋ ਹੋਰ? ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਹੈਗੀਆਂ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਢਿੱਡ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤੇ ਜੇਬ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਪਲ ਉਸ ਨੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਲਾਇਆ ਤੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ “ਚਲੋ, ਚਾਰ ਹੋਰ ਲਾ ਲਉ।”

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਪਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪਏ ਆਟੇ ਦੇ ਚਾਰ ਪੇੜੇ ਬਣਾਏ ਤੇ ਟਪ-ਟਪ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਦਹਿਕਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਪੈਰ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਲਾਖ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਰੋਟੀਆਂ ਰੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਸਲਾਖ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹਿਆ ਤੇ ਥੱਲੇ ਪਏ ਕੋਲੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। “ਨਰਮ ਲੈਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੜਕ।”

“ਕੜਕ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਬੁਰਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਮਘਦੇ ਕੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ। ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜਲ ਕੇ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਕਾਲਖ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ “ਲੈ ਇੱਕ ਦਮ ਕੜਕ ਹੈ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਜਲ ਗਈਆਂ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਰੋਟੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਜੇ ਜਲੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇੰਨੀ ਕੜਕ ਰੋਟੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਭਰੋਸਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਠ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੀਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਦੋ ਆਨੇ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਡਕਾਰ ਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਇੰਨੀ ਖਤਰਨਾਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਇੱਥੇ ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਮਾਲ-ਗੁਦਾਮ ਦਾ ਲਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਰਕਤ, ਮਨਸੁੱਖ ਤੇ ਤੰਦੂਰੀਆ ਵੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੰਦੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਡੱਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਓ?”

“ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਬਰਸਾਤ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਉੱਥੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਲਈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਸਰਾਂ ਜਾਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਕੋਠੜੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਦਲਾਨ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਬਿਸਤਰਾ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ... ਉਹ ਦੋ ਪੈਸੇ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

“ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਾਂ ਜਾਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਹਣਾ ਮੌਸਮ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਉਹਨੇ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵੀ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

ਕਾਲੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬੋਲਿਆ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਰਾਤ ਇੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਕੱਟ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਵੀ ਲੱਗਾ ਰਹੇਗਾ।”

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਲਾਠੀ ਚੁੱਕ ਲਈ, “ਜਾਣ ਨਾ ਪਹਿਚਾਣ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਮਹਿਮਾਨ। ਦੋ ਆਨੇ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜੋੜ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ। ਜਾ ਭਾਈ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਸਖਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। “ਸਰਨਾਮੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਫਟਕਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਰਨਾਮਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਘਰ-ਘਾਟ ਨਾਲ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ, ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਦੱਸ। ਫੇਰ ਗੱਲ ਕਰ।”

ਕਾਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੱਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਬਰਕਤ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਪਹਿਚਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਬਰਕਤ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸੁਸਤ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਮ ਫੁਰਤੀ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁਹਣਾ ਦਿਸਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਬਰਕਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਘੁਮਾ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਲੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹਾ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਕੋਈ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ?”

“ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ’ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਮਤ ਰੱਖ। ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੂਗਾ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਖਾਲੀ ਬੱਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਖਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹਨੂੰ ਐਨਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੌਣ ਹੈ। ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ।”

“ਕੱਲ ਤਾਂ ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਇਦਾਂ ਪਿਆਰ ਜਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਕਾ-ਸਬੰਧੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।” ਮਨਸੁੱਖ ਨੇ ਨਿਹੋਰਾ ਮਾਰਿਆ।

ਬਰਕਤ ਨੇ ਮਨਸੁੱਖ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਖਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਰੀਬ ਤੇ ਅਨਜਾਣ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਆਈ ਸੀ। ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝ ਕੇ ਉਹਦੀ ਦੁੱਧ-ਜਲੇਬੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ? ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਅੱਗ-ਭਥੂਕਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੀਂਹਦਾ ਬਰਕਤ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹਨੂੰ ਹੁਣੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਦੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੌਣ ਹੈ, ਕਿੱਥੇ ਦਾ ਹੈ? ਅੱਜ ਕੱਲ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ... ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਸਰਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੋਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਬਚੇ ਹਾਂ।”

“ਕਿਹੜੀ ਚੋਰੀ? ਕਿਹਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ?” ਮਨਸੁੱਖ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

ਬਰਕਤ ਤੇ ਮਨਸੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਦੇਖ ਕੇ ਤੋਖਾ ਤੇ ਸੋਮਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਆ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਿਸਕ ਆਇਆ। ਬਰਕਤ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਲਿਆ ਕੇ ਮੱਥੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬਰਕਤ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿਉਂ ਸਾਨੂੰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆਉਂਦਾ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ?”

ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕਦਮ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬਰਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੇਢੇ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਦਿਓ ਤਾਂ ਉਹ ਛਾਤੀ ਤੇ ਗੋਡਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਬਰਕਤ ਕੁੱਝ ਪਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਨਰਾਜ਼ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਕੀ ਹੋਇਆ?” ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਇੱਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਧਰ ਪਿੱਛੇ ਕੋਠੜੀ ਹੈ ਨਾ ... ਜਿਥੇ ਮੋਬਿਲ ਤੇਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਡੱਬੇ, ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੈਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕੂੜਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਹਾਂ।” ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਸਵੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਅੱਡੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੋਠੜੀ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਜਿੰਦਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁੰਜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਅੱਛ।” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਨੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਇੱਕ ਜਣਾ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਈਵਰ-ਕਲੀਨਰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਦੀ ਛੱਤ ਜਾਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੋ ਸੀਟਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ...

“ਫੇਰ ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਹੋਣਾ ਕੀ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਡੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਮੋਬਿਲ ਦੇ ਖਾਲੀ ਡੱਬੇ ਤੇ ਕੈਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ... ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੱਲ ਰਾਤੀਂ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦਾ ਪੋਸਤੀ ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਤੋਂ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੋਬਿਲ ਦਾ ਖਾਲੀ ਡੱਬਾ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਜਿੰਦਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਝੋਕ ਤੇ ਪੀਨਕ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੰਜੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਕੁੰਜੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂ ਜੇ ਪੋਸਤੀ ਆਪਣਾ ਕਸੂਰ ਨਾ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅੱਡੇ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਲਈ ਇੱਕ ਗੋਰਖਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੜਕ ਵੱਲ ਪੱਕੀ ਕੰਧ ਬਣੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦਾ ਫਾਟਕ ਲੱਗਣਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਬੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਾਟਕ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੂਗਾ। ਬਰਕਤ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸੌਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਤਾਂ ਬਰਕਤ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ, “ਆਓ, ਚਾਹ ਪੀ ਲਈਏ।”

ਕਾਲੀ ਅੱਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆ-ਜਾ ਰਹੀ ਟਰੈਫਿਕ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਬਰਕਤ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੀਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ ਦੇ ਚੌਕ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਬਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕੁੱਝ ਘੱਟ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅਰਾਮ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਹ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ-ਫਿਰਦੇ ਤੇ ਉਠਦੇ-ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਕਾਲੀ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਦਮ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਪਨੀ ਬਾਗ ਵੱਲ ਇੰਝ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਪੰਜ

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਡੀ ਫੈਂਟਨਗੰਜ ਦੇ ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਾਲੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੂਹੀ ਲਾ ਕੇ ਜਮੀਨ ਤੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਹਗੀਰ ਮੰਗਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ-ਟਕਾ ਸੁੱਟ ਦੇਣ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਫੁੱਟੀ ਕੋਠੀ ਤੱਕ ਨਾ ਸੁੱਟੀ।

ਇੱਕ ਲੰਗਤਾ ਮੰਗਤਾ ਆਪਣੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝਾੜਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੇ “ਬਾਬਾ, ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਖੈਰ। ਦੁੱਧ-ਪੁੱਤ ਦੀ ਖੈਰ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੈਰ” ਦੀ ਰੱਟ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਭਾਂਡਾ ਵਧਾਇਆ ਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹਰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹਦੇ, ਇੱਕ ਹੀ ਰੱਟ ਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ।

ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਧੰਦਾ ਬੁਰਾ ਸਹੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮਾਈ ਤਾਂ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਤੰਦੂਰੀਏ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਨਾਮੇ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਬਰਕਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਜ਼ਨਦਾਰ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਟੱਬਰ ਜਾਂ ਆਦਮੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕੇ।

ਬਹੁਤ ਸੋਚਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰੁਲੀਆ ਰਾਮ ਦੇ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਜਗਨਨਾਥ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਤਾ ਹੀ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਘਰ ਖੰਡਰ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀ। ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਗਨਨਾਥ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਖਜ਼ਾਨਚੀ ਸੀ। ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿਆਣੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

ਜਗਨਨਾਥ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਹੌਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੁਰਤੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਗਨਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਾਹ-ਸਫਾਈ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਛੱਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਿਰਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਣਾ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਤੋਂ ਜਗਨਨਾਥ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ।

ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬੇਹੱਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਗਨਨਾਥ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਇਸ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮੰਡੀ ਫੈਂਟਨਗੰਜ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਮਾਰਦੇ, ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਸਭ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੰਗਤੇ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅੱਡੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੰਗੜੇ-ਲੂਲੇ ਤੇ ਅੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਮੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਜ ਕੇ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੰਗਦਾਰ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟੀ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਚਾਦਰ ਪਾਈ ਇੱਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਵਰਗਾ ਆਦਮੀ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਨੂੰ ਸੱਟੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਲਈ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੀਖ ਵੰਡੀ ਜਾਵੇਗੀ।

“ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ ਭੀਖ ਵਿੱਚ? ਸੇਠ ਜੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦਾਨੀ ਹਨ।” ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਮਿਲੇਗਾ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮਿਲੇਗਾ, ਦਾਤਾ?” ਇੱਕ ਮੰਗਤੀ ਨੇ ਗਰਦਣ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪੂਰੀ, ਆਲੂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਤੇ ਹਲਵਾ।”

ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਦਾਤਾ, ਸੇਠ ਜੀ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕੰਬਲ ਜਾਂ ਰਜਾਈ ਵੀ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇਣ। ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭੰਡਾਰ ਖੋਲ ਦੇਵੇਗਾ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਹੱਥ ਉੱਥੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ।

ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਬਜ਼ੀ-ਪੂਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਟੱਪ-ਟੱਪ ਕੇ ਮੋਹਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਵਣੀ ਦਿੱਤੀ, “ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੋ। ਧੀਰਜ ਰੱਖੋ। ਕਿਤੇ ਇਦਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਡੰਡੇ ਖਾਣੇ ਪੈ ਜਾਣ।”

ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਰੌਲਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?”

“ਤੁਸੀਂ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਗਤਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੀੜੇ ਤੇ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਤੋਂ ਉਹ ਏਨਾ ਕੁ ਤਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਰੁੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਨਿਉਂਦੇ ’ਤੇ ਸੱਦਣਾ?”

“ਨਹੀਂ, ਵੈਸੇ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਰਨਾਮਾ ਕੀ ਹੈ?”

ਮੰਗਤਾ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਦੀ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਕੁਰੱਖਤ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਰੇਲ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਤੌਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੌਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਾਨੀ ਸੇਠ ਨੇ ਠੋਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਤੌਪੜੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਨਲਕਾ ਲੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

“ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਤੁੰਗੀ ਖਾਲੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਗਤਾ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਪਿਆ, “ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕਾ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖੀਆ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰਲੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਮੰਗਤੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਅਜੇ ਇਸ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਮੰਗਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਘੁਮੇਰਾ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਥਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮੈਲੀਆਂ ਕੁੜਤੀਆਂ ਤੇ ਕਮਰ ਦੁਆਲੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਦੋਹਰਾ ਕਰਕੇ ਕਮਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਕਈ ਰੇੜ੍ਹਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਬੜ੍ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਟਿਕਟਿਕੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਰੌਣਕ ਅਤੇ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਰਹੇ।

“ਕਿੰਨਾ ਕਮਾਇਆ ਸੇਠ ਨੇ?” ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਪੈਸੇ ਗਿਣੇ ਆਂ?” ਦੂਜੇ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਬੜ੍ਹੀ ਰਕਮ ਮਿਲੀ ਹੈ।” ਇੱਕ ਅਧੇੜ੍ਹਾ ਉਮਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ, “ਭਾਈ, ਐਨਾ ਬੜ੍ਹਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਸੇਠ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਗਿਆਰਾਂ ਪੰਡਤ ਬਿਠਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਉਹਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਰੱਬ ਜੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੇਠ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਾਂਧੇ-ਪੰਡਤਾਂ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਭਾਟੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ ਤੇ ਹੱਥ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਉਪਾਅ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਹਵਨ-ਯੱਗ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਉਹਦੇ ਘਰ ਚਲਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

“ਇੱਕ ਦਿਨ ਸੇਠ ਦਾ ਮੁਨੀਮ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੇਠ ਜੀ ਪਾਂਧੇ-ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਹੀ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ।” ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਭੇਦ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਅਜੇ ਅੱਧੀ ਕੁ ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਈ ਸੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਸੱਦ ਲਿਆ। “ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।”

“ਕਿ ਸੇਠ ਜੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕੁੜੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ...”

“ਕਿੱਥੇ ?”

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੱਡੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੇਠ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਪੱਤਰੀ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਇਹ ਸਾਲਾ ... ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਸੰਨ੍ਹ ਲਗਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਪੰਡਤ ਉਹਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ ?” ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ। ਕਿਉਂ ਇੰਨਾ ਭੜਕ ਰਿਹਾ ?” ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੀ ਦੱਸਾਂ।” ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, “ਸਭ ਪਖੰਡ ਹੈ। ਸੇਠ ਆਪ ਰੋਜ਼ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।”

“ਬਨਵਾਰੀ ਕੁਸ਼ ਦੱਸ ਵੀ ?”

“ਕੀ ਦੱਸਾਂ। ... ਸੇਠ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮੌਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘਰ ਸੇਠਾਣੀ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰ ਧੀ ਦੀ ਪੱਤਰੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰਸੋਈਆ ਤੇ ਨੌਕਰ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।” ਬਨਵਾਰੀ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

“ਨਹੀਂ ਯਾਰ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।” ਦੂਜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੁਲੂਰਾਮ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਦੁਲੂਰਾਮ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ।” ਬਨਵਾਰੀ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਏ। ਫਿਰ ਸਭ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਸੇਠ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਰਸੋਈਆ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੰਡਤ ਮਾਇਆਰਾਮ ਹੈ। ਸੇਠ ਦਾ ਮੁਨੀਮ ਤੇ ਗੁਮਾਸਤਾ ਸ਼ਰੇਆਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੇਠਾਣੀ ਦੀ ਪੱਤਰੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ... ਵੱਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਦਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬਨਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਨਵਾਰੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਧਾਈ ਦੇ ਦੇਣੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡੀ ਵਧਾਈ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧਾਈ ਹੋਵੇ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਦੋਨੋ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੇ, “ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਤੇ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਆਂ। ਬਨਵਾਰੀ, ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਸੇਠ ਜੀ ਮਾਮੂਲੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਰੁਤਬੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ। ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਹਨ। ... ਸਭ ਨੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਹਨ।”

“ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ।” ਬਨਵਾਰੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਪਹਿਲਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਨਵਾਰੀ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਨੀਅਤ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਫ ਹੈ ਪਰ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

“ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਤੇਰੀ?” ਦੁਲੂਰਾਮ ਨੇ ਉਹਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜਿਆ।

“ਕੀ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੈ?” ਬਨਵਾਰੀ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉਠਿਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਝੋਟੇ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪ ਜੁੜਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਝੋਟਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਝੋਟੇ ਦੀ ਥਾਂ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਮੁਰਾਦ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜੂਨ 'ਚੋਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜੂਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਦੁਲਰਾਮ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਬਨਵਾਰੀ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਸੁੱਝਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਲਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਪਲ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਨਵਾਰੀ ਬੁਝੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਖਾਕ ਮੁਰਾਦ ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਝੋਟਾ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ...ਸਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੂਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਹਰੇ ਪੱਠੇ ਤੇ ਵੰਡ-ਵਡੇਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹੀਦਾ।”

“ਜਾਨ ਕਿੰਨੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ? ਖਾਉਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਉਗਾ।”

ਬਨਵਾਰੀ ਤੇ ਦੁਲਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਮੁੱਕੀ ਤਾਂ ਮਿਠੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅੱਜ ਸੱਟੇ ਵਿੱਚ ਰਗੜਿਆ ਕੌਣ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਕਈ ਰਗੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਲਾਲਾ ਬੰਗਾਲੀਰਾਮ ਦਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜਾਂਦਾ ਲੱਗਾ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਦਿਵਾਲਾ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਕੇਸ਼ੋ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਹੁਣੇ ਦੋ ਡਾਕਟਰ ਆਏ ਸੀ ਬੰਗਾਲੀਰਾਮ ਨੂੰ ਦੇਖਣ। ਸੁਣਿਆ ਉਹਨੂੰ ਗਸੀ ਤੇ ਗਸੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਠੰਡੀਆਂ ਤਰੇਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਠਾਣੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਸਿਰ ਪਿੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਾਲ-ਵਾਲ ਕਰਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਰਮੂ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ।

“ਮੁੰਡਿਉ, ਇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਬਾਜੇ ਵੱਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕੀਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਵਧਾਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਅਰਥੀਆਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਨਿਕਲਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦਾ ਮੁਨੀਮ ਤੇ ਗੁਮਾਸਤਾ ਦੋ ਕੁ ਕਦਮ ਸੇਠ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੇਠ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੁਨੀਮ ਤੇ ਗੁਮਾਸਤਾ ਅੱਗੇ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਵਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਇੰਝ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੋਵੇ।

ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲਏ, “ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾਨਵੀਰ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਲਾਲਾ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਜੈ ਬੋਲੇ।”

ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ‘ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਜੈ’ ਐਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੂੰਜੀ ਕਿ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਪਏ ਅਨਾਜ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਤੇ ਚੁਗਦੇ ਪੰਛੀ ਉੱਡ ਗਏ ਤੇ ਡਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਕਾਂ ਕਾਂ-ਕਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਖੰਭਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ।

ਕੁਝ ਹੀ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, “ਦਾਨਵੀਰ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇ ਕੇ ਕੁਬੇਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੇਠ ਜੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।”

ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੇ ਕੋਲ ਧੰਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆ-ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ, “ਪਰ ਸੇਠ ਜੀ ਉਹ ਸਾਰਾ ਧੰਨ ਆਪਣੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਭੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੱਖਣਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੱਪੜੇ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਧੋਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗੋਛਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਗਤੇ, ਪਾਂਡੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਹਲਵਾ, ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਮਿਲੂਗੀ।”

ਮੁਨੀਮ ਦੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਕਈ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ, “ਮਾਲਕ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਕੰਬਲ-ਰਜਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।”

“ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਹਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਬਾਹਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਦਾਨਵੀਰ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਜੀ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਪ੍ਰਭੂ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਣਾ-ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਲਛਮੀ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਊਸ਼ਾਲਾ, ਅਨਾਥ ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾਲੀ ਵਜਾਈ। ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਤਾਲੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਤਾਲੀਆਂ ਜਦੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਆਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ, “ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਓ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਜਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੇਠ ਜੀ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣਗੇ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਕੰਜਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਖਾਣਾ ਵਰਤਾਉਣਗੇ ਤੇ ਦੱਖਣਾ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਵਗੈਰਾ ਦੇਣਗੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਲਵਾ, ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵਰਤਾਏ ਜਾਣਗੇ।”

ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਖਮੋਸ਼ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫਿਕਰ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮਭੋਜ ਕਦੋਂ ਖਤਮ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗੀ।

“ਚਲੋ, ਇੱਕ ਫੇਰਾ ਲਾ ਲਈਏ।” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਕਿੱਥੇ ਫੇਰਾ ਲਾਉਣਾ ਹੈ?” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਲਾਲਾ ਘਸੀਟਾਮਲ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਤੋਂ ਖਲ ਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਰੇੜ੍ਹਾ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ।” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਲਾ ਲਈਂ ਫੇਰਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਤਾਂ ਖਾ ਲਈਏ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਏਦਾਂ ਸੱਟਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਵੇ। ਨਾਲੇ ਤੇਰਾ ਫੇਰਾ ਤੂੰ ਹੀ ਲਾਵੇਂਗਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਾਂ ਲਾਉਣ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।”

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਦੌੜ ਕੇ ਝੋਟੇ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾ ਕੇ ਆ। ਕੁਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਰਾ ਚਾਰਾ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੈ।”

“ਜੇ ਤੂੰ ਝੋਟੇ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਪੱਠੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹਨੇ ਜੁਗਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਚਿੰਤਾਵਣੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਦੁਲੂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੈਨੂੰ? ਮੈਂ ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੰਦਾ ਆਂ।” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੱਟਦਾ। ਠੀਕ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੁਲਰਾਮ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾੜਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁੱਸਾ ਉੱਤਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਗਰਦਣ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੱਥਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਟੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਦੋਵਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਕਦੋਂ ਕੁ ਵੰਡਣਾ ਹੈ। ਫਜ਼ੂਲ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਇੱਕ ਪਾੰਡੀ ਨੇ ਛਿੱਕ ਮਾਰੀ। ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇੱਕ-ਦੋਹ ਨੂੰ ਛਿੱਕ ਆ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੱਜੇ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਕਈਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਛਿੱਕਣੇ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਛਿੱਕ ਮਾਰੀ, “ਲਾਲਾ ਸੋਦਾਗਰਮਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ’ਤੇ ਨਸਵਾਰ ਉੱਤਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਨਸਵਾਰ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦਿਨ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਹੀ ਛਿੱਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।”

“ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਨਸਵਾਰ ਦੀ ਉੱਤਰਾਈ ਜਾਂ ਲਦਾਈ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਜਾਂ ਲੇਟ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗੀ।” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਕ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਨੱਕ ਨੂੰ ਘੁੱਟਦਾ ਤੇ ਮਰੋਤਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਰਤ-ਸੁਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਂਡੀ ਛਿੱਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਛਿੱਕਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੁਣ ਸਿਰਫ ਲਾਲਾ ਸੌਦਾਗਰਮਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਜਾਂ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਤੋਂ ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਚਲੋ ਯਾਰ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰੀਏ। ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਇੱਥੇ ਏਦਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਾਂਗੇ।” ਇੱਕ ਨੌਜੁਆਨ ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੇਠ ਜੀ ਆਪਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹੋਣਗੇ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਂਡੀ ਉੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਿਆ।

ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੁਲਰਾਮ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਸਾਡੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਵੇਗੀ?” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅਜੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਣਾ। ਸੇਠ ਜੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਕੰਜਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਦੇਣਗੇ, ਉਹਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਵਾਰੀ ਆਵੇਗੀ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। “ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਸੇਠ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੇ। ... ਅਖਾੜਾ ਹੈ ਹੀ ਮੰਡੀ ਦਾ। ਮੇਰੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੇ ਇੱਥੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀ ਮਜਾਲ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਛਿੱਕ ਵੀ ਮਾਰ ਜਾਵੇ ...”। ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਲਈ, “ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ...। ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਖਾੜਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਡਾਕੇ ਪੈਣਗੇ।”

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਫੇਰ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾਂ ਹਾਂ।” ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁੱਲ ਗਈਆਂ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਟਰੱਕ ਲੈ ਲਵੇਗਾ।” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ। “ਭਾਈ, ਬਿਨਾਂ ਫਾਇਦੇ ਦੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵਿਉਪਾਰੀ ਤਬਕਾ ... ਇਹ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਪੈਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਵੀ ਚੂਨਾ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਯੋਕਦੇ। ... ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੇਕ ਲੱਗਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਛਾਤੀ ਫੁਲਾ ਲਈ।

“ਕਿਹੜਾ ਸੇਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ?”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ?” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਦੋ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

“ਨਾ, ਇਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਉਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਇਹਨੂੰ ਖੂਨ ਦੇ ਦਸਤ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਅੱਛਾ ... ਅੱਛਾ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਤਹਿਮਤ ਵਿੱਲੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। “ਇੱਥੇ ਲਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਉਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੈਂਡਲ, ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨੇ ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਸ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ।”

ਇੱਕ ਪੱਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਭੇਦਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਜੇ ਫਿਰ ਕਦੀ ਅਜੇਹਾ ਮੌਕਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਚੱਲੂਗੀ।”

“ਗੋਲੀ ਚੱਲੂਗੀ ਤਾਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ?” ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੁਲਰਾਮ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

“ਸੇਠ ਜੀ ਮੇਰੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੱਠਿਆਂ ਲਈ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰੂੰਗਾ। ... ਸੇਠ ਜੀ ਨੇ ਬੱਘੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਵੀ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਹੈ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਬੱਘੀ ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਖੁੱਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਮੋਟਰ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੱਡੀ ਵਿਲਾਇਤੀ ਗੱਡੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਦਲਾਲ ਨੂੰ ਮੋਟਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਸੇਠ ਜੀ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ।

“ਆਪ ਮਾਲਕ ਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ।” ਦੁਲਰਾਮ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਸੇਠ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰੋ। ਮੈਂ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ,” ਪਹਿਲਵਾਨ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਤੇ ਖਿਲਰ ਰਹੇ ਪਾਂਡੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਮੈਨੇਜਰ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋ। ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਵਧੀਆ ਲਾਭ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਕੌਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਬਣ ਕੇ ਕੀਤੇ-ਕੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਛੀਆਂ ਲਈ ਅਨਾਜ ਖਿਲਾਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਘਿਓ ਲਾ ਕੇ ਗਊ ਨੂੰ ਪੇੜਾ ਖਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਵੇਲੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੀਤੇ-ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਪਸੂ-ਪੰਛੀ, ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਮੀ। ... ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂਜਾ ਅਜੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਚੱਲੇਗੀ।” ਮੈਨੇਜਰ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਪਰ ਪਲ ਕੁ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਲੰਮੀ ਪੂਜਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੱਖਣਾ ਵੀ ਉਠੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਪੰਜਾਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਪਲ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੇਜਰ, ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ, “ਇੱਕ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਕੀ?”

“ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹਨ।” ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਪਾਂਡੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਜਦੋਂ ਸੇਠ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਵਾਲਾ ਘੰਟਾ ਹੀ ਵਜਾ ਦਿਆਂਗੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖਬਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਭੱਜਦੜ ਮੱਚ ਜਾਉਗੀ। ਲੋਕ ਸਮਝਣਗੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੈ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਂ ਭਾਂਬੜ ਭੜਕ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਅੱਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ... ਇਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਬਹੁਤ ਬੁਲੰਦ ਹੈ, ਸੱਤਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰੂਗਾ ਤਾਂ ਸੇਠ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਦਿਆਂਗੇ। ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।” ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਲੂਮਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇੰਨਾ ਨਾ ਡਰਿਆ ਕਰ। ਤੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹਾਥੀ ਵਰਗਾ ਤੇ ਦਿਲ ਚਿੜੀ ਜਿੰਨਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਿਆ।”

“ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਾ ਦਊਂ। ਪਿੱਛੇ ਸਾਂਭਣੇ ਵਾਲਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਹੈਂਕੜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਜਾਹ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ। ਘੰਟੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆ ਜਾਣ। ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਬੇਮਤਲਬ ਸਮਾਂ ਖਰਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ... ਵੈਸੇ ਹਲਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇ ਟਾਈਮ ਲੱਗੇਗਾ।”

“ਕਿੰਨੇ ਹਲਵਾਈ ਲਾਏ ਹਨ?” ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਰ ਹਨ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਿਹੜਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਹਲਵਾਈ ਹੈ ... ਸਾਗਰਚੰਦ। ਉਹਨੂੰ ਠੇਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

‘ਉਹੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਮੇ ਨਾਂ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਪਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।’ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਚੜਾਏ, ‘ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੜ੍ਹਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਖੈਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਆਂ ਤਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇੱਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾ। ਇੱਥੇ ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਹੀ ਕੜ੍ਹਾਹੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਕੇ ਉਬਾਲ ਦੇਵੇਗਾ। ... ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੋਡੇ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।’ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਫੁੱਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹਨੇ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਕੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੱਗ ਵਾਲਾ ਟੱਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਣਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਗਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਪੰਡਤਾਂ, ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਸਕੇ-ਸਬੰਧੀਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ-ਮਿਤਰਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਬੱਘੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਈ ਮੰਗਤੇ ਇੱਕ ਦਮ ਉਠੇ ਤੇ ਬੱਘੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨੱਠ ਪਏ। ਪਰ ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੋਕ ਲਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਭੀਖ ਵੀ ਲੈਣੀ ਹੈ।” ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਮੰਗਤੇ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਸੇਠ ਜੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟੋ ... ਇੱਥੇ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾ ਫੈਲਾਓ।” ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੇ-ਕਲੂਟੇ, ਮਾੜੇ, ਪਤਲੇ ਤੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਨੰਗ-ਧੜੰਗੇ ਮੰਗਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਠਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘੁੱਟ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸਾਲੋ ਸਲਾਈ ਵਰਗੇ ਪਤਲੇ ਹਨ।”

ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਮੰਗਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਹਫਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਮੰਗਤਾ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਾਹ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਟਿਕਾ ਲਏ। ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਿਆ। ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹੱਥ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਰਗੜਣ ਲੱਗਾ, “ਪੈਸਾ ਕੀ ਆਇਆ, ਸੇਠ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣਗੇ।”

ਬੁੱਢੇ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਗਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ ਜਦ ਕਿ ਬਾਕੀ ਮੰਗਤੇ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲਈ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰ ਗਏ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚਕੋਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਅਨਾਜ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਂਕਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਚੌੜਾ ਚਬੂਤਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ ਰੇੜ੍ਹਿਆਂ, ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ, ਅਵਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਗੋਹੇ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬੱਚਦੇ ਹੋਏ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਡੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਸ਼ਕ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗੰਧ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਹਿਕ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਅਨਾਜ ਤੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਢੇਰਾਂ ਤੇ ਗਊਸ਼ਾਲਾ ਦੀਆਂ ਅਵਾਰਾ ਗਊਆਂ, ਸਾਨ੍ਹੂ ਤੇ ਵੱਛੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਾਂਡੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਲਾਠੀਆਂ ਉਲਾਰਦੇ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਦਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਲਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦੌੜਦੇ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਜਿਹੀ ਮੱਚ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਫੇਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਕਾਲੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਇੰਨਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਭੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਛੇ ਸਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹੌਲ ਵਰਗੇ ਹੀ ਸਨ। ਮਿੱਲ ਤੋਂ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਮਿੱਲ ਤੱਕ ਦਾ ਹੀ ਫੇਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਮੰਡੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਆਦਮੀ ਮਿੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਖਪਤੀ ਬਣ ਕੇ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਰਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਖਪਤੀ ਤੋਂ ਕੰਗਾਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁੜਕੇ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਾਧੂ ਵੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਟਾ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਲਈ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਲਖ ਜਗਾਉਂਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣਾ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਨੇ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਲੱਕ ਦੇ ਬੱਲੇ ਲੰਮੀ ਪੂਛ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਾਧਣੀ ਨੇ ਕਾਲੀ ਮਾਂ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਾਲੇ ਕੀਤੇ ਚਿਹਰੇ, ਬਾਹਾਂ ਤੇ ਕਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਅਲੱਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਖੂਹ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਤੇ ਖੰਡਾਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਬਾਟਾ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦੇਈ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਲੋਕ ਉੱਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਤੇ ਖੰਡਾਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ, ਕਾਲੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਤੇ ਸਾਧਣੀਆਂ ਵੀ ਝਗੜੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਤੇ ਖੰਡੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੁਮਾ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਇਹ ਕਾਹਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਇੱਕ ਵਿਉਪਾਰੀ ਨੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਏ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੈ।” ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨੋ-ਖੂਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ?” ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਇਹੀ ਤਾਂ ਝਗੜਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ।”

ਬਾਹਰ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰੀ ਮੰਡੀ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਬੜੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੈਰਾਨ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਕਦੀ ਇਧਰ ਤੇ ਕਦੀ ਉਧਰ ਝਾਕਦਾ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਤੇ ਖੰਡਾਧਾਰੀ ਬਹਿਰੂਪੀਆਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮੰਗਤੇ ਡਿੱਗਦੇ-ਢਹਿੰਦੇ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਬੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਗਰੋਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੜਨਗੇ ਤੇ ਜੇ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਬੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੜੇ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਹੌਲ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਕਿੰਨਾ ਸੌਂਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਸ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਧੁੱਪ, ਹਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਵੰਡ ਲੈਣ।

ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੜਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਾਂਡੀ ਤੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਧੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਸੜਕ ਤੇ ਸਿੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਤੇ ਉੱਥੇ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਲਈ ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਅਵਾਰਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਉਹਲੇ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਵੰਡੇ ਜਾਣੇ ਸਨ।

ਦੁਪਿਹਰ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੌਣਕ ਬੋੜੀ ਘੱਟ ਗਈ। ਬਹੁਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਛੋਲੇ-ਭਟੂਰੇ, ਆਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੱਲ ਵੱਜਣੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਛਾ ਗਈ ਤੇ ਪਾਂਡੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ, ਮੰਗਤੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੇਠ ਰਤਨਚੰਦ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਣ ਲੱਗੇ। ਇੱਕ ਰੇੜ੍ਹੀ ਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਸਲੇ ਤੇ ਦੋ ਟੋਕਰੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਟੋਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰੇੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘੀ ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪਾਣੀ ਭਰੇ ਘੜੇ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਏ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਖੁੱਕਿਆ ਨਹੀਂ, ਨਿਗਲ ਲਿਆ।

ਪੰਜ ਛੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਮਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਾਠੀਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹ ਲਾਠੀ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦੇ ਤੇ ਕਤਾਰ ਤੋੜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਝਿੜਕੇ ਵੀ ਮਾਰਦੇ।

ਪਾਂਡੀ ਵੱਖਰੀ ਕਤਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਫੀ ਹੱਟਵੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬਹਿਰੂਪੀਏ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਾਸ਼ਤਰ ਚੁੱਕੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵੱਖਰੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਹਲ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਂਤ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਤਿੰਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਏ ਤੇ ਬੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ ਲੈ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੋਕਰੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਲਈ ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਸਬਜ਼ੀ ਪਾ ਲਈ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਵਾਨ ਇਹ ਸਮਾਨ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹਿਰੂਪੀਏ ਵੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਅਖਾੜੇ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ, “ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਂਭ ਰਹੇ ਹੋ।”

“ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਣਾ ਲੈਣਗੇ।” ਦੂਜਾ ਪਾਂਡੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਬੈਠਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਤਰਫਦਾਰੀ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀ ਕਰ ਰਿਹਾ।” ਤੀਸਰੇ ਪਾਂਡੀ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

“ਇਹ ਵੀ ਅੱਜ ਕੱਲ ਅਖਾੜੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਾਂਡੀ ਬੋਲਿਆ।

“ਸਾਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਚਾਹੇ ਚਿੱਟਾ ਚੋਰ ਜਾਂ ਕਾਲਾ ਸਾਧੂ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਮਤਲਬ।” ਦੁਲਹਾਰਾਮ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ।

ਬੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵੰਡੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਟੋਲੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ ਪੂਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਵੰਡਣ ਲੱਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਬੋਲਿਆ, “ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਲਵਾ-ਪੂਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਪੂਰੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਵਾਧੂ ਬੱਚ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗੇ।”

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਜੀ, ਉਹ ਮੰਗਤੇ ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਐਨਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹੋ?” ਇੱਕ ਤ੍ਰਿਸੂਲਧਾਰੀ ਬਹਿਰੂਪੀਏ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਲਾਲੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਇਆ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਬਲਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਪੀ ਗਿਆ।

ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪੂਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਲਵਾ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਚਟਖਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਸੁਆਦ ਪੂਰੀ-ਹਲਵਾ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟਦਾ ਤੇ ਜੀਭ ਨੂੰ ਬੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਲਕੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਛੋਟੇ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਮੰਡੀ, ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨਾ ਤੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਦਾ ਫੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਿੱਧਾ ਫੈਂਟਨਗੰਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਲੱਗ ਭੱਗ ਹਰ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਆਦਮੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਲਦਾਈ ਲਈ ਕੁੱਝ ਬੋਰੀਆਂ, ਥੜੇ 'ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦ ਪੇਟੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਸੀ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਪਾਂਡੀ ਇਸ ਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਕਾਨ ਵਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲੈਂਦਾ।

“ਓਏ ਕਾਲੂ! ਇੱਥੇ ਬੈਠਾ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਆਂ। ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਮਾਂਝਾ ਕਿੱਥੇ ਹਨ?” ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਗੋਲ ਟੋਪੀ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਉੱਛਲ ਕੇ ਖਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਹੁਣੇ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਦੇ ਹਾਂ। ਛਿੱਬੂ, ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੈ।” ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਕਾਲੂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਉਹਲੇ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ।

ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਤੇ ਕਾਲੂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਸ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਨ ਜਾਗ ਉਠੀ। ਉਹ ਖਰਗੋਸ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਕਾਨ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੁਆਲੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ।

ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮਾਲ ਦਾ ਢੇਰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚਿਤਾਵਣੀ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਲੂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੂ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਉਹ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, ਕੀ ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਐਨਾ ਚਿਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ? ਉਧਰ ਲਾਲਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਫੁੰਕਾਰੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਾਂਝਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

“ਮਾਂਝਾ ਜੀਅ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤਾੜ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੱਤਾ ਜਿਹੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ, “ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ।”

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਉਹਨੂੰ?” ਕਾਲੂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਖੂਨ ਦੇ ਦਸਤ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਨਾਲ ਤਾਪ ਵੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਡੱਬਾ ਕਹਿ ਥੱਲੇ ਰੱਖਦਾ ਆ ਉਦੋਂ ਹੀ ਫੇਰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੱਕ ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਵਾਰ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੀ ਹਟਿਆ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਹਲਦੀ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਸਵੇਰੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਸੀ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕਾਲੂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।

“ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਕੱਠੇ ਕਮਰੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਪਰ ਉਹ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਘੁੱਟਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਤੁਸੀਂ ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਥ ਝਟਕਿਆ। “ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੂ ਖਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਨੱਕ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗਾ। “ਕੋਈ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦਿੱਤਾ ਉਹਨੂੰ?”

“ਗੁਣਗੁਣੇ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਬਿਮਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਭੀੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਹਕੀਮ ਨੇ?”

“ਨਬਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗਰਮੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਖਾਣ ਲਈ ਪੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਸ਼ਰਬਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੁੱਖ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦਹੀਂ-ਖਿਚੜੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ।”

“ਹੂੰ।” ਕਾਲੂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣ ਸਮਾਨ ਕਿੱਦਾਂ ਢੇਵਾਂਗੇ? ਲਾਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਧਾਂਕਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋਏ ਜਣੇ ਕਿੱਦਾਂ ਕਰਾਂਗੇ?”

“ਚਲੋ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕੁੱਸ਼ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪੱਲੇਦਾਰ ਦੀ ਮਿਨਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕੋਈ ਕਿਉਂ ਕਰੇਗਾ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤੁਰਦਿਆਂ ਸ਼ੰਕਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। “ਕੁਸ਼ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ। ਦੁਕਾਨ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਈ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਖੜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੋਟੇ ਵੀ ਹੱਕਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੇ।” ਛਿੱਬੂ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ, ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰੇੜ੍ਹਾ ਮੰਗਾਵਾਂ?”

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਹੁਣੇ ਚੱਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਸ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਸਾਢੇ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਫਾ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਏ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋਲਣ ਲੱਗਾ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਕਿੱਥੇ ਦਾ ਮਾਲ ਹੈ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਰੋਣਕ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ। ...ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਭੈਰੋਂ ਬਜ਼ਾਰ ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਾਲ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਕਰੋ। ਮੁਨੀਮ ਤੋਂ ਪਰਚੇ ਲੈ ਲਵੋ।”

“ਕਿਵੇਂ ਚੱਕਾਂਗੇ। ਤਿੰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋ ਜਣੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗੇ? ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿੱਥੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਨ ਦੇ ਦਸਤ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਣ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਕਾਲੂ, ਤੂੰ ਮੁਨੀਮ ਤੋਂ ਪਰਚਾ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਲਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,” ਛਿੱਬੂ ਰੇੜ੍ਹਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣ ਲਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਤਾਂਗਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਏ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਗਰਦਣ ਪਿੱਛੇ ਘੁਮਾ ਲਈ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਰੇੜ੍ਹੇ ਦਾ ਪਹੀਆ ਫੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਆਂ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਡੀਲ-ਡੋਲ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਰਾਹ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਕਿਉਂ, ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?” ਛਿੱਬੂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਘੋਖਵੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਸੁੱਝਿਆ ਤੇ ਖਾਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਕਿਉਂ, ਰੇੜ੍ਹਾ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਗੁੱਟ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਮਾਲਕੋ।” ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਲੁੱਟਿਆਂ-ਪੁੱਟਿਆਂ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਲੁੱਟੂੰਗਾ। ...

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਫਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ। ਉਹ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਤਾੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਥੱਲੇ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਜੁਬਾਨੀ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆਂ?”

“ਹਾਂ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਮਲਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਕਿਹੜਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਤੇਰਾ?”

“ਪਿੰਡ-ਘਰ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਂਦਾ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਘਰ ਵਾਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ-ਘਰ ਕਿਹੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਵਿਸਰੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਘਰ-ਬਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇਰਾ ਘਰ ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਬਾਦ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵੀ ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਬਾਦ ਰਹੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।”

“ਇੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?”

“ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਰਾਤ ਕੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਦੇਖ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਉਖੜਿਆ ਦਰੱਖਤ ਛੇਤੀ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ-ਘਾਟ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਆਦਮੀ ਵੀ ਛੇਤੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਮਰ-ਖੱਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਸੂ ਦੀ ਕਿੱਲੇ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਘਰ-ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ, “ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਪਸੂਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰ ਢੋਂਦੇ ਹਾਂ। ਅਗਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਛਿੱਬੂ ਫੇਰ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਦੇਖਦਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਉਠੀਆਂ ਸ਼ੱਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰਖਰੂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਬੇਅਸੂਲੇ ਤੇ ਬੇਘਰ ਆਦਮੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਕਸਰ ਧੋਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਉਚ-ਨੀਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਜਿਸ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ

ਰੱਖਣਾ ਪਵੇ। ...ਖੈਰ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਵੀ ਗਰਜ਼ਮੰਦ ਹੋਂ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਲੋੜਵੰਦ ਹਾਂ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਲਈ ਬੀਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਦੀ ਕੀਤਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਜਾਊਗਾ। ਵੈਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੀਡੀ ਬਲਦ ਜਾਂ ਝੋਟੇ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਆਦਮੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬੀਡੀ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਲੱਗਣਗੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਬੀਡੀ ਲੱਗ ਜਾਊਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਹੀਏ ਨੂੰ ਫੇਰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਛਾਂ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?”

“ਕਾਲੀ”

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਛਿੱਬੂ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਸਾਥੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੂ। ਤੀਸਰਾ ਸਾਥੀ ਮਾਂਝਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਮਾਲ ਢੋਣ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, “ਜਦ ਤੱਕ ਮਾਂਝਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇਂਗਾ। ਉਹਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਤਾਂ ਲੱਗ ਹੀ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦੋ-ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।”

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ।

“ਬਾਕੀ ਸਾਡਾ ਲਾਲੇ ਨਾਲ ਠੇਕਾ ਹੈ। ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾ ਰੁਪਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਕੰਮ ਕਰੇਂਗਾ ਇਸ ਲਈ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲੂਗੀ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਊਗਾ ਪਰ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਤਾਂ ਹੈ। ...ਬੋਲ, ਸੌਦਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ?”

“ਸਤ ਬਚਨ ਮਾਲਕੋ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

“ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਾਲੂ ਮਾਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ-ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਔਖੇ-ਔਖੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਛਿੱਬੂ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੋਹਰੇ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਜਿਹੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਚੱਲ ਲੱਗ ਬੀਡੀ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਪਥਪਾਇਆ।

“ਲਗਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਲੰਬਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗਾ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੁਨੀਮ ਜਵਾਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਉਏ ਕਾਲੂ! ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ।”

“ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਮਾਂਝਾ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰੇਂਗਾ।”

“ਲਾਲਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ। ਸੈਂਕੜੇ ਰੁਪਇਆਂ ਦਾ ਮਾਲ ਕਿਸੇ ਉਪਰੇ ਦੇ ਹੱਥ ਕਿਵੇਂ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਖਾਸ ਆਦਮੀ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਨਾ?” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪੱਕਾ। ਆਪਣਾ ਘਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਛਾਤੀ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਨਫੇ-ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਤੂੰ ਹੋਵੇਗਾ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕਾ। ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੇੜ੍ਹਾ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕਦੀ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਣੀ ਹੈ?”

ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਚੱਲੋ, ਸਮਾਨ ਲੱਦੀਏ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਹੱਥੇ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਡੰਡਾ ਫਸਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।

“ਪੰਜਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾ। ਅਸੀਂ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ।”

“ਪਹਿਲਾਂ ਆਹ ਰੱਖੋ। ਇਹ ਮਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉੱਤਾਰਨਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਚੱਲ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਬੋਰੀ ਚੁੱਕ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਟੇ ਦੀ ਬੋਰੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਟਿਕਾਈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਥੱਲਿਉਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬੋਰੀ ਦਾ ਭਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਛਿੱਬੂ ਉਹਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਗਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਇੱਥੇ ਰੱਖ ਦੇ ... ਹੱਥੇ ਦੇ ਕੋਲ। ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਹ ਬੋਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਾਹੁਣੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਹੱਥੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਬੋਰੀ ਥੱਲੇ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲੰਮੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੋਰੀ ਖਿਸਕਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਕਮੀਜ਼ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕ ਗਈ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਪਾਟ ਕੇ ਥੱਲੇ ਲਟਕ ਗਿਆ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਪਿੱਠ ਤੇ ਚਾਦਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਬੋਰੀ ਲਿਆ ਦੇਉਂਗਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਾਏ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਟਣਗੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਪੇਟ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਵੇ। ਜਦ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ, ਸਰੀਰ, ਬਾਹਾਂ ਹੱਥ ਤੋਂ ਚੋਹਰੇ ਉੱਤੇ ਕਈ ਰੰਗ ਲੱਗ ਗਏ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਆਟੇ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਕਿਤੇ ਹਲਦੀ ਦੀ ਪਲਿੱਤਣ ਤੇ ਕਿਤੇ ਨੀਲ ਦੀਆਂ ਰਗੜਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਉਹਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਜੁੰਗਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਝੁੱਕ ਕੇ ਹੱਥੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖੀ ਲਕੜੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗਾ। “ਹੱਥੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਲਾਰ-ਦਬਾਅ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਦਾ ਭਾਰ ਬਰਾਬਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਸਮਝ ਗਿਆ, ਪਹਿਲਵਾਨ?”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਸਮਝ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤਾਂ ਆ ਜਾ, ਬੀਡੀ ਦੀ ਥਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਜੂਲੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੱਥ ਰੱਖੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਟ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਝੁਕ ਕੇ ਜੂਲੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਲੜੀਆਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਈਆਂ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਉਲਾਰ-ਦਬਾਅ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਇਹਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿੱਖ ਜਾਏਗਾ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰਾ ਸਰੀਰ ਇਹਦੇ ਉਲਾਰ-ਦਬਾਅ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਢਲ ਜਾਏਗਾ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤਾਂ ਕੀ, ਰੱਬ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿਖਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।” ਫੇਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਬੀਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਲਾਰ-ਦਬਾਅ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛਿਉਂ ਧੱਕਾਂਗੇ। ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ।”

ਕਰੀ...ਕਰੀ...ਕਰੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਰੇੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਤਕਲੀਫ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਲਾਰ-ਦਬਾਅ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਧੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਛਿੱਬੂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਉਂਦਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੰਭਲ ਕੇ। ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਦੱਬ ਕੇ ਚੱਲ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਮੁੜਨਾ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਮੋੜ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਖੱਬੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੱਜੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, “ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਹਿਲਵਾਨ? ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬੀਡੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਝੋਟਾ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਖੰਘ ਹੀ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ, ਗੋਡਿਆਂ, ਗਿੱਟਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੈਨੂੰ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਦੀ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਹੀ ਕਿੰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਰ ਇੰਨੇ ਗਿੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਧਰ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ...ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹੁੰਗਾ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਦੇ ਮੋੜ ਵੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਣਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਹ ਨਾਲ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਪੂੰਝਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲੂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, “ਕਾਲੂ, ਬੀਡੀ ਲੱਗਣਾ ਇਹਦੇ ਬਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ...ਇਦਾਂ ਕਰਦੇ ਆਂ...”

“ਕੀ?”

“ਆਪਾਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਬੀਡੀ ਲਗਦੇ ਹਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਏਦਾਂ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਵੀ ਬੀਡੀ ਬਣਾਂਗੇ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

“ਨਹੀਂ, ਤਕਾਲਾਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਬੀਡੀ ਬਣਾ ਦਿਊਂਗਾ। ਅਜੇ ਦੋ ਹੋਰ ਫੇਰੇ ਲਾਉਣੇ ਹਨ। ...ਭੈਰੋਂ ਬਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਅਟਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ।

“ਗਾਹਕ ਤਾਂ ਫਗਵਾੜਾ ਗੇਟ ਦੇ ਵੀ ਬੈਠੇ ਸੀ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਬੀਡੀ ਲੱਗੇਗਾ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੋਈ ਲੱਗ ਜਾਏ।” ਕਾਲੂ ਜੁਲੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਾ, ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਨਾਲ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਜੁੰਗਲਾ ਛੱਡਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਇਕਦਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਠੰਡੀਆਂ ਤੇਲੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕਿਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹਟਾ ਹੀ ਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ...। ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਕਾਲੂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਗਿੜਗਿੜਾਇਆ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਰ ਮਾਲਕੋ, ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਜਾਵਾਂਗਾ।”

“ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ, “ਜਦ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ-ਲਾਉਂਦੇ ਮੇਰਾ ਮੂਤ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ... ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਜਾ। ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਾ। ਬੀਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖ ਲਈ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕਾਲੀ ਉਹਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਫੱਟੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਪੈਰ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਚੱਕਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੀਡੀ ਨੂੰ ਔਖਿਆਈ ਹੋਵੇਗੀ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਠੀਕ ਹੈ,” ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੰਘ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਿਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਹੋ ਜਾਵੇ।

“ਚੱਲਾਂ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਜੂੰਗਲੇ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

ਰੇੜ੍ਹਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਰੀ... ਕਰੀ... ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵੱਧਣ ਲੱਗਾ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਮੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਠੀਕ ਰਾਹ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਾਲੂ ਨੇ ਹਿੱਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ।”

“ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਿੰਨੇ ਜਣੇ ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਉੱਚੀ ਜਿਹੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ ... ਲਾ ਦਿਉ ਜ਼ੋਰ।”

“ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ” ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜ਼ੋਰ।” ਛਿੱਬੂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ।

ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉੱਤਰਾਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਕਹਿੰਦਾ, ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ। ਪੈਰ ਘੁੱਟ ਕੇ।”

“ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਯਾਰ। ਘੁੱਟ ਲਿਆ ਪੈਰ।” ਛਿੱਬੂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ।

ਅੱਧਾ ਰਾਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, ‘ਕਾਲੂ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਮੈਂ ਬੀਡੀ ਲਗਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਹੀਂ, ਚੱਲਣ ਦੇ ਹੁਣ। ਅਜੇ ਸਰੀਰ ਮੱਘਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦੇ-ਖਿੱਚਦੇ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਭੀੜੀ ਜਿਹੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਏ।

ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਬੜੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਫਲ-ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਵੀ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਫਲ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੀ ਵੇਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ, ਪੈਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਟਣ-ਟਣ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਏ। ਕਾਲੂ ਨੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੇੜ੍ਹਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, “ਪਤਾ ਕਰੋ, ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਿਆਣਾ ਸਟੋਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਛਿੱਬੂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਿਆ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਲਰ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਿਆਣਾ ਸਟੋਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਟਿਕਾ ਲਏ, “ਚਾਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ।”

ਉਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਧੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, “ਇਹ ਹੀ ਹੈ। “ਸਾਮ੍ਹਣੇ।”

ਕਾਲੂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਉਟਣੇ ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਸਮਾਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖਿਆ ਡੰਡਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਲਾਰ ਕੇ ਮੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸੁਰਾਖ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਰੌਣਕ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੂ ਨੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਚੇ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀ ਕਰਿਆਨਾ ਸਟੋਰ ਦਾ ਪਰਚਾ ਲੈ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰਚਾ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਪਰਚਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾ?”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪਰਚਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਪਰਚਾ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਫੜਾਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪਰਚਾ ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ-ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ ਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੂ ਝੋਂਪ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਗਲਤੀ ਫੜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਚੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਜੇਬ ’ਚੋਂ ਕੱਢੇ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢ ਲਵੋ।”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਕਾਲੂ ਪਰਚੇ ਵਾਪਿਸ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ। “ਜ਼ਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਦੱਸਿਉ, ਇਹ ਕਿਹਦੇ-ਕਿਹਦੇ ਪਰਚੇ ਹਨ?”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ-ਉਲਟਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਤਾ ਲਾ ਸਕੇ ਕਿ ਦੂਜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀ-ਕੀ ਸਮਾਨ ਮੰਗਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਤਾੜ ਕੇ ਕਾਲੂ ਨੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਪਰਚੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਓ।”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰਚੇ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਖਸਿਆਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਪਰਚੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਕਿੰਨੇ ਨਗ ਲਿਖੇ ਹਨ?”

“ਪੰਜ ...। ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਆਟੇ ਦੀ, ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਖੰਡ, ਇੱਕ ਟੋਟਾ ਚੌਲ, ਇੱਕ ਪੇਟੀ ਚਾਹ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੇਟੀ ਸਾਬਣ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਠੀਕ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ।”

ਸਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਾਲੂ ਨੇ ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੋਰੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਸਮਾਨ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਸਾਰੇ ਨਗ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ?”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਗਰਦਣ ਘੁਮਾ ਕੇ ਨਗ ਗਿਣੇ, “ਪਹੁੰਚ ਗਏ।”

“ਤਾਂ ਪਰਚੇ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਪਰਚਾ ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਦੇਣਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। “ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਰਸੀਦ ਦੇਣੀ ਹੈ।”

“ਮੇਰਾ ਪਰਚਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ?” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਊ। ਇਹ ਪਰਚਾ ਤਾਂ ਮਾਲ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਹੈ।”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਪਰਚੇ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪਰਚੇ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਅਗਲੀ ਦੁਕਾਨ ਗਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਬੋੜੀ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ।”

ਉਹ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ’ਤੇ ਲੈ ਗਏ। ਰੇੜ੍ਹਾ ਰੋਕ ਕੇ ਕਾਲੂ ਗਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬੁਹਿਆਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। “ਤੁਸੀਂ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਮੰਗਵਾਇਆ ਹੈ?”

“ਓਏ ਮੈਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦਾ ਮਾਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਗਾਹਾਂ ਚਲੇ ਜਾ। ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗੈਡੇ ਵਾਲੀ ਮਾਚਿਸ ਦਾ ਬੋਰਡ ਲੱਗਾ ਹੈ।” ਪਤਲੇ ਤੇ ਮਾੜੇ ਜਿਹੇ ਬੁੜੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਹੱਥ ਘੁਮਾਇਆ।

ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬੋੜੀ ਹੀ ਦੂਰ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਗੈਡੇ ਦੀ ਮਾਚਿਸ ਦਾ ਬੋਰਡ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਬੂਹਾ ਛੋਟਾ ਤੇ ਭੀੜਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਲੰਬਾ-ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਫਾ ਵਰਗੀ ਹਨੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਗੈਡੇ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੇ ਰੁੱਖੇਪਣ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲੂ ਨਿਮਰ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਰਾਮ-ਰਾਮ।”

“ਰਾਮ-ਰਾਮ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮਾਲ ਮੰਗਵਾਇਆ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਹੈ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ।

ਕਾਲੂ ਨੇ ਪਰਚੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢ ਲਓ।”

“ਐਨਕ ਲਾਉਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਗੰਜੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਝੁੱਕ ਕੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਐਨਕ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਰਚਾ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਮੌੜ ਦਿੱਤੇ। “ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਰਚਾ ਹੈ।”

“ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਮਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਗਿਣਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਾ ਤਾਂ ਅੱਕੇ ਹੋਏ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ, “ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਾਲੂ?”

“ਦੁਕਾਨ ਗਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ...ਚਾਰ ਨਗ ਹੈ ਇਸ ਦੇ। ਦੋ ਫੇਰੇ ਲੱਗਣਗੇ।”

ਕਾਲੂ ਨੇ ਆਟੇ ਦੀ ਬੋਰੀ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦੀ ਪੇਟੀ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਾ ਦਿੱਤੀ। “ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦਸ ਬੂਹੇ ਗਿਣ ਲਿਓ। ਗਿਆਰਵਾਂ ਬੂਹਾ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰ ਗੈਡਾ ਛਾਪ ਮਾਚਿਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਗੰਜਾ ਗੈਡੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਬੋਰੀ ਚੁੱਕੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇੱਠਾਂ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਘਸਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਉਘੜ-ਦੁੱਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਫੇਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੰਡ ਦੀ ਬੋਰੀ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਨੇ ਸਾਬਣ ਦੀ ਪੇਟੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਲਿਆ ਟਿਕਾਈਆਂ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਦਸਖੱਤ ਕਰਕੇ ਪਰਚਾ ਮੈਨੂੰ ਮੌੜ ਦਿਓ। ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਮਾਂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ।”

“ਮਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਦਸਖੱਤ ਕਾਹਦੇ ਲਈ?” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

“ਮਹਾਰਾਜ, ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੂਗਾ ਕਿ ਮਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਕਾਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰਚੇ ਤੇ ਦਸਖੱਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ, “ਬੋਰੀਆ ਵਿੱਚ ਮਾਲ ਪੂਰਾ ਭਰਿਆ ਹੈ ਨਾ? ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋਲਿਆ ਵੀ ਹੈ? ਕਿਤੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸੂਝੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਖੰਡ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦੇ ਰਹੇ?”

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਜਾਨ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਤਾਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈ ਲਵੋ।”

“ਭਾਈ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੁਸ਼ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਸੂਤ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੋਰ ਤੋਂ ਜਿਥੇ ਸਿੱਧੀ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉੱਥੇ ਉਹ ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਧੰਦਾ ਹੈ ਨਾ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਕਾਲੂ ਨੇ ਪਰਚਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਦਸਖੱਤ ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਮ-ਰਾਮ ਕਹਿ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਕਾਲੀ ਉਹਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਗਿਆ, “ਭਾ ਜੀ ਇੱਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ?”

“ਪੁੱਛ” ਕਾਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਲਾਲਾ ਕਿੱਦਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਸਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁੱਚਾਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇੰਜਰ-ਪਿੰਜਰ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਨੀਅਤ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ।”

“ਏਦਾਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਬੜੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। “ਗਲੀ ਦਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਛੋਟੀ ਠੱਗੀ-ਠੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਨੇ, ਦੋ-ਆਨੇ, ਚਾਰ-ਆਨੇ ਦੀ ਗਾਹਕੀ ਭੁਗਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਛੋਟਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਢਾਈ ਮਣ ਦੀ ਖੰਡ ਦੀ ਬੋਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਸੂਏ ਮਾਰ ਵੀ ਲਏ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਝ ਦੀ ਪੂਛ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਲ਼ ਝੜ ਗਏ ਤਾਂ ਮੱਝ ਦਾ ਭਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਘੱਟਣ ਲੱਗਾ।”

ਕਾਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਬੀਡੀ ਦੇ ਥਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਪਰ ਕਾਲੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ, “ਭਾ, ਤੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਆ ਜਾ। ਅੱਜ ਬੀਡੀ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਲੱਗਣ ਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।”

“ਭਾ ਜੀ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਪੁੱਛਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ-ਡਰਦੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹੀ।

“ਪੁੱਛ?” ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨਹੀਂ ਹੋ?”

“ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਮੁਨੀਮ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ। ਸਾਡੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਪਸੂਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਇਆ ਉਹ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।” ...ਛਿੱਬੂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ?”

“ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਜਮਾਤਾਂ ਅਜੇ ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਡੰਗਰਾਂ ਨੇ ਚਰ ਲਈਆਂ।” ਕਾਲੂ ਹੱਸਿਆ।

“ਉਰਦੂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਦਰੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ।”

ਕਾਲੂ ਤੇ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਰਚੇ ਕੱਢ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ, “ਲੈ, ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ।”

ਪਰਚੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਕਾਲੂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ...ਉਸ ਨੇ ਪਰਚੇ ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਈਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ।

“ਹੁਣ ਜਿਸ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਸ ਤੇ ਤਿੰਨ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ। ਚੌਥੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਰਚੇ ਤੇ ਚਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਰਚੇ ਤੇ ਪੰਜ ਲਕੀਰਾਂ ਹਨ... ਮੋਟੀਆਂ... ਮੋਟੀਆਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਲਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਤੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, “ਮਹਿੰਗਾ ਰਾਮ... ਤਰਸੇਮ ਲਾਲ।”

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਚਹਿਕਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਹੁਣ ਗਾਹਾਂ ਕਿਹੜੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅਗਲਾ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, “ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ-ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ। ਰੋਣਕ ਬਜ਼ਾਰ।”

“ਰੋਣਕ ਨਹੀਂ, ਰੈਣਕ ਬਜ਼ਾਰ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਗਲਤੀ ਫੜ੍ਹ ਲਈ ਹੋਵੇ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਜਿਹੇ ਨਾਲ਼ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।

“ਪੰਜਵੀਂ ਦੁਕਾਨ ਲਾਲਾ ਪੰਨਾਮਲ ਦੀ ਹੈ... ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ... ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੱਤ ਨਗ ਹਨ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮਾਂਝਾ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਮੁਨੀਮ ਤੋਂ ਪਰਚੇ ਤੇ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਆਖਰੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਮਾਲ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਲੂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ।

ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਰੈਣਕ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

“ਯਾਰੋ, ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਈਏ। ਤਿਆਹ ਲੱਗੀ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਤਿਆਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੱਗੀ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਲਕਾ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਖੁਸ਼ਕ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸੁੱਕੀ ਜੀਭ ਫੇਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨਲਕੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਲਕਾ ਵੀ ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮੇਟੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਲਵਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ... ਅਜ਼ਾਦੀ ਚੌਕ ਵਿੱਚ। ਉੱਥੇ ਪਿਆਓ ਹੈ।”

“ਸਾਹ ਜੀ, ਪਤਾ ਹੈ।” ਉਹ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਅਜ਼ਾਦੀ ਚੌਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਇੱਕ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਬਣਾਈ ਗਈ ਪਿਆਓ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਘੜੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਬੁੜਾ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੜੇ ਨੇ ਇੱਕ ਘੜੇ ਦਾ ਢੱਕਣ ਚੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਭਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛਿੱਬੂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੜਵੀਆਂ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੜੇ ਨੇ ਗੜਵੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਕਾਲੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਗੜਵੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੰਜ ਗੜਵੀਆਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੀ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਬੁੜੇ ਨੇ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, “ਹੈ ਨੀਂ ਹੋਰ ਪਾਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।”

“ਭਰਾਵਾ, ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਵੀ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੀਵਾਂਗੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਗਿੱਲੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਫੇਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪੈਸਾ-ਧੋਲਾ ਦਿੱਤੇ ਪਿਆਓ ਤੋਂ ਪਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਬੁੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੱਠ ਮੋੜ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ, “ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ ਤਿਹਾਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਨਮ-ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਖੇ ਵੀ ਹੋ। ਡੇਢ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੀ ਗਏ ਅਤੇ ਹੱਥ ਝਾੜ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਏ ਦਾ ਹੋਵੇ।”

“ਤਾਏ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਪਿਆਓ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

“ਭਰਾਵਾ, ਪਰਸੋਂ ਹੀ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਡਬਲ ਪੈਸਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਦੁੱਧ ਤਾਂ ਪਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ... ਉਦਾਂ ਵੀ ਤਾਇਆ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਪੁੰਨ ਖੱਟਣ ਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਲਾਲਚ ਕਰਨ ਦੀ।”

ਬੁੜੇ ਨੂੰ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉੱਟਣਾ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਆ ਜਾ, ਤੈਨੂੰ ਬੀਡੀ ਲੱਗਣਾ ਸਿਖਾਵਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਮੂਧਾ ਹੋ ਕੇ ਜੂਲੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ ਫੜ ਲਈਆਂ। ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਟੱਪ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸਿਗਰਟ ਲਾ ਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਣ ਲੱਗੇ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਰਾਹ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਬੋੜ੍ਹਾ-ਬੋੜ੍ਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋੜ ਆਉਣ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਜੂਲੇ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਛਾਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਭਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਭਾਰ ਸਿਰਫ ਨਾੜਾਂ ਅਤੇ ਪੱਠਿਆਂ ਤੇ ਤਣਾਅ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕਦੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਅਤੇ ਕਦੀ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਲੀ ਸਬਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮੋੜ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਿਗਰਟ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਉੱਤਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਹਲਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਰੇੜ੍ਹਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਲਾਲਾ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉੱਟਣੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਉਹਦੇ ਪੱਠਿਆਂ ਤੇ ਖਾਸਕਰ ਉਹਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁੱਝ ਤਾਸ਼ ਖੇਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿੰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਿੰਨੀਆਂ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਘੀਆ ਵਰਗੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗੋਡੇ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਫੁੱਲ ਕੇ ਹਲਕੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਵੇਲ-ਜਿਹੀ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਬਾਅਦ ਉਹਦੀ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਟਣੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉੱਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ। ਫਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਸਾਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾ ਝੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ।

“ਛਿੱਬੂ, ਮੁਨੀਮ ਅੱਜ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਤੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹੈ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਅੱਖ ਦਬਾਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਡੱਬੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜੀਭ ਦੇ ਬੱਲੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੁਕਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਜੀਭ ਦੇ ਬੱਲੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਥੁੱਕ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ, “ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਾਂ ਬਿਮਾਰੀ-ਠਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਘਰੇਲੂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ

ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੁਨੀਮ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਾਂ ਮਾਲ ਉਰੇ-ਪਰੇ ਕਰਕੇ ਦੌੜ ਜਾਣਾ ਹੈ। ... ਫਿਰ ਨਾ ਕਰ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਉਹਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

ਛਿੱਬੂ ਮੰਡੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਹੁਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਾਲੂ ਸਾਫਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਟਣੇ ’ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਤੁਹੀ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੋਹਿਆ ਅਤੇ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਪੱਲੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ’ਤੇ ਬੈਠ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੱਲੇਦਾਰਾਂ, ਰੇੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਗੱਡੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਵਿੰਗੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪੈਰ ਜੋੜ ਕੇ ਵੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਫਰਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਢੋਲਕੀ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਫਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਿਰ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਲੱਤਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪਸਾਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਪੈਰ ਜੋੜ ਲਏ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਲੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਲੱਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਲੱਦੇ ਤਿੰਨ ਗੱਡੇ ਅੰਦਰ ਆਏ ਤਾਂ ਪੱਲੇਦਾਰ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ।

“ਉੱਠ ਤਾਇਆ। ਗੱਡੇ ਆ ਗਏ। ਮਾਲ ਉੱਤਾਰ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੈ।”

“ਤਾਏ ਨੂੰ ਬੋਰੀਆਂ ਢੋਣ ਲਈ ਉਠਾਲ ਰਿਹੈਂ। ਕੀ ਉਹਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ?” ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੱਲੇਦਾਰ ਨੇ ਲੰਮੇ ਪਿਆਂ ਹੀ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਇਆ।

“ਡਬਲ ਗੋਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਦਿੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ... ਤਾਏ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਧੁੱਪ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਹੈ।” ਨੌਜੁਆਨ ਪੱਲੇਦਾਰ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਫਿਰ ਨਾ ਕਰ। ਬੁੜਾ ਬਲਦ ਦਿਨ ਢਲੇ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਿਆਂ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕੀਤਿਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਢੋਂਦਾ ਰਹੇਗਾ। ... ਕਾਕਾ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹਨੂੰ ਸੇਰ-ਅੱਧ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਲਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਕਿ ਮਾਵੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ।”

“ਚਾਚਾ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਤਾਏ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਬਿਨਾਂ ਖੁਰਾਕ ਖਾਧੇ ਇਸ ਉਮਰ ’ਚ ਵੱਡੇ ਜਿੰਨੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।” ਨੌਜੁਆਨ ਪੱਲੇਦਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਬੋਰੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਾਫੇ ਲਪੇਟਦੇ ਹੋਏ ਗੱਡਿਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪੁੜੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੂ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ, “ਕੀ ਲਿਆਇਆਂ?”

“ਪਾਨ... ਜਰਦੇ ਵਾਲਾ।”

“ਕਿਹਦੇ ਲਈ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਗੋਲੀ ਖਾਂਦਾ ਆਂ?”

“ਮੁਨੀਮ ਦੇ ਲਈ। ਉਹ ਪਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਮੁਫਤ ਦਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਸ਼ੱਕੇ ਬੇਰ ਵਰਗਾ ਚੇਹਰਾ ਵੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਖਿੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਖੱਬੀ ਅੱਖ ਦੱਬੀ, “ਕੀ ਤੂੰ ਪਰਚੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ?”

“ਕਿੱਥੇ, ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਹੀ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ।

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆ ਜਾ। ਹੁਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਛਿੱਬੂ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕਾਲੂ ਵੀ ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਘੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਕਾਲੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਮਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ।

ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ। ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਨੀਮ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਹਨ। ...ਮਾਲ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਭਿਜਵਾਉਣਾ ਹੀ ਹੈ।”

“ਜੇ ਉਹਨੇ ਦੂਸਰੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਦੂਜੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਕੀ ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹਨ। ਤੈਨੂੰ ਗੈਡੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਸਧਾਰਨ ਹੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗੈਡਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੋਰੀਆਂ ਦਾ ਤੋਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਸੂਏ ਮਾਰ ਕੇ ਖੰਡ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਲਈ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਆ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ, “ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੇ ਮਖੌਲ ਵਿੱਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਚੋਰ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ।”

“ਭਰਾਵਾ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰ। ਮੁਨੀਮ ਤੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਹੈ...। ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸੇਠ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦਾ ਮੁਨੀਮ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਸੇਠ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਰੁਪਇਆਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ? ਮੁਨੀਮ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸੱਤ ਦਿਨ, ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਜਾਂ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹਿਸਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਨੀਅਤ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਦੂਸਰਾ ਰੇੜ੍ਹਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਲ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਪਹਿਰ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੋਡੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ...ਚੱਲੋ, ਘਰ ਚੱਲਦੇ ਹਾਂ ...ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਵੀ ਖਬਰ ਲੈਣੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹਕੀਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਨੇ ਫਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਾਢੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਖਾ ਲੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਰਾਮ ਕਰ ਲੈ। ਤੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਾ ਜਾਈਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਰੇ-ਪਰੇ ਧੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ...ਅਸੀਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈ ਆਈਏ,” ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਬੜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਮੰਡੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖੁੱਲਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨੀਲੇ, ਲਾਲ, ਪੀਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਟਣ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੱਥਰ ਰੱਖ ਕੇ ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੋਟੀਆਂ ਥੱਪਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਛਿੱਬੂ, ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੌਕ ਪੰਜਪੀਰ, ਅਟਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਭੈਰੋਂ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੱਕਰ ਹੋਰ ਲਾਏ। ਤਿੰਨੇ ਜਣੇ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਕਾਲੀ ਦਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੀਸਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਪਰੋਂ ਛਿਪਦੇ ਹੋਏ ਸੂਰਜ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਕੱਟੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਠਿਕਾਣਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਉਟਣੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਹਵਾ ਝੱਲਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਦੀ ਪਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਉਹਨੂੰ ਦਰਦ ਨਾਲ ਚੀਸ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਜਿਥੇ ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਦਿਨ-ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਨੀਮ ਆਪਣੇ ਬਹੀ-ਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਆਪਣੀ ਖਿੱਝ ਅਤੇ ਬਕਾਵਟ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਲਈ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਬਹੀ-ਖਾਤੇ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਤਲਖ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਗੱਲ ਆ? ਕਿਓਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜਮਦੂਤ ਬਣਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ?”

“ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਸ ਹਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਂਗਲੀਆਂ ਅਗੂੰਠੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਚੁੱਕ ਲਈਆਂ, “ਅੱਜ ਦਾ ਅੰਨ-ਦਾਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਦਾ ਵੀ ਹਾਲ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਖੂਨ ਦੇ ਦਸਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਪਰੋਂ ਤਾਪ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਉਹਨੂੰ ਮਾਵਾ ਘੱਟ ਦਿਆ ਕਰ। ... ਉਹਨੂੰ ਖੂਨੀ ਦਸਤ ਨਾ ਲੱਗਣਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਦੁੱਧ ਦੇ ਜਲਾਬ ਆਉਣਗੇ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਐਨਕ ਨੱਕ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਖਿਸਕਾ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਬਬੇਰਾ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਬੇਬਸੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਬੱਚੂ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ। ... ਉਹ ਤਾਂ ਮੰਨ ਜਾਵੇ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ... ਮਾਵੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਬੀੜੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਝੋਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਦਣ ਸਿੱਟ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਚੀਚੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਗੱਲ ਕਰੋ ਸਵਾਰਥ ਦੀ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੀੜੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਖੂਨੀ ਦਸਤ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਟਿਕਾਣਾ। ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਕੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਸੱਚੀ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਜਿਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜੀ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਚੀਸ ਜਿਹੀ ਛੱਡ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੁਸ਼ ਹੀ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁਨੀਮ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਏ। ਫੇਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਦੋ ਚਵਾਨੀਆਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਆਹ ਲਉ ਅੱਠ ਆਨੇ। ਦਸ ਆਨੇ ਤੇਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਦੋ ਆਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਕੱਟ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਚਵਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਹਾੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਚਵਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮੁੱਠ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਹਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਮਾਈ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ, ਤੂੰ ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਨਹੀਂ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਘੁਸਰ-ਫੁਸਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਕਿਉਂ ਕਾਲੂ? ਇਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਨਾ ਰੱਖ ਲਈਏ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਊਗਾ। ਫਿਰ ਇਹਨੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਵੀ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਬੀੜੀ ਜੁੜਣਾ ਹੈ।”

“ਦੇਖ ਲਾ। ਪਰਾਏ ਆਦਮੀ ਤੇ ਇੰਨੀ ਛੇਤੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖਤਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਨਾ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਘਾਟ ਦਾ। ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੀ ਜਾਤ ਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਜਾਤ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਕਿਤੇ ਬਾਜ਼ੀਗਰ... ਸਾਂਹਸੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਜਰਾਇਮ ਪੇਸ਼ਾ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਭਰਵੱਟੇ ਚੜ੍ਹਾਏ।

ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਘੱਟਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਛਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, “ਯਾਰਾ, ਇਹਨੂੰ ਕੋਠੇ ਤੇ ਸੁਲਾ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਛੱਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਮੰਜੀ ਹੀ ਪਈ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਜਾਊਂਗਾ। ਬਾਕੀ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।”

“ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾਈ।

ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕਿੱਥੇ ਜਾਊਂਗਾ ਰਾਤ ਨੂੰ? ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸਾ ਲਏ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਵੱਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਬਕਾਵਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ ਸਮੇਂ ਲਈ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਤ

ਛਿੱਬੂ, ਕਾਲੂ ਅਤੇ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕੋਈ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਛਿੱਬੂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਅੱਧੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਾਲੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਤਿਕਾਲਾ ਤੱਕ ਰੇੜ੍ਹਾ ਲੱਦਣ, ਖਿੱਚਣ ਅਤੇ ਮਾਲ ਲਾਹੁਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਂਝੇ, ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੂ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੁੰ-ਫਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਬਾੜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਦਰੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸੀ। ਮੋਟੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਸਮਾ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਟਾਇਰਾਂ ਦੀ ਰਬੜ ਵਾਲੀਆਂ ਚਪਲਾਂ ਵੀ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਣਾ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਹਲੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਸ ਖੇਲੁਣ ਲਈ ਵੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਅ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੁਰੇ-ਭਲੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਦਿਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੁਆਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਨ ਦਾ ਬੋਝ ਹਲਕਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਹ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਲਈ ਨਿਕਲਦਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹਦਾ ਵੀ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਹੈ।

ਦੁਪਿਹਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਮਾਂਝਾ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਗੋਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਰੱਖ ਲਈ। ਕਾਲੀ ਸਾਹਮਣੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਅੱਖ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਲੁੱਕ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਉਹ ਹੀ ਪਿੰਡ ਉਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖ ਝਮਕਦੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲ ਤੋਂ ਫੜ੍ਹ ਲੈਣਗੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਠੰਡੀਆਂ ਤੇਲੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਠੰਡ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕੇ।

ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਮਿੰਟ ਕੁ ਲਈ ਅਗਲੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਰੁਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਨੀਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਚਾਦਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਕਾ ਕੇ ਉਹ ਉੱਟਣੇ ਵੱਲ ਦੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਚਾਰ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਂਹਾਂ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਛੱਡਕਿਆ।

“ਕਿਉਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ, ਪਹਿਲਵਾਨ। ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਸੌਣ ਨਾਲ ਸੁਸਤੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਚਲੇ ਕਰਦਿਆਂ ਫੜ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਲੈ ਚੱਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ। ਖਿੰਗਰਾ ਗੇਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੱਦਣਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜਗਤਾ ਵੀ ਗੱਡਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਣਾ। ਜੇ ਉਹਦਾ ਗੱਡਾ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਵੇਗਾ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹੇ ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਗੱਡਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਬਲਦਾਂ ਅਤੇ ਗੱਡੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਰੇੜ੍ਹਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ? ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਲੀ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉੱਟਣੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਖੈਨੀ ਰਗੜਣ ਲੱਗੇ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਸਿੱਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਜਾ, ਬਨਾਰਸੀ ਪਾਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਹੀਂ ਕਿ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਦਾ ਪਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗਾ ...ਛੇਤੀ ਆਈ।”

ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਨਾ ਲਈ ਕਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਇਹਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। “ਬਨਾਰਸੀ ਪਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਸਵੇਰੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਸੀ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪੀਕ ਗਲ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਾਰਦਿਆਂ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਲਏ।

“ਦੁਪਿਹਰ ਤੱਕ ਇਹਨੇ ਬੀਡੀ ਬਣ ਕੇ ਦੋ ਗੇੜੇ ਵੀ ਲਾਏ ਹਨ। ਸ਼ੇਖਾਂ ਬਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਬਾਂਸਾਂ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ।” ਛਿੱਬੂ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ।

ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਦਰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਪੱਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ, ਲੰਮੀਆਂ-ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਘਾਂ ਪੱਟਦਾ ਬਨਾਰਸੀ ਪਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਗਾਹਕ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਖੋਖੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜਦ ਦੋਨੋ ਗਾਹਕ ਖੋਖੇ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨਾ ਪਨਵਾੜੀ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਲਈ ਪਾਨ ਲਾ ਦੇ। ਸਪੈਸ਼ਲ।”

ਪਨਵਾੜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਪਾਨ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਤੀ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਚੂਨਾ ਅਤੇ ਕੱਥਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ, “ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਈਂ ਬਨਾਰਸੀ ਪਨਵਾੜੀ ਨੇ ਪਾਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਮਸਾਲਾ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਦਿਨ ਉਹਦਾ ਸੁਆਦ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਰਹੂਗਾ।”

“ਕਹਿ ਦੇਉਗਾ।” ਕਾਲੀ ਪਾਨ ਅਤੇ ਪੱਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਕਲੇਜਾ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੱਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ।

ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਸਿੱਧਾ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰੇੜ੍ਹਿਆਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਗੇੜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਲਓ ਮੁਨੀਮ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਾਨ ਦੀ ਪੁੜੀ ਅਤੇ ਚੂਨਾ-ਕੱਥਾ ਵਾਲੀ ਪੱਤੀ ਮੁਨੀਮ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਪਾਨ ਵਧੀਆ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ?” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਪਾਨ ਦੀ ਪੁੜੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁੰਘਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਬੁੱਝ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਲੜਖੜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਵੇਗਾ।

ਮੁਨੀਮ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਮੁਨੀਮ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, “ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਦੁਆਰਾ ਬੋਲਿਆ, “ਚੱਕਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਵੇ। ਕੰਮ ਝੋਟੇ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਚਿੜੇ ਦੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜੇ ਪਹਿਲਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਖੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਨਹੀਂ ਮੁਨੀਮ ਜੀ, ਹੱਡੀ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਐਨਾ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਹੈ। ... ਦੁਪਿਹਰ ਤੱਕ ਤਾਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੁਪਿਹਰ ਨੂੰ ਕੱਠਿਆਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਥੱਲੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।” ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ,

“ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ?”

“ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਉਸਤਾਦ... ਜੀਅ ਘੱਟਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਠੀਕ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਖਾਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਕਰ ਲਈ।

“ਨਹੀਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੂੰ ਕੁਸ਼ ਲਕੋਅ ਰਿਹਾਂ। ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਦੌੜ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਛਿੱਬੂ, ਮਾਂਝੇ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ। “ਸ਼ਾਇਦ ਘਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ... ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਗੱਲ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਕੀ ਘਰ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਰਿਹਾ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਝੰਜੋੜਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਦਰ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇ ਅਤੇ ਨੱਕ ਦਾ ਸੁੜ੍ਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਭਰਤਾਈ ਹੋਈ ਡਰਾਉਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਘਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਤਦ ਯਾਦ ਆਉਣ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਤੈਨੂੰ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਭੇਦ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

ਇੱਕ ਪਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲੀ ਖਾਲੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇ, “ਮੈਂ ਅੱਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭੂਤ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਭੂਤ ਦੇਖਿਆ ਹੈ?” ਮੁਨੀਮ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉੱਛਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਏ ਪਾਨ ਦੀ ਪੀਕ ਪਿਚਕਾਰੀ ਬਣਕੇ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਫੁਆਰੇ ਵਾਂਗ ਪੈ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿਪਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, “ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦੋ ਵਾਰ ਦਿਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।”

“ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੇਠਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭੂਤ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸੱਟੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹਾਰ ਕੇ ਦਿਵਾਲਾ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਲਈ ਗੱਡੀ ਬੱਲੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਸੇਠਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਪੱਲੇਦਾਰਾਂ, ਪਾਂਡੀਆਂ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਡਰਾਉਂਦੇ ਐ?” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲੂਗਾ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਈਂ ਅਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਝੰਡੇ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਫੁੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਦੀਵੇ ਲਈ ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਦੇ ਆਈਂ। ਫਿਰ ਭੂਤ ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਕਦੀ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਵੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤਾਂ ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਪੀਕ ਪੀਕਦਾਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਕ ਦਿੱਤੀ। “ਉਏ ਲਾਲਾ ਰਾਮ, ਆਹ ਲੈ ਚਾਰ ਪਰਚੇ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਲਦਵਾ ਦੇ।”

ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਪਰਚੇ ਲੈ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਚੱਲੋ, ਮਾਲ ਚੱਕੋ।”

“ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਇਰਾਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਭੂਤ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਹੈ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਬੋਰੀ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਤੂੰ ਮਾਲ ਚੁੱਕਵਾ ਦੇ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਮੈਂ ਲੱਦ ਦਿੰਦਾ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭੂਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਵੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਬਣੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਬੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਧਾਕਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਪੇਟੀ 'ਤੇ ਪੇਟੀ ਰੱਖ ਕੇ ਛੱਤ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਢੇਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਬੋਰੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਬੈਟਰੀ ਜਗਾ ਕੇ ਪਰਚਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੈਟਰੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਬੋਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧਾਕ ਤੇ ਮਾਰੀ, “ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਲਾਹੋ। ... ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਲਾਹ।” ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੱਟਦਿਆਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਬੋਰੀਆਂ, ਪੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਰੇ ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਲੱਦਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਰੇੜ੍ਹਾ ਲੱਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਪੱਲੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਰੱਖੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਪਰਨੇ ਲਪੇਟਣ ਲੱਗ ਪਏ।

“ਬੀਡੀ ਕੌਣ ਲੱਗੇਗਾ?” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਫੇਰੇ ਬੀਡੀ ਲੱਗਾਂਗਾ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹਿੱਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਬੀਡੀ ਲਗਦਾ ਹਾਂ।” ਮਾਂਝਾ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਜੂਲੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

“ਉਸਤਾਦ, ਨਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੋਲੀ ਖਾਣੀ ਪਵੇਗੀ।” ਛਿੱਬੂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਜਦ ਤੱਕ ਇੰਜਣ ਵਿੱਚ ਭਾਫ਼ ਬਣੂਗੀ ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਗੱਡੀ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚੂਗਾ। ਕੋਲਾ-ਪਾਣੀ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੰਜਣ ਵੀ ਗੱਡੇ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਊਗਾ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਜਦ ਮੈਂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਟਣੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਊਂਗਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਿਉ ਕਿ ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।”

ਮਾਂਝੇ ਦਾ ਚਹਿਕ-ਚਹਿਕ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਖਿਆਲ ਉਹਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸੱਚਮੁਚ ਭੂਤ ਬਣ ਕੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਉਸਤਾਦ ਚੱਲ ਬੀਡੀ ਲੱਗ। ਰੇੜ੍ਹਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀਏ। ਪਿੱਛਿਉਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਗੱਡਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਇੱਕ ਧੋਤੀ, ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋਨੇ ਹੱਥ ਟਿਕਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਇੰਨਾ ਝੁਕਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫੀਨ੍ਹਾ ਨੱਕ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸਣ ਲੱਗਾ।

ਧੋਤੀ, ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪੱਗ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਜਦ ਤੱਕ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਈ ਉਹਨੇ ਦਮ ਘੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਾਹ ਨਾ ਛੱਡਿਆ।

“ਖਿੱਚੋ ਯਾਰੋ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਜੂਲੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਚੱਲ ਉਏ ਯਾਰਾ।” ਰੇੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਧੱਕਦਿਆਂ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠ ਗਈਆਂ।

ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਚੱਕਿਆ। ਤਣਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹਦਾ ਚੇਹਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਲ ਅਤੇ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਬਾਂਹਾਂ ਨਾਲ ਰਗੜ ਕੇ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਿਆ ਅਤੇ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਚੇਤਾ ਭੁਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਉਹਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ-ਬਹੁਤੇ ਪੈਰ ਟਿਕੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਉੱਖੜ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪਿੰਡ ਉਹਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਉਸ ਦਾ ਪੋਲ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਲੋਕ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲੈਣਗੇ।

ਸੂਰਜ ਛਿੱਪਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬੱਲਬ ਜਗਮਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਮਾਲਕਾਂ, ਮੁਨੀਮਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਮੁਨੀਮ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਬਹੀ-ਖਾਤੇ ਖੋਲ ਕੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਚੱਲੋ, ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਲਈਏ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਫਾ ਲਾਹ ਕੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬਾਂਹਾਂ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਿਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਛੇਤੀ ਕਰ। ਮੁਨੀਮ ਚਲੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਊਗਾ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਪਰਚੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਏ।

“ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕਰ ਲਓ। ਮੈਂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਬੋੜਾ ਅਰਾਮ ਕਰ ਲਵਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਟੱਪ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਭੂਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਹਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਣਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਹੱਸਿਆ।

“ਮਾਵੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਦੇ। ਭੂਤ ਤਾਂ ਕੀ, ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਦੌੜ ਜਾਊਗਾ।” ਮਾਂਝਾ ਵੀ ਸਾਫੇ ਨਾਲ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਰਗੜ-ਰਗੜ ਪੁੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਸਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਦਰ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੱਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸਾਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਲੰਮਾ ਪੈ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁੱਕੜਾ ਹੀ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ, ਰੇੜ੍ਹੇ, ਠੇਲੇ, ਗੱਡੇ ਅਤੇ ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਮਿੱਟੀ ਉੱਡ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਸਮਾਨ ਪੁੰਦਲਾ ਤੇ ਮੈਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਬੁਝੇ-ਬੁਝੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਲ ਲੁਕਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭੂਤ ਦੀ ਮਨਘੜੁਤ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਉਹਦੀ ਹੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਹੋਣਾ। ਪਰ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰੜਕ ਜਾਂ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਧਾਰ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵਾਧੂ-ਘਾਟੂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਨਾਜ ਦਾ ਗੱਲਾ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੇਚਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਲਈ ਸੌਦਾ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਮਦੂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਗਿਣਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਸ 'ਤੇ ਤਰਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਲੇਦਾਰ ਰੱਖਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਲਟਾ ਛੱਜੂ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਡਰ ਦੇ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਖਿੰਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਭੂਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਵਾ ਆਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਵਾ ਆਨੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇੱਕ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੰਦਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਮੰਦਰ ਗਏ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ ਐਨਾ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਕਾਨੂਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮਅਸ਼ਟਮੀ ਦੇ ਦਿਨ ਚਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਜਨ-ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਭਜਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ ਪਰ ਢੋਲਕੀ, ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਅਤੇ ਚਿਮਟੇ ਦੀ ਧਮਕ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੰਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਮਨ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਾਹਲਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਸੰਤਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵੀ ਫਟਕਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਪੰਡਤ ਸੰਤਰਾਮ ਹੀ ਨਾ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਮੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਛਿੱਬੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਅਧਰਮੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਐਨਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੇੜ੍ਹਾ-ਠੇਲਾ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਰਮੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਮਾਂਝਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰਕੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਚੁਸਤੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਬੱਲਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। “ਪਹਿਲਵਾਨ ਕਿੱਦਾਂ, ਭੂਤ ਅਜੇ ਵੀ ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੌੜ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਉਸਤਾਦ, ਕੀ ਦੱਸਾਂ।” ਕਾਲੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਲ ਬਦਲਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮੰਦਰ ਕਦੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਨਾਉਂਦੇ-ਧੋਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦਿਨ ਭਰ ਦਾ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟਾ ਅਤੇ ਪਸੀਨਾ ਧੋਵਾਂਗੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੰਦਰ ਹੈ ਕਿੱਥੇ?”

“ਮੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹਨ। ... ਇੱਕ ਤਾਂ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤੇ ਸੱਟਾ ਖੇਲਣ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਕਰਨ। ... ਇਧਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੰਦਰ ਹੈਗਾ ... ਉਧਰ ਮੁਹੱਲਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਿਵਾਲਾ ਹੈ। ... ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਮੰਦਰ ਹਨ। ਸੀਤਲਾ ਮੰਦਰ, ਦੇਵੀ ਤਲਾਅ ਮੰਦਰ ... ਹੋਰ ਕਈ ਹਨ। ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਵਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਆਪਾਂ ਕਿਹੜੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂਗੇ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਚਲਾਂਗੇ। ਉੱਥੇ ਸੇਠਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।” ਛਿੱਬੂ ਹੱਸਿਆ, “ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਲਾਲੇ, ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਮੁਨੀਮ, ਵਿੰਗੇ-ਟੇਡੇ ਪੰਡਤ, ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਉਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਪੰਡਤ ਬਹੁਤ ਖੁਣਸੀ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਦਾ ਤਿਲਕ ਤਿਉੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਨੱਕ ਚਾੜ੍ਹਿਆ।

“ਉਸਤਾਦ, ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੇਠਾਨੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਲਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਛਿਆਂ ਤੇ ਗਊਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਰ-ਦੁਰ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗੀ ਹੀ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ। “ਪਰ ਅੱਜ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਲਾਂਗੇ। ... ਨਾਲੇ ਮੁੰਜਬਗੜ ਦਾ ਸੌਦਾ ਨਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ। ... ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾ ਆਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਠਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੀ ਦਿਨ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਮੰਡੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਗਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਦੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜਾ ਅਰਾਮ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਛੋਟੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਨ੍ਹਾਤੇ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਸਵਾ ਆਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ 'ਤੇ ਲੱਗਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਵੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦੇ ਆਨੇ ਦੀ ਆਉਣੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪੁਜਾਰੀ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਖਾ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਬਚਿਆ-ਖੁਚਿਆ ਤੇਰੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦੇਣਗੇ। ਭੂਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਮਾਵੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਲੈ ਲਾ। ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਪੈਸੇ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ।

ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਊਗਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਤੇਰੇ ਇਕੱਲੇ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਜਾਊਗੀ। ਗੋਲੀ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭੂਤ ਬਾਹਰ ਦੌੜ ਜਾਊਗਾ। ਉੱਪਰੋਂ ਭੁੱਖ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਮਕੂਗੀ। ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਆਊ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਮਾਂਝਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਪਊਗਾ। ਬਸ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਪਨਵਾੜੀ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਊਗੀ। ਗੋਲੀ 'ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਵਰਕ ਵੀ ਲੱਗਾ ਹੋਊ।”

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆ ਜਾਈਂ। ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਊ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤਾਜ਼ੀ ਗਾਜਰ ਵਰਗਾ ਨਰਮ, ਲਾਲ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਕਾਠੇ ਬੇਰ ਵਰਗਾ ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਸਿਆਣੇ ਦੇ ਕਹੇ ਅਤੇ ਔਲੇ ਦੇ ਖਧੇ ਦਾ ਸਵਾਦ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ...।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਭੂਤ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵਿਸਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਪਰ ਮਾਵੇ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਜਦ ਤੱਕ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਰਹੇਗਾ, ਭੂਤ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਫਟਕੂਗਾ।”

“ਮਾਵਾ ਖਾਣ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਆਪ ਜਿਉਂ ਭੂਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।” ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਅੱਜ ਸਸਤਾ ਇਲਾਜ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਦੱਸੀ ਤਰਕੀਬ ਵੀ ਅਜਮਾ ਲਵਾਂਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ।

“ਅੱਛਾ ਯਾਰਾ, ਮੈਂ ਚੱਲਿਆਂ। ਪਨਵਾੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਮਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਪਊ ... ਆਟਾ ਮਿੱਲ ਦੇ ਕੋਲ।” ਮਾਂਝਾ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਨਵਾੜੀ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਮੁਹੱਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਲਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਗਲੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌੜੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਮਕਾਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਨੂੰ ਵੀ ਧੁੱਪ ਘੱਟ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।

ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸਵਾ ਆਨੇ ਦੀ ਬੂੰਦੀ ਲੈ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਉਸ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਹੜੀ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚੀਂ ਮੰਦਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਬਹੁਤੇ ਮਕਾਨ ਸੀਮੈਂਟ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਕਈ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੀਮੈਂਟ ਨਾਲ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਾਮ, ਸੀਤਾ ਰਾਮ, ਲੱਛਮੀ, ਹਨੂੰਮਾਨ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਕਈ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਲੈਤੀ ਨਸਲ ਦੀਆਂ ਗਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਡੂਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁੱਝ ਬਣੀਆਂ-ਠਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮਿਲੇ।

ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰੌਣਕ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

ਗਲੀ ਇੱਕ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਲੀਆਂ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਹੜਾ ਸਜੀਆਂ-ਧਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸੋਟੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਵੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੰਗਤੇ ਅਤੇ ਮੰਗਤੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ। ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉੱਚੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸੰਗਲ ਨਾਲ ਲਟਕ ਰਹੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਘੰਟੀ ਨੂੰ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ। ਟਣ-ਟਣ ਦੀ ਗੂੰਜਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਉਹ ਮੰਦਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਉੱਚੇ ਗੰਬਦ ਵਾਲੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਤੇ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਲਹਿਰਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਵਿਹੜਾ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬੁੜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਟੱਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਮੂਰਤੀ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਲਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੇਠਾਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਹੈ ਨਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਬਜਰੰਗ ਬਲੀ ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ।”

ਛਿੱਬੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਛੋਟੇ ਦੁਆਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਸਾਹਮਣੇ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ। ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰਾ ਬੁਰਜ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਮੂਰਤੀ ਗੂਹੜੇ ਸੰਧੂਰ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਝੁਕ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਰਬੱਤੀਆਂ ਬਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਮੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਜਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਇੱਕ ਪਰਾਤ ਵਿੱਚ ਉਲੱਦ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਡੂਠੇ ਜਾਂ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਰਲਾ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, “ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰੇ ਹਟ ਜਾਉ। ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਿਉ।”

ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਕੱਪੜੇ, ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕੱਟ ਪਹਿਨਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਨ-ਹੀ-ਮਨ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਥੇ ਦਾ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵੀ ਗਰੀਬ ਹੈ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਉਹ ਸਜੀਆਂ ਧਜੀਆਂ ਲਾਲੀਆਂ, ਸੇਠਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਸੁਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੁਆਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਮਚਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉੱਲਰ ਗਿਆ, “ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸੁਹੱਪਣ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਜਿਵੇਂ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਣ।”

ਛਿੱਬੂ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਹੋਣ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ! ਮੱਖਣ-ਮਲਾਈ ਖਾਓ, ਬਦਾਮ-ਗਿਰੀ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਪੀਉ ਤਾਂ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਖਾਰ ਆਵੇਗਾ।”

ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਦੇ ਦੋ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮੰਗਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਡੂਠਾ ਖੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਭਾ ਜੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਲਵੋ। ਮੰਗਤਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਖੋਹ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਖਾਧਾ। ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਭੂਤ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਖੂਨ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਵਾ ਆਨਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਥਾਪਤਿਆ।

“ਹਾਂ ਭਾ ਜੀ, ਉੱਤਰ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੂਤ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਫੂਕ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ੍ਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਕਾਲੂ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਛਾਈ ਹੋਈ ਤਸੱਲੀ ਹਵਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਲਟਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਲ ਹੌਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਛਿੱਬੂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੋਢਾ ਫੜਿਆ, “ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਲੂ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਆ ਹੀ ਜਾਏ। ਉਹਨੂੰ ਛੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਘੀਸੀ ਮਾਰ ਜਾਵੇ। ਉਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭ ਹੀ ਲਵੇਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਪਾਈ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਸ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਕੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਗਰਜਮੰਦ ਨੂੰ ਝੁਕਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਉ। ਸਵਾ ਰੁਪਇਆ ਦਿਹਾੜੀ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਪਾਂਡੀ-ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...। ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ 'ਤੇ।” ਛਿੱਬੂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, “ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੇਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਨਾ ਖਿੱਚਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਨੀ ਹੈ ਉਨੀ ਹੀ ਰਹਿਣੀ ਹੈ ਵੱਧਣੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਬੰਦੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਚੌਧਰੀ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਧੌਂਸ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਬਿਜਾਈ, ਕਟਾਈ, ਗੰਨੇ ਦੀ ਪਿੜਾਈ ਸਮੇਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਟਾਈਮ ਡੰਡੇ ਵਜਾਉ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਸੂਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਾਲੀ ਖਮੋਸ਼ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਮਾਂਝੇ 'ਤੇ ਵੀ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਖੜੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗੁਣਗੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਕੋਠੇ ਉੱਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਚੀਂ-ਚਰਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਮੰਜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਬੱਲੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾ। ਕਾਲੂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਖਾਲੀ ਪਈ ਹੈ।”

ਛਿੱਬੂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ ਕਾਲੂ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਦੇਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਛੁਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਉਸਤਾਦ ਜੀ, ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਖੁੱਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।”

ਐਨੀ ਸ਼ੇਖੀ ਨਾ ਮਾਰ। ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਠੰਡ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੂੰ ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਦੇ ਜੁਆਈ ਵਾਂਗ ਠੰਡ ਨਾਲ ਆਕੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਵੇਗਾ।” ਛਿੱਬੂ ਹੱਸਿਆ।

“ਠੰਡ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੱਲੇ ਆ ਜਾਊਂ।” ਸਵੇਰ ਦੀ ਠੰਡ ਉਹਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਉਹ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਅਬਾਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕਿ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਮੈਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਧੁੰਧਲੀ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਜਣਾਂ ਦੀ

ਸੀਟੀ, ਮਾਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਫਟਿੰਗ ਦੀ ਖੱਟਖੱਟ, ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ, ਕੁਲੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਗਿਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲਾਅ-ਫੁਲਾਅ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਗ-ਮਗ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਚਮਕਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਤੋਂ ਸੁੰਨਸਾਨ ਰਾਤ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਨੀਂਦ ਪੂਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੜਕੇ ਮੌਸਮ ਠੰਡਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲੇਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਖੁੰਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਧੱਤ ਥੱਲੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਬ ਲਿਆ। ਪਰ ਠੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਕਿਲੇਬੰਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਦਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦਰੀ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲਈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਵੀ ਠੰਡ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹੁਣ ਠੰਡ ਦਾ ਹਮਲਾ ਉੱਪਰੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਥੱਲਿਉਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤਲੀ ਚਾਦਰ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸੀ।

ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਠੰਡ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਦੀ ਚਿੰਤਾ ਬੋਝੀ ਘੱਟ ਗਈ ਕਿ ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਲੈਣ ਦੇਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੰਮ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਰੇੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਚੌਥੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਠੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਜੋੜ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਛੱਤ ਦੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿ-ਰਹਿ ਕੇ ਹੌਲ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਨ। ਛਿੱਬੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਛਿੱਬੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਥੱਲੇ ਆ ਗਿਆ।

“ਕਿੱਦਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੜਕੇ ਠੰਡ ਨਾਲ ਆਕੜਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਠੰਡ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਕੜ ਜਾਵੇ। ਖੇਸੀ ਵਾਲੀ ਠੰਡ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਕੰਬਣੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

“ਚਲ, ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਜਾ ਆਈਏ?”

“ਉਸਤਾਦ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੱਟ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ... ਇਹਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆਏ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਸਿਰਫ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ... ਉਹ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਪੜਾ ਲਪੇਟ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਹੋਰ ਸੌਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਿਆਂ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਨਹਾ-ਧੋ ਕੇ ਮੁੜ ਆਏ ਸੀ ਪਰ ਮਾਂਝਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਉੱਠ ਜਾ ਉਸਤਾਦ, ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਖੁਸ਼ਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ... ਸਾਹ ਦੀ ਨਾਲੀ ਸੁੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਲੂਣ ਵਾਲੀ ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਉਠਾਂਗਾ।” ਮਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਵੱਖ ਲੈ ਲਿਆ। ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਆਨਾ ਕੱਢ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਉਛਾਲ ਦਿੱਤਾ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਮਿੱਠੂ ਹਲਵਾਈ ਤੋਂ ਅੱਧ ਪਾ ਦਹੀਂ ਦੀ ਨਮਕੀਨ ਲੱਸੀ ਲਿਆ ਦੇ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਥੱਲੇ ਕਰਕੇ ਗੜਵੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, “ਲੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆ। ਸਾਲਾ, ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਦੇਣ ਲਈ ਅਕਸਰ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਘਰ-ਘਰ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਸੀ ਭੇਜਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਆਏ ਗਾਹਕ ਬੁੱਕ ਨਾਲ ਲੱਸੀ ਪੀਣਗੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਗੜਵੀ ਫੜੀ ਕਾਲੀ ਮਿੱਠੂ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਲੱਸੀ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਪੱਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਹੀ ਸਨ। ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਮੂਲੀ ਅਤੇ ਗੰਦੀ ਸੀ। ਮਿੱਠੂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਐਨੇ ਮੈਲੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲੱਸੀ ਦੇ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੇਬ ਦੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ। ਅੱਧ ਪਾ ਦਹੀਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਡੱਢ ਆਨੇ ਦੀ ਅਤੇ ਪਾਈਆ ਦਹੀਂ ਦੀ ਢਾਈ ਆਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਲੱਸੀ ਪੀਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕਾਲੂ ਦੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਕਮਾਈ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣਾ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਲੱਸੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਉਹਦੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁੱਪ ਖੜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ, ਪਹਿਲਵਾਨ?”

“ਅੱਧ ਪਾ ਦਹੀਂ ਦੀ ਨਮਕੀਨ ਲੱਸੀ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੜਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਇਕਦਮ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਕਾਲੂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸਵਾ ਸਤਿਆਨਾਸ। ਅੱਜ ਸਵਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਹੀ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੁਸ਼ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਅਤੇ ਪਾਈਆ ਦਹੀਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਣਾ ਦੇ।”

ਮਿੱਠੂ ਨੇ ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਹੈਸਿਅਤ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਪੱਲੇਦਾਰ ਹੈ?”

“ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕਿਹੜੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲ ਢੋਂਦੇ ਹੋ?”

“ਸੇਠ ਕੁੰਦਨ ਲਾਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਅੱਛਾ... ਅੱਛਾ।” ਮਿੱਠੂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦੀ ਹੈਸਿਅਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਬਹੁਤ ਚੁਸਕੀਆ ਲੈ ਕੇ ਪੀਤੀ। ਉਹ ਐਨਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਲਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜੀਭ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਮਕੀਨ ਲੱਸੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਫੜੀ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਲੂ ਅੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ। ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੱਲ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਦੇ ਸਵਾਦ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਕਾਰਨ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ।

ਉਹਨੇ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਛਿੱਬੂ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਉਧਰ ਹੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, “ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ

ਇੰਨੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧਮਕ ਪਾਉਂਦਾ ਕੌਣ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਡਰ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦਾ ਹਵਾਲਦਾਰ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਨਿਕਲਿਆ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਵਾਨ।”

ਕਾਲੀ ਸ਼ਰਮਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਮਕੀਨ ਲੱਸੀ ਦੀ ਗੜਵੀ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿ। ਖੁਸ਼ ਰਹਿ। ਅਬਾਦ ਰਹਿ, ਪਹਿਲਵਾਨ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਗੜਵੀ ਫੜਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਹੀ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਡਕਾਰ ਲਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਕੋਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਾੜਾ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਲਾ ਘੱਟ ਤੇ ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਖਰਾਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਨੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਰੀਰ ਮੇਲ-ਗੱਡੀ ਦੇ ਇੰਜਣ ਵਾਂਗ ਚੱਲੂਗਾ।”

ਜਦ ਉਹ ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਪੁੱਪ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਾਲੂ ਅੱਜ ਵੀ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।”

“ਉਸਤਾਦ, ਜ਼ੋਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਫੌਲਾਦ ਦੇ ਸੰਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ... ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਚਟਖਾਰਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਚਲੋ ਚੱਲੀਏ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਾਫਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਐਨੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਪੌੜੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੈਰ ਆ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਛਿੱਬੂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਕਾਲੂ ਬਈ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਆ ਗਿਆ।”

“ਯਾਰਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਜ਼ਨਾਨੀ ਬਹੁਤੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਬਗਲ 'ਚੋਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੋਟਲੀ ਕੱਢ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇਰੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ?” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹੋਣਾ ਕੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਤੂੰ ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਲੈਂਦਾ। ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਤਾਂ ਚੱਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਲਈ ਘਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਹਨ। ... ਉਦਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। “ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਏ ਆ?”

“ਨਾ, ਅਜੇ ਕਿੱਥੇ?”

“ਇੱਕ-ਇੱਕ ਪਰੌਂਠਾ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੋਟਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਪਰੌਂਠੇ ਤੇ ਅਚਾਰ ਦੀ ਫਾੜੀ ਟਿਕਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਪਰੌਂਠਾ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਅਚਾਰ ਦੀ ਫਾੜੀ ਨੂੰ ਚੂਸਦੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੁੱਬ ਗਏ।

ਉਹ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਕਿਉਂ ਯਾਰੋ, ਹੁਣ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ?”

“ਪਹਿਲਵਾਨ ਦਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ?” ਕਾਲੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਲੱਭੋ। ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ?” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਉਸਤਾਦ, ਕੰਮ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੂਗਾ।” ਛਿੱਬੂ ਕੁੱਝ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ।

“ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਊਗਾ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ। ਕੱਲ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕੂਗੀ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੱਲ ਹੀ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਅੱਜ ਇਹਨੂੰ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਦਿਉ। ਇਹਨੇ ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਐਨਾ ਸੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ, ਉਹ ਆਪਾਂ ਖੁਆ ਦਿਆਂਗੇ। ਕਿਉਂ ਕਾਲੂ?”

ਠੀਕ ਹੈ ਉਸਤਾਦ।” ਕਾਲੂ ਨੇ ਕੁਝ ਦੱਬਵੀਂ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਅੱਜ ਤੂੰ ਐਸ਼ ਕਰ, ਮੌਜਾਂ ਲੈ। ਦੁਪਿਹਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਆ ਜਾਈ।” ਛਿੱਬੂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਰੋਟੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਮੈਂ ਖਾ ਲਊਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਜਿਦਾਂ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਅੱਜ ਤੂੰ ਅਰਾਮ ਕਰ। ਲੰਮੀ ਤਾਣ ਕੇ ਸੌਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਕਰ।” ਮਾਂਝਾ ਹੱਸਿਆ।

ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਿੰਨੇ ਬਿਸਤਰੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੇ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਚਾਦਰ ਲੈ ਕੇ ਪੈ ਗਿਆ।

ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਐਨਾ ਚੰਗਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੋ ਕੇ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਅੱਠ

ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਅਜੇ ਸੌਂ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਕਾਲੀ ਉੱਠ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਤੰਗ ਜਿਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ।

ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਸਾ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਚੈਨ ਆਇਆ ਕਿ ਤਤਕੇ ਦੀ ਨੀਂਦ ਮਿੱਠੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਖਿੱਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਘੁਰਾੜੇ ਸੁੰਟਿੰਗ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਸੀਟੀ ਵਾਂਗ ਸੁਣਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਆ ਕੇ ਉਹ ਗਲ ਸਾਫ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੰਘਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ ਆ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਨਿਸਚਿੰਤ ਸੁੱਤੇ ਰਹੇ। ਅੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੰਡੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚਿੜੀਆਂ, ਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੰਡਰਾਉਣ ਲੱਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੀਂ...ਚੀਂ ... ਕਾਂ ...ਕਾਂ ਅਤੇ ਗੁਟਕ ਗੂੰ ਗੁਟਕ ਗੂੰ ਸਾਫ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਰੌਲਾ ਵੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਹਟ, ਗਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਈਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਦਿਨ ਦੀ ਨੱਠ ਭੱਜ ਅਤੇ ਖਿੱਚੋਤਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਘੁਮੇਰੇ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਪਾਸਾ ਲੈਦਿਆਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਪੈਰ ਰੁਕ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਗਰਦਣ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪਾਸਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਵਾਰ ਮੂੰਹੋਂ ਵੱਖਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ ਤਾਂ ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਛਿੱਬੂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪਿਆ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਭਰ ਦੇ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀਆਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਇੱਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਠਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਉਠਿਆ?”

“ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ। ਕੱਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੁੱਤਾ ਜੁੱਹ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਛੇਤੀ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਕੱਲ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

“ਹਾਂ... ਹਾਂ, ਯਾਦ ਆਇਆ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਪਿਆ, “ਇਹ ਤਾਂ ਜੁਗਲੀ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੇ ਝੋਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਹੈ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਵੱਖ ਲਿਆ। ਦੋਨੋਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਘੁਮਾਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਸਾਰ ਲਿਆ, “ਸੌਂ ਕੌਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਚਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ।”

“ਮਚਲਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋ ਲਵੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ।”

“ਕਿਉਂ, ਕਿਤੇ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ?” ਮਾਂਝਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੀ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਪਾਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ... ਅਜੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਜਾਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਵਾਨ ਲਈ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ।

“ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਯਾਰਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ... ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਖੈਰ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।” ਮਾਂਝਾ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨਕੋਦਰ ਚੌਂਕ ਤੱਕ ਤਾਂਗਾ ਲੈ ਲਿਓ। ਉੱਥੋਂ ਗਾਹਾਂ ਵੀ ਲਾਂਬੜੇ ਦਾ ਤਾਂਗਾ ਮਿਲ ਜਾਊਗਾ,” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਤਾਂਗੇ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਸੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨੇ ਹਨ। ... ਅਸੀਂ ਇੱਥੋਂ ਛੱਪੜ ਤੱਕ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਜੰਗਲ-ਪਾਣੀ ਜਾਵਾਂਗੇ। ... ਉੱਥੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਫਗਵਾੜਾ ਗੇਟ ਹੈ। ਫਗਵਾੜਾ ਗੇਟ ਤੋਂ ਕਚਹਿਰੀ ਅਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਤੋਂ ਨਕੋਦਰ ਅੱਡਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਕੋਦਰ ਅੱਡੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਟੀ ਠੀਕਰੀ ਜਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੈਰ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀ ਫਸਾਈ। ਬੁਨੈਣ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਲੱਕ ਦੇ ਸਾਢੇ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਢੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਆ ਜਾ ਚੱਲੀਏ।”

ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛਿੱਬੂ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਮੰਡੀ ਹੀ ਪਹੁੰਚੂੰਗਾ। ਜੇ ਮਾਲ ਛੇਤੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੱਦ ਲਿਓ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਵੀ ਆ ਹੀ ਜਾਉਂਗਾ।”

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੰਮ ਬਣੇ ਜਾਂ ਨਾ ਬਣੇ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆ ਜਾਈਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਇਸ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਘਰ ਸਮਝੀਂ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂ ਮਾਂਝੇ?”

“ਠੀਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਇਹਨੂੰ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਸੁਲਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹਨੂੰ ਲੋਰੀ ਸੁਣਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਸਾਉਣਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਬਾਪੜਿਆ।

ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਸਿਰਨਾਮਾਂ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਛਿੱਬੂ ਵੀ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕੂ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਈਂ। ਯਾਰ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਮੋਹ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਕੌਣ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੁੱਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਮਾਂਝੇ, ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਵੀਂ। ਚਿਰ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਂ ਕਾਲੂ ਕੰਮ ਚਲਾ ਲਵਾਂਗੇ।” ਛਿੱਬੂ ਨੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ।

“ਯਾਰਾ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਸਕਾ-ਸਬੰਧੀ ਹੋਵੇ। ... ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਕੰਮ ਹੰਨੇ ਜਾਂ ਬੰਨੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮੁੜ੍ਹਗਾ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ।

ਮਾਂਝਾ ਛੱਪੜ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨਾਲੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਰਨੇ ਨਾਲ ਹੱਥ-ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਦਿਆਂ, ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕੰਧ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਚੱਲ ਪਹਿਲਵਾਨ।”

ਨਕੇਦਰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਤਾਂਗੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਕੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਂਬੜੇ ਦਾ ਹੋਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਉਸ ਤਾਂਗੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਤੱਕ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

“ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹਨ?” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਤਾਂਗੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਦੋ ਸਵਾਰੀਆਂ।”

“ਜ਼ਨਾਨਾ ਸਵਾਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ, ਦੋਨੋ ਮਰਦਾਨਾ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹਾਂ।”

“ਤਾਂ ਦੋਨੋ ਪਾਸੀਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਜਣਾ ਬਾਂਕ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਉ।” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਭਾੜਾ ਕਿੰਨਾ ਲੱਗੇਗਾ?” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦੋ ਆਨੇ ਸਵਾਰੀ ਦੇ।”

“ਕਿਰਾਇਆ ਲਾਂਬੜੇ ਦਾ ਦੇਈਏ ਤੇ ਉੱਤਰੀਏ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਬੈਠੀਏ ਵੀ ਬਾਂਕ ਉੱਤੇ। ਬਾਂਸ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਹੱਡੀ ਪਸਲੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਖਿੱਝ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ।

“ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਵਾਂ?” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤਲਖੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, “ਆਏ ਬੜੇ ਸਵਾਰ। ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰੀ ਗੱਦੇਦਾਰ ਬੱਘੀ ਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਚੱਲ ਪਹਿਲਵਾਨ। ਬਰਫ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਅਬਾਦੀ ਹੈ... ਅਬਾਦਪੁਰੇ ਦੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਪੈਦਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਾਂ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲਾਂਬੜਾ, ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ, ਖੁਰਲਾ ਕਿੰਗਰਾ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਤਾਂਗਾ ਅਜੇ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਆਪਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਮੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਚੱਲੇ ਹਾਂ। ਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਮਚਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ-ਬਾਰਾਂ, ਚੌਦਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੁੱਗਣੇ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫੈਟਨਗੰਜ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਲੱਗਭੱਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕੰਧਾਲੇ ਦੀ ਸਰਾਂ ਦਾ। ਉੱਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖੁੱਲੇ ਖੇਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਫਾਸਲਾ ਵੀ ਪਹਾੜ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਬਾਦੀ ਅਤੇ ਰੋਣਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਸਫਰ ਕਦੋਂ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬੋੜ੍ਹਾ-ਬੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣ ਲੱਗਾ। ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਮੁਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੱਕ 'ਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਕੱਢਿਆ, “ਲੈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਾਹਮਣੇ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਬੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਸਾਲਾ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਤਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆ ਕੇ ਚਾਰ ਆਨੇ ਵੀ ਬਚਾ ਲਏ ਅਤੇ ਤਾਂਗੇ ਦੀ ਬਾਕ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਡਿੱਗਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬੱਚ ਗਏ।”

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੁਸ਼ਕ ਨੱਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਸ਼ੈੱਡ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਲ੍ਹਾਂ, ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੀ ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਉੱਡਣ ਲਗਦੇ ਅਤੇ ਕਦੀ ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਗਰਦਨਾਂ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਫੜਫੜਾਉਣ ਲੱਗਦੇ।

“ਜਗ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਗੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕੱਪੜਾ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਮਾਰਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਮਾਰਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਹੋ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਇਸ ਮੁਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਤੇਰਾ ਨੱਕ ਵੀ ਭਰ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਜਾਵੇਗਾ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਪਥਪਾਇਆ।

“ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੜਾਂਦ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸੜਾਂਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉੱਤਰਾਵਾਂ-ਚੜਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਸਿਰ ਸਿੱਟੀ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਖੱਲਾਂ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਲਟਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿੱਥੇ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ ਉੱਥੇ ਖੱਲਾਂ ਛਿਲਾਈ ਲਈ ਵਿਛਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਛੱਪੜ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਬੂਟਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਖੇਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵੱਡੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੰਦਗੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਰੁੜ੍ਹ ਕੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵੀ ਸਾਰਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਣੀ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੱਕ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਕਿਸ਼ਨਾ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ।

ਸਾਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖਾਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ, “ਇੱਥੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਉਗਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਿੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ...ਹੈਗਾ ਇੱਥੇ ਹੀ...ਕਿਤੇ...ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੀ। ...ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ।”

ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਬੂਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਂਝਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਇਹੀ ਹੈ ਕਾਰਖਾਨਾ, ਜਿਥੇ ਆਪਣਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਮੈਂ ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਛਾਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਦਫਤਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਲੇ-ਕੁਚੈਲੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘਸੀ ਜਿਹੀ ਕੁਰਸੀ ਪਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਝੂਲਦਾ ਜਿਹਾ ਬੈਂਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬੈਠਣ ਕਾਰਨ ਘਸਮੈਲੇ ਤੇ ਬਦਰੰਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਭਗਤ ਰਵੀਦਾਸ ਦੀ ਫਰੇਮ ਕੀਤੀ ਤਸਵੀਰ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਰੇਮ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਸੁੱਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਪੇਪਰ ਨੂੰ ਵੱਟ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਫਰੇਮ ਵਿੱਚ ਧਾਗਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਗਰਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਦੋ ਫੁੱਲ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੁੱਲ ਇੰਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਸੁੱਕ ਕੇ ਰੰਗ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਜਾਲਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼, ਕੁਰਸੀ, ਬੈਂਚ, ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਕੰਧਾਂ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਥੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮੱਖੀਆਂ ਭਿਣਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਮੱਖੀਆਂ ਛੱਤ ਤੋਂ ਲਟਕ ਰਹੇ ਜਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸੀਆਂ ਤੜਫ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦਮ ਤੋੜ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਗੇਟ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਕਮਰਾ ਗੁਦਾਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੰਦ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਸਰਦਲ 'ਤੇ ਚੂਨਾ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਕਿਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਕਮਰੇ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਦਲਾਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਚਰਬੀ ਭਰੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੱਖੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਅਤੇ ਬੜੇ ਦਲਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟ ਕੇ ਪੱਕੇ ਚੌਰਸ ਹੌਜ਼ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਪੱਕੇ ਹੌਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਤਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੂਨੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕੋਈ ਛੇ ਫੁੱਟ ਦੀ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਬਾਲੇ ਪੱਕੇ ਖੰਭਿਆਂ ਤੇ ਟਿਕਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬੜੇ ਢੇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਤੇ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰ ਕੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਟ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ।

ਦੂਜੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹਵਾ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਆ-ਜਾ ਸਕੇ।

ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਇਸ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨ।

ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕਦੀ ਇੰਨੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉੱਥੇ ਲੜਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇੰਨੀਆਂ ਹੌਲੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਉਹਲੇ ਬੈਠੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਦਸ-ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮਾਂਝਾ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਕਿੰਦਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹਨ। ਗੁਦਾਮ, ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਜੋ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਹੈ ਕੋਈ ਇੱਥੇ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ?”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਲੀ ਹੱਸਿਆ ਫਿਰ ਮਾਂਝੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਚੇਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਠਹਿਰ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ...ਤੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਹ।”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਬਾਹਰ ਖੁੱਲੀ ਹਵਾ ਹੈ। ਮੱਖੀਆਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਚੇਹਰੇ ਤੋਂ ਮੱਖੀਆਂ ਪਰੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਵਲੋਂ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਘੰਟੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ।

“ਕੋਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋਵੇ।” ਮਾਂਝਾ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ।

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪੱਲ ਇੱਕ ਅਧੇੜ ਉਮਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੈਲੀ ਰੰਗਦਾਰ ਪੱਗੜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਲੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਜੁੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੱਗ ਦਾ ਲੜ ਨੱਕ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਹੈਂਡਲ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲਾਲ ਜਿਲਦ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਬਹੀ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ ਚੁੱਕੇ। ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਨੋਟਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਟੋਹਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ, “ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈ।”

“ਰਾਏਪੁਰ ਦਾ ਹੈ?” ਜਗਤਰਾਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਰਾਏਪੁਰ ਬੱਲਾਂ ਦਾ।”

“ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੈ ਉਸ ਤਾਂਈਂ?”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ।”

“ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।” ...ਜਗਤਰਾਮ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। “ਓਏ ਕਿਸ਼ਨੇ...ਕਿਸ਼ਨੇ ਓਏ...ਨਾਥੀ ਓਏ।” ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਖੱਲੇ ਸੀਅ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰ ਰਹੇ ਹਨ। ...ਤੁਸੀਂ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੋ, ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ।” ਜਗਤਰਾਮ ਹੌਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਦਲਾਨ ਦੇ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਗਿੱਲੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੱਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੁਰੀ ਖਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਹੜਾ ਮਾਂਝਾ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਇਸ ਗੰਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਆਈ ਮੁਸਕਾਨ, ਜੋ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ-ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ, ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ, ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਹੌਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੌਦੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੜਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾ ਜੀ, ਤੂੰ ਇਸ ਵਕਤ ਇੱਥੇ ਕਿੱਦਾਂ ਆਇਆਂ? ਸਭ ਖੈਰ-ਮੇਹਰ ਤਾਂ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ, ਸਭ ਖੈਰ-ਮੇਹਰ ਹੈ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਿਆ।

“ਭਾ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਕੱਲ ਆਇਆਂ ਸੀ ਸਵੇਰੇ। ... ਪਰਸੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਈ ਵੀ। ...ਤਾਈ ਦੇਬੂ ਕੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਛੋਟੂ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਤੇ ਧੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਮਿੱਠੀ ਗੋਲੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਛੋਟੀ ਮਿੱਠੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੌਕੀਨ ਹੈ। ... ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੀ ਗੋਲੀ ਪਾ ਦਿਉ ਤਾਂ ਝੱਟ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਅਤੇ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਂਝਾ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਗੱਲ-ਗੱਲ ਤੇ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ।

ਕਾਲੀ ਕੁਝ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਧੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੀ ਪਤੁਹੀ ਅਤੇ ਕਛਹਿਰਾ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਬਾਕੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਰਦਰਾ ਤੇ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਨੰਗੇ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬੈਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ਨਾ ਲਗਾਤਾਰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਪਾਸੇ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਰ ਬਪਥਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਂਝੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਦੀ ਸਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਖੁਰਕਦਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ, ਪੇਟ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਖਾਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ।

“ਤਾਂਗੇ 'ਤੇ ਆਏ ਜਾਂ ...?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਖਾਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।

“ਤਾਂਗੇ 'ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਲੁੱਟ ਮਚਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਨਕੋਦਰ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਬੂਟਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਦੋ ਆਨੇ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਤਾਂਗੇ ਦੀ ਬਾਕ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ।”

“ਤਾਂਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਨਕੋਦਰ ਤੱਕ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਡੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾ ਅੱਡਾ ਲਾਂਬੜੇ ਦਾ ਹੈ। ਲਾਂਬੜੇ ਤੱਕ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉੱਤਰ ਜਾਉ, ਕਿਰਾਇਆ ਲਾਂਬੜੇ ਦਾ ਹੀ ਲੱਗੇਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਕੀ ਕਰੀਏ; ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋਰਾਵਰ ਦਾ ਛੇ ਵੀਹਾਂ ਦਾ ਸੌ ਚਲਦਾ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਉਹ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖਿਸਕ ਆਇਆ, “ਅੱਛਾ ਭਾ ਜੀ, ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਕਿੱਦਾਂ ਆਉਣਾ ਹੋਇਆ? ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕੱਚੀ ਖੱਲ ਵੇਚਣੀ ਹੋਵੇ। ਕਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਚਮੜਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਬੱਸ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸੀ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਕਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਇਹ ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੂ ਬੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਲਈ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਘਰ ਲਾ ਆਇਆ। ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਛਿੱਬੂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਡੀ ਤਿੱਕੜੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਘਰ-ਘਾਟ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲਵਾਂ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਏ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਅੱਖਾਂ ਝਮਕਣ ਲੱਗਾ, “ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਤਮੀਨਾਨ ਨਾਲ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ, ਦੇਖ ਲੈ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਝੋ ਗੰਦੀ ਬਦਬੂਦਾਰ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਬਣਕੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਜ਼-ਖੁਜਲੀ ਆਮ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

“ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸੜਾਂਦ ਭਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੱਛਰ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪਲਦੇ ਹਾਂ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਭੀਅ-ਭੀਅ ਕਰਕੇ ਮਰ-ਖੱਪ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਕੰਮ, ਕੰਮ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਆਦਮੀ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਮੁਸ਼ਕ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਨੱਕ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਰ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਬਾਕੀ ਤਕਾਲਾ ਜਾਂ ਕੱਲ ਤੱਕ ਭਰ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਚੱਜ ਦੀ ਬੈਠਣ ਲਈ ਥਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਹੀ ਉਧੇੜਬੁਣ ਵਿੱਚ ਫੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਲਾਨ ਚੋਂ ਜਗਤਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਆਦਮੀ ਕੌਣ ਹੈ?” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸਰਗੋਸ਼ੀ ਕੀਤੀ।

“ਇਹ ਮਾਲਕ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ ਦਾ ਖੱਤਰੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਉ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ... ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਲੱਭੋ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਟਿੱਕਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ... ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੈ। ਹੱਥ ਹਰ ਵੇਲੇ ਲੂਣ, ਚੂਨੇ ਜਾਂ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।”

“ਕਿਸ਼ਨਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਗੰਦੇ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹਨ। ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਅਸਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਗਤਰਾਮ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਵਾਪਿਸ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਮਿਲ ਲਉ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਕਰਕੇ ਗੱਲ ਹੁਣੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦਲਾਨ ਵਲੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਫੇਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲੀਏ?”

“ਸਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਉਧਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਧਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਲਵਾਂ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲਈਏ।”

ਫਿਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, “ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ੱਕੀ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਸਮੇਤ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਅਧਰਮੀਂ ਹਾਂ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਹੋਰਾ ਫੇਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਲੂਣ, ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੈ ਹੀ ਕੀ। ਗਲੀ-ਸੜ੍ਹੀ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਕਾਲੇ-ਪੀਲੇ ਵਾਲ। ... ਪਰ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ...।”

ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਗਤਰਾਮ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਪੱਗੜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਲੜ ਨਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨੱਕ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਪਲ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਧੱਕ-ਧੱਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਗਤਰਾਮ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਦਲਾਨ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੋਲ ਖੁੱਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ ਉਧਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ, “ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿਸ਼ਨਿਆ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੌੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

“ਪੇਸ਼ਗੀ ਪੈਸੇ ਲੈਣੇ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦਾ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਤਲਖ਼ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਗੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ...ਕੁਸ਼ ਹੋਰ ਕੰਮ ਹੈ।”

“ਦੱਸ।” ਫੋਰਮੈਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕੜ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਫਰਿਆਦੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।”

“ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਐਸਾ ਆਦਮੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ। ਉਹਦੇ ਨੱਕ, ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਕੰਨ ਬੰਦ ਹੋਣ। ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹੈ ਕੋਈ ਐਸਾ ਆਦਮੀ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇੱਥੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਨੱਕ-ਕੰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਮਾਂਝੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਦੋ ਜਣੇ ਹਨ,” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ।

“ਉਹ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਫੱਟੇਦਾਰ ਸਾਫ਼ਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ। ਤਾਇਆਂ-ਚਾਚਿਆਂ ਵਲੋਂ ਭਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਦਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਬੀਡੀ ਲਗਦਾ ਹੋਊ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਲੀਆਂ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਇਹਨੂੰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਪਰਖ-ਪਹਿਚਾਣ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ। “ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਜਿਹੜਾ ਜੁਆਨ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਲੁਆਉਣਾ ਹੈ।”

“ਕੌਣ ਆਦਮੀ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ।

“ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਂਝਾ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ਼ ਮਹੀਨੇ-ਡੇਢ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਣ ਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਯਤੀਮ ਹੈ। ਘਰ-ਘਾਟ ਹੈ ਨਹੀਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਕੁੱਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਆਹ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੀ ਸੋਚ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਹੂੰ, ਸੱਦੇ ਉਹਨੂੰ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਂਝੇ ਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ਼ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਂਝਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਦੌੜ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਉਠੀਆ, “ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਤੇਰਾ?”

“ਕਾਲੀਦਾਸ...ਕਾਲੀ।” ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਹ ਬਬਲਾ ਗਿਆ।

“ਕੋਈ ਅਤਾ-ਪਤਾ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਗਲਾ ਸਵਾਲ਼ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕਾਲੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਤੱਕ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੈ-ਦੇ ਕੇ ਚਾਚੀ ਦੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਭਾਂਪ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਬੋਲਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਕੀ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤਾ-ਪਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਕੌਣ ਦੱਸੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਦਾਣਾ-ਪਾਣੀ, ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਾਜ ਮਿਲ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,”

“ਪੰਛੀ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਚਾਹੀਦਾ ਜਿਹੜਾ ਟਿਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਬਣਾਵੇ। ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਤਿੰਨੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ। ਫਿਰ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਗੱਲ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇਹਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹੱਥ ਰੱਖੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਬੈਠ ਜਾਏਗਾ। ਪੈਰ ਵੀ ਟਿਕਾਵੇਗਾ। ਰੋਟੀ ਦੁੱਖੋਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦੇ, ਪਰ ਜੁਆਨ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ... ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਸੂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਗੁੱਬੀ ਸੁਲਝਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਮੀ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਝਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। “ਹਾਂ, ਮੁੰਡਿਆ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ?”

“ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਹੋਗੇ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੁੜ ਗਏ।

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। “ਤੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਵਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗੇ-ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਹੀ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਜ-ਖੁਜਲੀ ਤਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ, ਲੱਤਾਂ-ਬਾਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੂਣ, ਸੀਰੇ, ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਛਿੱਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ ਤੇ ਮੱਛਰ-ਮੱਖੀਆਂ ਵੱਢ ਵੱਢ ਕੇ ਖਾਵੇਗਾ, ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਤੂੰ ਆਪ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕਮਾਈ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਰਾਂ ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਰੁਪਈਆ-ਸਵਾ ਰੁਪਈਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ, ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੁਪਈਆ-ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੇ। ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਕੀ ਖਾਏਗਾ ਤੇ ਕੀ ਇਲਾਜ ਤੇ ਲਾਏਗਾ। ... ਪਰ ਜਦ ਤੇਰੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ 'ਤੇ ਕਦੋਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂਝੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਂਝਾ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣੇ ਹੀ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿਰ ਝਟਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਠੀਕ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ। “ਬੰਸਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਆਇਆ ਨਹੀਂ, ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤੂੰ, ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਨਾਲ ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਲ ਦੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੂਨਾ ਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਲਾਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਦੱਸ ਦੇਈਂ। ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਲਣ ਅਤੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਗੁਰ ਵੀ ਸਿਖਾ ਦੇਵਾਂਗੇ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਦਲਾਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਪਈ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਮਾਂਝਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ, “ਯਾਰਾ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ, ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇਣੀ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰੇ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦੇਣਾ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਪੁੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੇਕਾਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਦੁਆਉਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੁੰਨ ਹੈ।”

ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਗੱਦ-ਗੱਦ ਹੋ ਗਿਆ, “ਭਾ, ਮੇਰਾ ਕੀ ਲੱਗਾ। ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਹੈ। ... ਬਹੁਤ ਦੇਵਤਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਯਤੀਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਠੋਕਰਾਂ ਖਾ-ਖਾ ਕੇ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਕੰਮ ਦਾ ਪੱਕਾ, ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਕੌੜਾ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਫ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਝਾੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ।”

ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਪਥਪਾਇਆ। “ਅੱਛਾ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ। ਦਿਲ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀਂ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸਿਵਾਏ ਮੇਹਨਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆ ਜਾਈਂ।”

“ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਲਊਗਾ। ਇੱਕ ਕੋਠਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਸੌਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਲਊਗਾ। ਰੋਟੀ ਲਈ ਬਸਤੀ ਦੇ ਚੌਕ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਊਗਾ। ਕੁਸ਼ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਆਪ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਰਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਜੂੰਹ ਇੱਥੇ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਟਾਇਮ ਕੱਢ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਆਵਾਂਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ।

“ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ। ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਔਖੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।” ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਪਥਪਾਇਆ।

“ਭਾ, ਕੋਈ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਕਰਾਈ ਨਹੀਂ,” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮਾਂਝੇ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੜ੍ਹ ਲਏ।

“ਭੱਲਿਆ ਲੋਕਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਊਗੀ? ਤੂੰ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਸੀ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਸੜਕ ਤੱਕ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਮਾਂਝੇ ਨੇ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦਲਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਈਆਂ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੌਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿਉਂ ਦੇ। ਫੇਰ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਮਲਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੂਣ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਪਜਾਮਾ ਵੀ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਕਮੀਜ਼ ਵੀ ਲਾਹ ਦੇ। ਛਿੱਟੇ ਪੈ ਕੇ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਊਗੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਵੀ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕਮੀਜ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਨੌਂ

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੋਢੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੁਸ਼ਕ ਉਹਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਖੱਲਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮੱਖੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਫਸੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰ ਹਿਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਕੇ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ।

ਮੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਜਿਹੀ ਆਈ ਤੇ ਸਰਸਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਵੀ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲ ਕੱਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਕਰਤਾ ਕਰਕੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾ ਲਏ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪਈ ਖੱਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਮੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੱਲਚੱਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਭਾਪ ਕੇ ਚੁਕੰਨੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖੱਲ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਮੱਖੀਆਂ ਧੁੜ ਵਾਂਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ, ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਵੱਜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭਿਣ-ਭਿਣਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭਿਣ-ਭਿਣਾਹਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁੱਕਾ ਗੁੜ-ਗੁੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਪੈਰ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਲਟਕਾ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਬੋਲਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੈਂ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਮੁੜ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜ-ਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣੇ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਪੁੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਗਿਆ,
“ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਜੀ,” ਉਲਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਖਿਲਰੇ ਚਰਬੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਮਸਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਧ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕੰਧ ਤੇ ਹੱਥ ਟਿਕਾ ਕਾਲੀ ਉਲਟੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੱਥ-ਪੈਰ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਭਿਣਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੈਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸੱਜਲ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਡੋਰੇ ਘੁਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਨੱਕ ਦਾ ਸੁੜ੍ਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ, “ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾ ਜੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਰਿਹਾ, ਕਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੰਦਗੀ ਦੇਖੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਲਟੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।”

“ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਆਏ ਹਰ ਨਵੇਂ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਉਲਟੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਚੱਲ ਕੁਰਲੀ ਕਰ ਲੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਲੂਣ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕੁਰਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਕੁ ਪਿੱਠ ਘੁਮਾ ਲਈ। ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰਦਾ ਲੇਕਿਨ ਫੇਰ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਦੁਆਰਾ ਉਲਟੀ ਨਾ ਆ ਜਾਏ। ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹਤਬਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਲੈ, ਲੂਣ ਚੱਟ ਲੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏਗੀ।”

ਕਾਲੀ ਖੱਬੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਲੂਣ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਜੀਭ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੁਸ ਲੈਂਦਾ।

“ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਥੋੜਾ ਮਨ ਨੂੰ ਕੈਮ ਕਰ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। “ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਭਾ ਜੀ, ਠੀਕ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਲੂਣ ਨੂੰ ਚੱਟ ਲਿਆ।

“ਆ ਜਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੇ-ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਲਟੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੁੱਖ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਡ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ।”

ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਹੁਣ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਬਦਬੂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ...ਚਲ, ਚੱਕ ਖੱਲ ਨੂੰ ...ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਫੜਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਲ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਬਦਬੂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੁੱਲਾ ਜਿਹਾ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੱਖੀਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹੱਲਾ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੰਬ ਗਏ ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਰੜਾ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਸੂ ਦੀ ਖੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆ ਗਈ। ਖੱਲ ਦੀ ਚਿਕਨਾਹਟ ਅਤੇ ਲੂਣ ਲੱਗੀ ਚਰਬੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਂਦੇ ਬਦਰੰਗ ਅਤੇ ਬਦਬੂਦਾਰ ਖੂਨ-ਮਿਲੇ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲਸੂਣੇ ਅਤੇ ਖੱਟੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਖੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ।

“ਦਿਲ ਕਰਤਾ ਕਰ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਖੜੇ ਪੈਰ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਾਂ ਵੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕੋਸਣ ਲੱਗਾ ਜਦ ਉਹ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਗਿੱਲੀ ਖੱਲ ਦੇ ਦੋਨੇ ਸਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਗਏ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਰਦਣ ਘੁਮਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਰੰਗਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਂਝੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ... ਮੈਂ ਕਾਰੀਗਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਬਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ, “ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਅਸਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਰਨਾ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਉਂਦਿਆਂ ਤੇਰੀ ਹਾਲਤ ਇੰਨੀ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਲ ਡੋਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਨੱਕ ਦਾ ਸੁੜਾਕਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਭਾਈ ਦੇਖ ਲੈ। ਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਤੇਰੇ ਬੱਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧੰਦਾ ਦੇਖ ਲੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਥਾਂ ਡਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਿਮਟ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਕਿਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਪਲ ਕਾਲੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੇ ਹੱਥ ਕਢਹਿਰੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਗਿਆ। “ਭਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਅਸਲਾ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰੁੰਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਟੈਮ ਲੱਗੂਗਾ।”

“ਸਿੱਖੇਂਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕੰਮ ਆਉਂਗਾ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਢੇਰੀ ਢਾਹ ਦਿੰਦਾ ਆਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਗੁੱਸੇ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਖੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਚੁੱਕ ਇਹਨੂੰ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੱਥ ਪੁਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਲ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, “ਲੈ ਚੱਲ ਇਹਨੂੰ ਘੜੀਸ ਕੇ ... ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦੇ।”

ਖੱਲ ਨੂੰ ਘੜੀਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੋਜ਼ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹਿਲਾ ਤਾਂ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੂਣ ਝੱਤ ਜਾਵੇ।”

ਖੱਲ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਝਾੜਨੇ ਨਾਲ ਚਰਬੀ ਮਿਲਿਆ ਲੂਣ ਕੱਚੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਖਿਲਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ ਕਾਲੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ, ਲੱਤਾਂ, ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਚਿਪਕ ਗਿਆ।

“ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦੇ। ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛਾ ਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਖੱਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲੂਣ ਧੋ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਲੱਕ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦ ਕਾਲੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਖੱਲਾਂ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਕਿਸ਼ਨਿਆਂ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਾੜੀ ਲੇਕਿਨ ਛੇਤੀ ਸਿੱਖ ਜਾਊਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ।”

“ਕਿਸ਼ਨਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ। ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨ ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਣਗੇ। ... ਬੰਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਦੇਊਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਪੈਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮਾਂਝੇ ਦੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਇਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਵੀ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵਲੋਂ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ,” ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਤਲਖ ਸੀ।

“ਕਾਲੀ। ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਰੱਬ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਊਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜਨ ਲਈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

“ਇਹਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਤੇ-ਪਤੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਐਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਂਝੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਭਾਈ, ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈਂ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਕੰਨੋ ਫੜ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਉ। ਮੇਰੀ ਕਿਹੜੀ ਸਕੀ ਮਾਸੀ ਜਾਂ ਭੂਆ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹੈ। ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮਰ ਖਪ ਜਾਊਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੁਰੇ-ਭਲੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, “ਮਾਂਝਾ ਪੁੱਛੇਗਾ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਊਗਾ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਆਦਮੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੁੱਕੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿਸ਼ਨਿਆਂ, ਚਮੜੇ 'ਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਉਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਚੂਨੇ ਵਾਂਗ ਕੋਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ... ਭਲਮਾਣਸੀ ਵੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ... ਮਾਂਝਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਉਸ ਦਾ ਜਾਣਕਾਰ। ... ਆਪਣੇ ਇੱਥੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਪਰਤ ਹੀ ਸੁੱਕ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ।

“ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕੁੱਝ ਗੁਸੈਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਰ ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਦੇ ਅਗੂਠੇ ਨਾਲ ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਠਕੋਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਕਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਗੰਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਦਬੂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿਣਕਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਝਗਿਝੀ ਚਰਬੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਤ ਮਤਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਲਟੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੂਣ ਚਟਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਹੋਈ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਅੱਛਾ...ਜੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਪੀ ਕਰਦਾ ਹੋਊਗਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੋਊਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। “ਤਾਂ ਹੀ ਕੱਚੀ ਖੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਕੰਮ ਤਾਂ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੰਦਾ ਹੈ। ...ਨਰਕ ਦੇ ਭੋਗੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਗੰਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣੇ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੱਚੀ ਖੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਗੰਦੀ ਖੱਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਐਨੇ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਲਟੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੁਣ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕੰਮ ਗੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ...ਤੂੰ ਦਿਨ ਦੇ ਢਾਈ-ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

“ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਤਿੰਨ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਚੰਗੇ-ਤੋਂ-ਚੰਗੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਨੀ ਦਿਹਾੜੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਤੋਂ ਸਵਾ ਰੁਪਈਆ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ... ਉਹ ਵੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੁੱਚਾਂ ਤੁੜਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੈਂਕੜ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਦੇਖ ਕਿਸ਼ਨਿਆਂ, ਇਹ ਤੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਤੇਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਇਹਨੂੰ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਤੇ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਲੁਆ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ। ਪੰਜ ਖੱਲਾਂ ਸੀਅ ਕੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਢਾਈ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਕੰਮ ਬਰੀਕ ਹੈ ਦੂਜਾ ਖਤਰੇ ਵਾਲਾ। ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਖੱਲ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹੋ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਗਿੜਗੜਾਇਆ।

“ਬੱਸ ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ। ਜਦੋਂ ਟਾਈਮ ਲੱਗੇ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਜਾਈਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੂੰਗਾ। ...ਬੰਸਾ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਦੋਨੋਂ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ।” ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਵੱਡੇ ਦਲਾਨ ਕੋਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਲ ਨਾਲ ਜੁੜਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਠਹਿਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੰਮੀਆਂ ਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੜੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ।

“ਕਿਹੜੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ?” ਮਿੰਨੂ ਨੇ ਹੱਥ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਚੱਕਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਯਾਰਾ। ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਛਲਾਰੂ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰਖਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ,” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ।

“ਯਾਰਾ, ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਵੀ ਬੇਕਾਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਫੰਡਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀਂ। ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।” ਮਿੰਨੂ ਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਛਿੱਲਾਂ ਝਾੜਦਿਆਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਨਵੇਂ ਛਲਾਰੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਲਟੀਆਂ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੌੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਨੰਬਰ ਲੁਆ ਦਿਆਂਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। “ਯਾਰਾ, ਲਫੰਡਰੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਸਕਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਹੀ ਗਏ ਹਾਂ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਫਸਾਈਏ। ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ 'ਤੇ ਲੁਆ ਦੇ।”

“ਯਾਰਾ, ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ...ਪਰ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ...ਫਿਰ ਬਰਫ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਉੱਥੋਂ ਵੀ ਦੌੜ ਆਇਆ। ਜਿਸਤ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਖਰਾਦੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰਦ ਰੱਖਵਾਇਆ। ਕੁੱਝ ਰੁਪਏ ਵੀ ਖਰਚੇ। ਪਗੜੀ, ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ, ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਈ ਦੇ ...। ਪਰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰੌਂਦਾ-ਰੌਂਦਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਤਾਦ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਢੇਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਅੰਗ ਮੋਹਰੇ ਆ ਜਾਵੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹਥੋੜਾ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਚਲੋ, ਜੋ ਉਹਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਿਥੇ ਦਾ ਅੰਨ-ਜਲ ਹੋਊਗਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਜਾਊ।” ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕਾਲੀ ਖੱਲ ਦੀ ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਗਿਝਗਿਝੇਪਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੂ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੱਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਧੱਕੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉਸ 'ਤੇ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਕਿ ਕੰਮ ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਸਹੀ, ਪਰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਜਾਣ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੇ ਦੋ ਰੁਪਏ... ਵਾਧੂ ਕੰਮ ਦੇ ਅਲੱਗ ਪੈਸੇ। ਮਤਲਬ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ ਕਿ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤੀਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਠ ਰੁਪਏ ਮਿਲਣਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਬੇਯਕੀਨੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ, ਗਿਝਗਿਝੇਪਨ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਖੱਲ ਕੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗਰਦਨ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਈ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਦਲਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੁੱਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਝਿੜਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਣ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਬਦਬੂ-ਹੀ-ਬਦਬੂ ਸੀ।

ਜਦ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਖੱਲ ਸਿੱਟ ਕੇ ਕਾਲੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, “ਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈ ਤੂੰ? ਖੱਲ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸਿੱਟ। ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੱਟਣ 'ਤੇ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਡੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੀ ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਭਰੂਗਾ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਸਹਿਮ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਗਰਦਣ ਝੁਕਾ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਢੇਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਪਈ ਖੱਲ ਨੂੰ ਛੂਹਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕੱਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਏ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਉਲਟੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਖੁੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਨਮਕੀਨ ਅਤੇ ਖੱਟਾ ਪਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਉਛਲ-ਉਛਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਭਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਫਿਰ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਤਹਿ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਫੁਰਤੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਿਹਾੜੀ ਮਿਲੇਗੀ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ ਦਿਹਾੜੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚੇਚਕ ਨਾਲ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਖੱਲ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹੌਜ਼ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਛਾਲ ਆਇਆ।

“ਇਸ ਬੇਵਕੂਫ ਨੂੰ ਸਮਝਾ... ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜੋਂ ਉੱਠ ਕੇ... ਕਮਾਈ ਕਰਨ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਨਾਲ ਪਰੋਦਿਆਂ ਹੌਜ਼ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਕੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਭਰਪੂਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਹਾਂ, ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿਸਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਰੱਖ ਲਵਾਂਗੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੁੱਕਾ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਈ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਅਤੇ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਪਰਲੇ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਝਟਕਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਤੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਸੇ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ’ਤੇ ਵੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੁੱਝ ਪਲ ਗੁਣਗੁਣਾਇਆ। ਫਿਰ ਹੌਜ਼ ਨੇੜੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਹ ਪਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ?”

“ਚਾਰ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਕਦਮ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ।

“ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਹੀ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣਗੀਆਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਏਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਾ ਸੋਚ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਚੀਸ ਉੱਠੀ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੰਸੇ ਅੱਗੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੱਚਾ ਚਮੜਾ ਕਮਾਉਣਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੇ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਹੱਡਾ-ਰੋੜੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਖੱਲ ਲਾਹੁੰਦਿਆਂ ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।”

“ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ। ਢਿੱਡ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, “ਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਥੰਮ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਰੀ ਇੱਕ ਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਕੁੱਪੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲੱਦ ਕੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ’ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਇਆ। ਕੁੱਪੀ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਆਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਹਥੇਲੀਆਂ ’ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਤੇਲ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਖੱਬੀ ਬਾਹ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਸੱਜੀ ਬਾਹ ’ਤੇ ਫੇਰਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਟ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਜੋਰ-ਜੋਰ ਨਾਲ ਰਗੜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਤੇਲ ਦੀ ਬੰਧਿਆਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।

ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੁੱਪੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਤੇਲ ਖੱਬੀ ਹਥੇਲੀ ਤੇ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਰਗੜਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਂਗਲੀ ਦੇ ਨਹੁੰ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਖੁਰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀ ਤੇ ਮੈਲੀ ਚਿਕਨਾਹਟ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਲੱਤਾਂ ’ਤੇ ਖਾਜ ਦੀ ਲਕੀਰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੂੰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੇਲ ਲਾਇਆ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਲ ਲਾ ਲੈ। ਸਰੀਰ ਤੇ ਬੰਧਿਆਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਸਰ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਖਾਜ-ਖੁਜਲੀ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਰਬੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ’ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿੱਕਦੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ।

ਬੰਸੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ’ਤੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ’ਤੇ ਤੇਲ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਢੇਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, “ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਮਾਲ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਾਲ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਸੇ ਉਨੇ ਹੀ

ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਦਿਹਾੜੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ...ਸਾਲਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਫਾਇਦਾ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਾ ਬੋਸ਼ਕ ਮਰ ਜਾਵੇ। ... ਇਨ੍ਹਾਂ (ਪਸ਼ੂਆਂ) ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਖਸਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਨ ਜਾਨ ਦੇਣੀ ਸੀ।”

ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਖਿੜਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਾਲੇ ਕਿਥੋਂ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਖੱਲ ਖਿੱਚਣ ਅਤੇ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।” ਬੰਸਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਿੜ ਗਿਆ।

“ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਸਲਾਟਰ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਭੇਡ-ਬੱਕਰੀ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਖੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਚੀ-ਤੀਹ ਰੁਪਏ ਦੀ ਇੱਕ ਖੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਲਾਇਤੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਚਮੜਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ... ਵਿਲਾਇਤੀ ਬੂਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ। ਮਰੇ ਹੋਏ ਝੋਟੇ, ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਉਂਦੇ-ਕਮਾਉਂਦੇ ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਮਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ-ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਮੜੇ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਭਿਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।” ਬਰਾਂਡੇ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਪਤੰਦਰ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਵੀ ਖੱਲ ਖਿੱਚ ਲਵੇਗਾ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਬੰਸੇ ਭਾਅ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਫੋਰਮੈਨ ਉਧਰ ਕਿਰਪੂ, ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਲਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਰਾ, ਸਾਲਾ-ਭਣੇਈਆ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਇਹਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀ। ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ ਹੈ ... ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣਾ। ਮੈਂ ਵੀ ਗੋੜਾ ਮਾਰਦਾ ਰਹੂੰਗਾ।”

“ਕੀ ਇਹ ਤੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਅੱਖ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕਿਹਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ? ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, “ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਜਵਾਈ ਹੈ।”

“ਬਸ, ਧਿਆਨ ਰੱਖੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਬੰਸੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ।

“ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ,” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

“ਖੱਲ ਬੰਨ੍ਹ ਆਵਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਸੂਆ ਅਤੇ ਧਾਗਾ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਲਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬੰਸਾ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਦਲਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਸਾ ਹੱਥ ਮਲਦਾ ਹੋਇਆ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। “ਚੁੱਕ ਉਧਰੋਂ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਫੜਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਝਿਜਕਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਧੰਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਹੈ?”

ਬੰਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹਟਾ ਕੇ ਖੱਲ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਵਾ-ਡੇਢ ਰੁਪਏ ਮਿਲਣਗੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੱਲਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਗੰਧਿਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਹੋਣ। ... ਉਸ ਨੇ ਖੱਲ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨ ਅਤੇ ਲੂਣ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀਆਂ ਮਾਸ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੋਟੀਆਂ ਬੱਲੇ ਡਿੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਖੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਾਂ ਬੱਲੇ ਛੁਪਾ ਲਿਆ।

“ਚੱਲ, ਖੱਲ ਨੂੰ ਝਾੜ ਦੇਈਏ। ਫੇਰ ਛੋਟੀ ਸਾਫ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।” ਉਹ ਖੱਲ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟੀ ਪੂਰੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਝਾੜਦੇ ਰਹੇ। ਖੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ, ਖੂਨ, ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਮਾਸ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੇ।

“ਚੱਲ, ਸਿੱਟ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ।” ਬੰਸਾ ਹੋਜ਼ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਲ ਨੂੰ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਖੁੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜਦੀ ਹੋਈ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੀ।

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। “ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇਗਾ। ...ਬੱਸ ਨੱਕ ਮਾਰਨਾ ਪੈਣਾ ਤੇ ਦਿਲ ਕਰਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ। ਫੇਰ ਇਹ ਕੰਮ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਦੌੜੇਗਾ।”

ਬੰਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਚੁਰਾ ਕੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ।

“ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ?”

“ਚਾਰ।”

“ਹਾਂ। ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।” ਬੰਸਾ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, “ਇਸ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖੱਲਾਂ ਹੋਰ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।”

ਬੰਸਾ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕੱਚਾ-ਪੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਕੁੱਲ ਚੌਵੀ ਕੁ ਖੱਲਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ...ਪੰਜ ਹੋਜ਼ 'ਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨੀ ਕੁ ਹੋਰ ਪਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਚੂਨਾ ਲਾਉਣ ਲਈ।”

ਸੁਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਬੰਸਾ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ, “ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਤਾਂ ਨਿੱਕਲ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੰਮ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਦੇਣੀ ਹੈ।”

ਬੰਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਜਦ ਉਹ ਹੱਲਾ ਮਾਰ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਚੱਲ ਭਾਈ, ਮਾਰ ਹੰਡਲਾ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਖੱਲ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਖੱਲ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੋਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦਾ ਖੂਨ, ਮੈਲੀ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਡਿੱਗਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਚਿਆਣ ਦਾ ਇੰਨਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੱਲ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਸਿਰੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਖੱਲ ਬੰਸੇ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਜੀ।

“ਕੀ ਕਰਦਾ ਆਂ ਤੂੰ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। ਫਿਰ ਖੱਲ ਨੂੰ ਪਰੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਖੂਨ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਡਿੱਗਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭੜਕ ਪਿਆ, “ਕਿਉਂ, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਰਹੇਗਾ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤੇਰਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਕੇ ਮਰ-ਖੱਪ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਣੀ ਆਂ। ...ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਅਜੇਹੇ ਆਦਮੀ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਰਗੜ-ਰਗੜ ਕੇ ਮਰਾਂਗੇ।”

ਬੰਸਾ ਦੋਵਾਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਛੰਡਕ-ਛੰਡਕ ਕੇ ਖੂਨ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਚਰਬੀ ਨੂੰ ਝਾੜਣੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਘਰ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ। ...ਪਿਉ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ ਨਾ।”

ਬੰਸੇ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੰਸਾ ਕੁੱਝ ਪੈਰ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦਾ ਕਲੇਜਾ ਧੱਕ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਹ ਰੁਕ ਜਿਹਾ ਗਿਆ।

ਬੰਸਾ ਰਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਖਿਲਰੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ, “ਜੇ ਤੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਕਿਉਂ ਸੀ? ਇੰਨੀਆਂ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ਾਂ ਪੁਆ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਰਦਨ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਗੁਮ-ਸੁਮ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ, “ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ?”

ਕਾਲੀ ਫਿਰ ਵੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸੇ ਕਾਰਨ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਉਹ ਦੰਦ ਪੀਂਹਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੀਭ ਸੁੱਕ ਗਈ ਆ ਤੇਰੀ? ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤਾ ਭੌਂਕੇ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਭੌਂਕ-ਭੌਂਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਤੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਐਨਾ ਵੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ?” ਬੰਸੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਾਲੀ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

“ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕੜਕਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਵੀ ਬੰਸੇ ਦੀ ਕੜਕ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨਲ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾਈ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬੰਸੇ ਦੀ ਬਗਲ ਵਿੱਚ ਕਸਾਈ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੱਕਰੀ ਵਾਂਗ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘੁਮਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੂੰਦਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟੱਪਕ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਆ ਡਿੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਿਲਕ ਕੇ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਆ ਪਈਆਂ।

ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਵਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਢਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਏ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਦੇਖ ਬੱਲਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮਦਾ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਮਨ ਲਾਇਆਂ, ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ... ਅੱਗੇ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾਰ ਆ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਖੀਰੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਕੰਮ ਕਰੂੰਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਹੱਥ ਮਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ, “ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਹੈ, ਤੇ ਹੈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ। ਅਣਚਾਹੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਫੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਬੰਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਪਸੀਜ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਆ ਗਈ, “ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਲਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕੰਨੋਂ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਮਝੋ?”

ਜਦ ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਝੁਕਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਟੀ ਖੱਲ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਘਸੀਟਦਾ ਹੋਇਆ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਸੀ ਕਿ ਰੋਟੀ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਹੌਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰੁਕਿਆ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਹੌਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ?”

“ਬਾਰਾਂ-ਚੌਦਾਂ ਤਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਚੌਵੀ ਹਨ।” ਬੰਸਾ ਵੀ ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੌਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਮਾਲ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੇਚਕ ਨਾਲ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂ, ਹੈਜ਼ੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਡੰਗਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਹੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ?”

“ਇੱਥੇ ਉਹ ਹੀ ਮਾਲ ਆਵੇਗਾ ਜਿਹੜਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ,

“ਇਹਨੂੰ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਸਿਖਾ ਦੇ। ਫਿਰ ਤੂੰ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਇਧਰ ਹੌਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰੇਂਗਾ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਛਿਲਾਈ 'ਤੇ... ਖੱਲਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਚੌਵੀ ਦੀ ਜਗਾਹ ਬੱਤੀ ਆਇਆ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਆਰਡਰ ਦਾ ਮਾਲ ਵੀ ਬਣੇਗਾ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਵਧੇਗੀ?” ਬੰਸਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

“ਹਰ ਸਮੇਂ ਜੀਭ ਨਹੀਂ ਲਟਕਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਫੈਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੁਣਿਆ? ਕੰਮ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰ। ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾ ਕੇ ਤਾਂ ਮਰਦੇ ਸੁਣੇ ਹਨ ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਮਝਿਆ ਮੇਰੀ ਗੱਲ?” ਹੈਂਕੜ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

“ਮਾਲਕ ਹੋ ਮਹਾਰਾਜ।” ਬੰਸਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਮਲੁਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਗੇਟ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਸਾ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭੁੱਖੇ ਮਰੇ ਪਰ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੋ।”

“ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਗਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ?”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। “ਚੱਲ, ਹੱਥ-ਪੈਰ ਧੋ ਲੈ। ਰੋਟੀ ਦਾ ਟੈਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਾਲ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਸਾ, ਜਿੰਦਰ, ਨਿਹਾਲਾ ਅਤੇ ਭੀਮੇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਕੱਟ ਕੇ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ-ਦੋ ਦਿਨ ਦਾ ਖਾਣਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਪਾਰ ਛੱਪੜ ਦੇ ਉਸ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਜਾਂ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਛਪ-ਛਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ, ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ-ਮਲ ਕੇ ਧੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਠਿਕਾਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

“ਕਾਲੀ, ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੁੱਝ ਚਿੰਤਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕਿਤੇ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਖਾ ਲਵਾਂਗਾ।”

“ਤੰਦੂਰ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਹਨ। ਗਲੀ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਤੰਦੂਰੀਏ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

“ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਬੰਸਾ ਬੋਲਿਆ। ਫਿਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ, ਅੱਜ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰੇ 'ਤੇ ਕੌਣ ਰਹੇਗਾ?”

“ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਦੀ ਵਾਰੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਬੰਸਾ, ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭੀਮਾ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

“ਬੰਸਿਆ ਕੀ ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਇਆ?” ਭੀਮੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪਿੰਡ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਚਿਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਬਾਪੂ ਨੂੰ?” ਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ। ਹਕੀਮ ਦੀ ਦਵਾਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੰਘ ਨਾਲ ਰੇਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ?”

“ਬੱਸ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣੀ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ। ਤੜਕੇ ਤੋਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਤੂੜੀ ਦਾ ਕੁੱਪ ਬੰਨਣ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ... ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਆ ਗਿਆ। ਟੈਮ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਪਿਛਿਉ ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਉਏ ਬੰਸਿਆ, ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਕੁੰਡਾ ਅੜਾ ਦਿਉ।”

“ਇੱਥੇ ਕੀ ਸੋਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਨੀ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ। “ਚੇਚਕ ਨਾਲ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।”

“ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਹੀ ਚੋਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ-ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਦਿਹਾੜੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਨਿਹਾਲਾ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਕੇ ਗੇਟ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਬੰਸੇ, ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭੀਮੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਇੱਕ-ਦੋ ਕਦਮ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਇਕਦਮ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਉਹਦਾ ਨਾਂ, ਪਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਏਗਾ। ਅਗਰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਗਿਆ ਹੀ ਹੈ ਘਾਟ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਊਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਾ ਕਾਲੀ ਸਿਰ ਲਟਕਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਲੇਕਿਨ ਜਦ ਉਹ ਖਮੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਪਤੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਗਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕੁਸ਼ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਵੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਜਵਾਬ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦੇਵੇ। ਬਹੁਤ ਸੋਚਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸੂਹੇ ਦੇ ਪਰੇ, ਪਹਾੜ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਯਾਦ ਆਇਆ ... “ਬਲਗੜਾਂ।”

ਇਹ ਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਟਿਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਇਸ ਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਗਰਦਨ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ।

ਜਦ ਉਹ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਭੀੜ ਸੀ।

“ਅੱਜ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਟਾਟ ਦੇ ਦੋਨੋ ਪਾਸੀਂ ਮੈਲੇ-ਕੁਚੈਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਚੱਲੋ, ਦੂਜੇ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਕਿਉਂ ਉੱਥੇ ਤੰਦੂਰੀਆ ਖਾਲੀ ਹੋਊਗਾ? ਉੱਥੇ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਣਾ। ... ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਦੁਪਿਹਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਛੇਤੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਕਰੇ।”

“ਚੰਗਾ, ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕੀ?”

“ ਦੋ ਜਣੇ ਇਸ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ 'ਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਛੇਤੀ ਨਿਬੜ ਜਾਊਗਾ। ... ਇੱਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਦਾ ਟਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ।”

“ਤੇਰੀ ਸਲਾਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇ ਜਿੰਦਰ ਉਧਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋ ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਜਾਓ।” ਭੀਮਾ ਤੇ ਜਿੰਦਰ ਦੂਜੇ ਤੰਦੂਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਟਾਟ ਤੋਂ ਆਦਮੀ ਉੱਠੇ ਤਾਂ ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੱਠ ਕੇ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਤੰਦੂਰ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਤਸਲੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ, ਆਟੇ ਦੀ ਪਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਲੇ, ਗਿੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਲੀ ਥਾਲੀਆਂ, ਕੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ

ਹਿਲਾਇਆ, ਧੋਤਾ ਤੇ ਸਾਫ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਹੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਉਸ ਹੀ ਥਾਂ ਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਭਾਂਡੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕੋਲ ਕਰ ਲਏ।

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਦੋ ਕੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਲ ਪਾਈ, ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆਜ਼ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿੱਬੜੀ ਕੁੱਜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਫਾੜੀ ਸਿੱਟ ਕੇ ਥਾਲੀਆਂ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੱਖ ਘੁਮਾ ਕੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਭਰੇ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਉੱਤੋਂ ਤਸਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਰਾੜ੍ਹਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਬਦਬੂ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਅੱਠ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਅੱਧ ਜਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੱਚੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਚਾਰ ਥਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਉਸਤਾਦ, ਆਹ ਕੀ। ਰੋਟੀਆਂ ਤਾਂ ਕੱਚੀਆਂ?” ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਟੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ।

“ਯਾਰਾ, ਕੁੱਝ ਹੋਸ਼ ਕਰ, ਪੈਸੇ ਠੋਕ ਕੇ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸੜੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਘੁੰਮਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ।

ਤੰਦੂਰੀਆ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਦ ਬਾਕੀ ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੀ ਕਹੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਇਆ, “ਭਾਈ, ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਰੋਟੀ ਹੀ ਮਿਲੂ। ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਬਣੀ ਰੋਟੀ ਵਰਗੀ ਖਾਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੈਮ ਕੱਢ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰੋ।”

ਤੰਦੂਰੀਏ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲਾਜਵਾਬ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦੇ ਸੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਹੋਰ ਦੋ-ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਥਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟੀਆਂ ਤਾਂ ਬੰਸੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤੇਰਾ ਚਿਤ ਖਰਾਬ ਹੈ, ਕਚਿਆਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖਾਈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਕਲੀਫ ਹੋਊਗੀ।”

ਕਾਲੀ ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਛੇ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪੀਤੇ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਲ-ਕੁਰਬਲ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਲਿਆ।

“ਖਾ ਲਈ ਰੋਟੀ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਜ਼ਿਦਰ ਅਤੇ ਭੀਮੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਰੋਟੀ ਕੀ ਖਾਧੀ ਹੈ, ਜ਼ਹਿਰ ਮਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲਿਆ।

“ਅੰਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਸੁਕਰ ਹੈ ਰੱਬ ਜੀ ਦਾ। ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਹੀ, ਮਿਲ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਜਦ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਗੋਲ ਦਾਇਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਵਿਚਾਲੇ ਹੁੱਕਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਈ।

ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

“ਯਾਰ, ਇੱਕ ਹੁੱਕਾ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ... ਇਹ ਹੁੱਕਾ ਤਾਂ ਖੱਲ ਸੀਣ ਅਤੇ ਕਿੱਕਰ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਕੰਮ ਆਉਣ ਜੋਗਾ ਹੈ। ਖੱਲ ਛਿੱਲਣ ਅਤੇ ਧੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

“ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲਉ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਸ਼ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਿਹਾਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੁੰਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੌਣ ਕਰੂਗਾ?” ਭੀਮੇ ਨੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ।

ਜਦ ਗੇਟ ਖੜਕਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਸ਼ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਆਦਮੀ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਕਸ਼ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਜਦ ਫੋਰਮੈਨ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਡਦੀ ਜਿਹੀ ਨਿਗਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਮਾਰੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਦੇਖ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗਾ।

ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਧੋ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਆਪਣਾ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਉਹ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਕੇ ਦੇਸੀ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਧੋਂਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸਰੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ।

ਛੱਪੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਥਪਥਪਾਇਆ। ਫਿਰ ਮੋਟੀ ਖੱਲ ਦੀ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਤੂੰ ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਕੱਟਣੀ ਹੈ? ਮਾਂਝੇ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਥੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ?”

ਇਹ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਲੀ-ਖਾਲੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਮਾਂਝਾ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗਿਆ ਹੈ। ... ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ... ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ।”

ਸਟੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਅੱਧੀ ਦਿਹਾੜੀ ਤਾਂ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਥਕਾਵਟ ਵਾਧੂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ... ਇੱਥੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਵੀ ਮੋਕਾ ਮਿਲੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਆਵੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਯਾਰਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਠੀਕ ਹੈ ਕਾਲੀ, ਤੂੰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਲੈ। ਇੱਥੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਥ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਊਗਾ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਕੱਠੇ ਜਾ ਕੇ ਤੇਰਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਆਵਾਂਗੇ। ਚਾਦਰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਹੀ। ਦਰੀ ਨਾ ਸਹੀ, ਖੱਲੇ ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿਛਾ ਲਈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛੱਡਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਗੇਟ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਨਿਹਾਲਾ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗੇ। ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਘੁਮਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, “ ਨਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ।”

ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨੜੀ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਈ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਲੰਬੇ ਕਸ਼ ਖਿੱਚ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਸਾ ਬਹੁਤ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨੱਕ ਤੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਪੁੰਏ ਦੇ ਬੱਦਲ ਛੱਡਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਨਿਹਾਲਿਆ, ਇਹ ਤਮਾਖੂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਸੀਰਾ ਚੰਗਾ ਰਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤਮਾਖੂ ਵਿੱਚ ਸੀਰਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੂੰਆਂ ਗਲ ਨੂੰ ਕੌੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਜਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਈ, ਤੂੰ ਹੁੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਸ਼ਾ-ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?”

“ਨਾ ਭਾ ਜੀ, ਨਾ ਹੁੱਕਾ, ਨਾ ਬੀੜੀ, ਨਾ ਸਿਗਟ, ਨਾ ਨਸਵਾਰ, ਨਾ ਪਾਨ-ਚੂਨਾ...” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨ ਜੀਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ, “ਚਲੋ ਰੋਟੀ ਖਾ ਆਈਏ। ਕਿਤੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਕੇ ਚਲੇ ਹੀ ਨਾ ਜਾਣ।”

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦਰੀ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਵਿਛਾ ਲਈ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਹਾਲਾ ਜਾ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ। ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਬੀੜੇ, ਡੱਡੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ 'ਤੇ ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ-ਤਾਲ ਦਾ ਮੇਲ ਸੀ।

“ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਰਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਠੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਮੌਸਮ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ।”

“ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਠੰਡ ਲੱਗੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਏ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ।

ਉਹ ਨੀਂਦ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਖੇਤ ਵਲੋਂ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ।

“ਕੌਣ ਹੈ?” ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਕਿਹਾ।

“ਮੈਂ ਹਾਂ।” ਜਿੰਦਰ ਲਾਘਾਂ ਭਰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹੱਫਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ “ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਇਧਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।”

ਜਿੰਦਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਖਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਫੜੀ ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਫਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਟੋਲ ਰਹੇ ਹੋਣ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ।” ਇੱਕ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ।

“ਇੱਥੇ ਟੋਲਣਾ ਫਜ਼ੂਲ ਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿਤੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।” ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਚਲੋ ਚੱਲੀਏ... ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ?” ਤੀਸਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਾ ਕਿੱਥੇ, ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਚੀਕ ਹੀ ਸੁਣੀ ਸੀ।”

“ਕੌਣ ਸੀ?”

“ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਦੀ ਲਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ... ਬਿਮਲਾ।”

“ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ।” ਤੀਸਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਖੇਤ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਈ ਸੀ।”

ਜਦੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦਰੀ ਉੱਤੇ ਪਏ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਲਜੁਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬੰਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਹਾਲਾ ਵੀ ਉੱਠ ਬੈਠਾ। ਫਿਰ ਭੀਮੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਗਰਦਨ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀ।

“ਆ ਜਾ ਬਾਹਰ। ਚਲੇ ਗਏ ਉਹ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ। ਫਿਰ ਹੁੱਕਾ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਲੰਮੇ-ਲੰਮੇ ਕਸ਼ ਲਏ ਪਰ ਹੁੱਕਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

“ਇਹਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਕਹੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੱਕਾ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। “ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਂਗੇ।”

ਬੰਸੇ, ਨਿਹਾਲੇ ਅਤੇ ਭੀਮੇ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰਦਾ-ਡਰਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਹਫਤੇ-ਦਸ ਦਿਨ ਬਾਦ? ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਤੁਰਦਾ-ਤੁਰਦਾ ਰੱਸਾ ਤੁੜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਤੇਰਾ ਭਤਥਾ ਬਣਾ ਦੇਣਗੇ। ਐਸਾ ਛਤਰੌਲ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਤੇਰੀ ਚਮੜੀ ਉੱਧੜ ਜਾਵੇਗੀ। ... ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਇੰਨੇ ਹਾਰ ਪਾਉਣਗੇ, ਇੰਨੇ ਚਾਅ-ਮਲੂਾਰ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਾੜਾ ਬਣਨ ਦੀ ਤਮੰਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਡਰ, ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਥਕਾਵਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਜੇ ਕਿਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੀ ਵੱਖਰੀ ਚਮੜੀ ਉੱਧੇੜਣਗੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਭਰ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦੇਣਗੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ ਭਾਅ ... ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਸੀ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਸਾਲੀ ਗੁਆਂਢਣ ਨੇ ਚੌਲ੍ਹਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ।”

“ਹੋਰ ਗੁਆਂਢਣ ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਹਵਾ ਝੱਲਦੀ? ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾਈ ਤੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਚੂਰੀ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਖਿਲਾਉਂਦੀ? ਵਾਹ ਓਏ ਸ਼ੇਰਾ!” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ।

ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਦਰੀ ਉੱਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਇਹਦਾ ਕੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਊਗਾ। ਬਦਨਾਮੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਛਿਪੀ ਰਹੂਗੀ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸੱਜੀ ਕੂਹਣੀ ਘੁਮਾ ਕੇ ਤਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਨਿਹਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਹਾਂ। ਕੁੱਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਊਗਾ।” ਪਾਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਹਾਲਾ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਮੋਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀਮੇ ਨੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦਬਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ-

ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਨਾ ਛਿਪਾਇਆਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਲੱਖ ਛਿਪਾਓ ਭਾਵੇਂ।

ਇਹ ਬੋਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਧੁੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਭੀਮਾ ਇਹ ਬੋਲ ਗੁਣ-ਗੁਣਾਉਂਦਾ ਸੋ ਗਿਆ ਪਰ ਕਾਲੀ ਖੁੱਲੇ ਤੇ ਸਾਫ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਟਿਮ-ਟਿਮਾਉਂਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰਾ ਸੁਚੇਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਦ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਨਾਲ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ ਰਾਤ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਗੂੰਜ ਬਣ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਡੋਂ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਵੇਗਾ।

ਦਸ

ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟੀ ਕਾਲੀ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨੰਗ-ਤੜੰਗਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਖਾਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨੌਹਾਂ ਨਾਲ ਖਰੂਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਖਾਜ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉੱਥੇ ਕੁਸ਼ ਅਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਖੁੱਚਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਰਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਖੁੱਚਾਂ ਨੂੰ ਖਰੂਦਾ ਤਾਂ ਖਾਜ ਬਾਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਉਹ ਇਸ ਖਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਖਰੂਣ ਕਾਰਨ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀਆਂ ਝਰੀਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪੈ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਚਮੜੀ ਛਿੱਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਜਖਮ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਬੰਸਾ ਦਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਰੂਣ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਕਾਲੀ ਦੇਖਿਆ ਤੂੰ। ਬੋੜੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਪੰਜ-ਕਲਿਆਣੀ ਮੱਝ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੱਥ-ਪੈਰ ਭੁਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਅੱਠ-ਦਸ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਹੁਲੀਆ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਖਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਅਸੂਲ ਹੈ।”

“ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਜ ਕਰੋਗੇ, ਉਹ ਉਨੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੇਗੀ। ... ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿੱਠ ਅਤੇ ਢਿੱਡ ਤੋਂ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਲਏ।

“ਇਹੀ ਕਿ ਖਾਜ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰੋ। ... ਜੀਅ ਕਰੜਾ ਰੱਖੋ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਾਜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦ ਖਾਜ ਛਿੱਤਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਛਿੱਲ ਦੇਈਏ,” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਲਏ। “ਦੇਖ ਲਓ। ਇਹ ਇਲਾਜ ਹੈ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ। ਇਹ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਿਗਰਾ ਅਤੇ ਸਬਰ ਚਾਹੀਦਾ ਜੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਕੁੱਝ ਰੁੱਕ ਕੇ ਬੰਸਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਗੁਦਗੁਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਝਰਨਾਹਟ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਆਦਮੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਜ਼ਾ ਵੀ ਦੁੱਗਣਾ-ਤਿੱਗਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਜਿਹਾ ਵਕਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਖਿੱਝ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਨਾਸੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਨਾਸੂਰ ਜੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੱਟਦਾ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਬੰਸੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗੜਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਬਾਸੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਨਲਕਾ ਲੁਆ ਦੇਵੇ। ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਤਾਜ਼ੇ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾ ਤਾਂ ਸਕੀਏ। ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਨਹਾਉਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਗੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਨਹਾਉਣ-ਧੋਣ ਲਈ ਨਲਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਲਕਾ ਲੱਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਲਕਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਆਏ ਸੀ। ਥਾਂ ਵਗੈਰਾ ਸਭ ਦੇਖ ਗਏ ਸੀ।”

“ਫਿਰ ਨਲਕਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ?”

“ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਗ੍ਹਾ ਛੱਪੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੇ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਨਲਕਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਡੂੰਘਾ ਪੱਟਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਖਰਚ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਫੇਰ?”

ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗੇ।

“ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧੀ।” ਬੰਸਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਇੱਕ ਦਿਨ ਨਾਥੀ ਨੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਟੇਡਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਆਵੇਗੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਬਦਲੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਬੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਨਹਾਉਣਾ, ਕੱਪੜੇ ਧੋਣਾ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਬਣਾਉਣਾ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ।” ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਸੇਠ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ।

“ਹੁਣ ਫਿਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ... ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਚੱਕਰ ਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਟਿਊਬਵੈਲ ਲੱਗੇਗਾ। ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਲੰਮੇ ਰਬੜ ਦੇ ਬੂਟ ਅਤੇ ਕੂਹਣੀਆਂ ਤੱਕ ਲੰਮੇ ਦਸਤਾਨੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੱਖੇ ਵੀ ਲੱਗਣਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਬੰਸਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹਾ ਨਾਥੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਝਟਕਿਆ, “ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਸੇਠਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫੱਸ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ। ... ਸਾਲੇ! ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ ਹੈ।”

“ਯਾਰ, ਗੱਲ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੂੰ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆਂ।” ਬੰਸਾ ਖਿੰਝ ਗਿਆ।

“ਬੰਸਿਆ, ਤੇਰੀ ਅਕਲ ਵੀ ਨਾ ਪਸੂਆਂ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਪਸੂ ਵੀ ਉਹ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਖੋਖੇ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਵੀ ਤਾਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ। ਸੇਠ ਦੇ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਕੋਠੀ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਥੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਵੀ ਲਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਤੈਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿਊਬਵੈਲ ਵੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੰਬੇ ਬੂਟ ਅਤੇ ਦਸਤਾਨੇ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਪੱਖੇ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹੋਣਗੇ। ... ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਬਾਕੀ ਅਭ ਅੱਲਾ-ਅੱਲਾ ਬੈਰ ਸੱਲਾ ਹੈ।” ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਨਾਥੀ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਫੁੱਲ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ 'ਤੇ ਖਾਜ਼ ਦੀ ਖਰੂਣ ਕਾਰਨ ਬਣੇ ਫੋੜੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਛੂਹ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਫੂਕ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਪਸੂ ਆਪ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਹੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜਾ ਨਰਕ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਾਜ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਸਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖਾਜ਼ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤਾਂ ਸਬਰ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਖਰੂਣ ਲੱਗਾ।

ਨਾਥੀ ਛੋਟੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਬੁਰਸ਼ ਲੈ ਆਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਹੋਏ ਚਮੜੇ ਦੇ ਬੱਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਬੁਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੁਰਸ਼ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਲੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਘੁਮਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਨਾਲ ਖਾਜ਼ ਨੂੰ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਵੇ।”

“ਕਿਉਂ, ਮਾਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਨਾਥੀ ਤੋਂ ਬੁਰਸ਼ ਖੋਹ ਕੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। “ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਲਹਿ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਇਲਾਜ ਦੱਸਦਾ ਆਂ ਤੂੰ?”

“ਬੰਸੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਚਮੜੀ ਹੈ, ਖਾਜ਼ ਤਾਂ ਆਵੇਗੀ। ਚਮੜੀ ਲਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਖਾਜ਼ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਹਟ ਜਾਵੇਗੀ।” ਨਾਥੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। “ਨਾ ਮੰਨ ਮੇਰੀ ਗੱਲ, ਪਰ ਇਲਾਜ ਇਹ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਰ ਦਰਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਇਲਾਜ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰ ਭੰਨ ਦਿਓ। ਨਾ ਰਹੇ ਬਾਂਸ ਨਾ ਵੱਜੇਗੀ ਬੰਸਰੀ। ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ।”

ਜਦ ਨਾਥੀ ਦਲਾਨ ਪਾਰ ਕਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਉੱਠ, ਨਹਾ ਲੈ। ਫੇਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤੰਦੂਰ ’ਤੇ ਭੀੜ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ।”

“ਕਿੱਥੇ ਨਹਾਵਾਂ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਉੱਥੇ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਛੱਪੜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਕੁਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਸ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਨਾਉਣਾ।” ਕਾਲੀ ਆਕੜ ਗਿਆ। “ਜਿਸ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਪਸੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਹਾਉਂਦੇ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ, ਕੁੱਤੇ ਝਾਕ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ, ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ, ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰੇ-ਫਿਰਦੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਉੱਗਦਾ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬੁਰਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਬੰਸਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਖੜ੍ਹਾ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾਈ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ‘ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜੁਬਾਨ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਫ ਕੰਨ ਹੀ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਗੁਸੈਲਾ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੱਗ ਉਗਲਦਾ ਹੈ।’

ਕਾਲੀ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ’ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਛਾਅ ਗਈ। ਉਹ ਦੰਦ ਪੀਹਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਚਬਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਸੇ ਨੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ, “ਕੀ ਕਰੀਏ, ਯਾਰਾ। ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਨਲਕਾ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸੁਣਦਾ ਹੀ ਕੌਣ ਹੈ। ਗੱਲਾਂ ਟਿਊਬਵੈਲ ਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਜ਼ ਦੇ ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਛੱਪੜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ। ਉਹ ਵੀ ਸਸਤਾ, ਮਿਲਾਵਟ ਵਾਲਾ ਜਿਹਨੂੰ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਖਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਇੱਥੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਨਲਕਾ ਜਾਂ ਖੂਹ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਖੂਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਲਕਾ ਉਧਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ। ਕਿਸੇ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਨੇ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਲੁਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਕੋਈ ਭਲਾਮਾਣਸ ਉਸ ਦਾ ਹੈਂਡਲ ਹੀ ਲਾਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ... ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਲਕਾ ਹੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਊਗਾ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

“ਪਾਣੀ ਦੇ ਘੜੇ ਕਿੱਥੋਂ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?”

“ਨਾਂ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਗਾਗਰ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਘੜੇ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਕਿੱਥੋਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ।”

“ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਘੜਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੰਨੀ ਹਰਿਆਈ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਤਿਲਕਦਾ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ ਹੈ? ਤੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ-ਭਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੰਦੇ-ਸੜੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਮਸ਼ਕਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਹੌਜ ਖਾਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਫਿਰ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਦਬੂ-ਭਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ,” ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਬੂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਛੱਪੜ ਦਾ ਪਾਣੀ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ, “ਬੰਸੇ ਭਾ ਜੀ।”

“ਹਾਂ ਭਾ।”

“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਭਾਈ ਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।”

ਕਾਲੀ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਇਸ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਉਂਗਾ। ਮੈਂ ਖੂਹ ਜਾਂ ਨਲਕੇ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਕਦੇ ਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਚਲੋ, ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਮੰਜੇ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਆਪਣੇ ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਲੂਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕੜੇ ਕੱਛੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੱਛਾ ਅਤੇ ਸਾਫਾ ਲੈ ਕੇ ਬੰਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬੰਸਾ ਫਾਟਕ ਕੋਲ ਰੁਕ ਗਿਆ। “ਇੱਥੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੂਹ ਹੋਣਾਂ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਨਲਕੇ ਵੀ ਹੋਣ ਪਰ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ...ਪਿੰਡ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।”

“ਪਿੰਡ ਕਿਹੜਾ ਦੂਰ ਹੈ। ਵਿਚਾਲੇ ਛੱਪੜ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਘੁੰਮ ਕੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਤਾਂ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਖੂਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਮੰਗ ਲਵਾਂਗੇ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਇੰਨੇ ਕੋਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਇੰਨੀ ਮਦਦ ਵੀ ਨਾ ਕਰਨ।”

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬੰਸੇ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਤੜਫ ਉਠਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੱਚ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬੇਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕੇ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਰੁਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਿੱਛੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੰਸਾ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ।

ਨਕੋਦਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਤਾਂਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਧੂੜ ਉਤਾਉਂਦੇ ਦੌੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹਲਟ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿੱਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਖਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹਲਟ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭਾ ਜੀ।”

“ਹਾਂ।” ਬੰਸਾ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਨਾ ਹਲਟ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਚੱਲੀਏ। ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਮਜ਼ਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਲਟ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਮਜ਼ਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਜੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ।

“ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪਿਆਰ-ਮੁਹੱਬਤ ਬਾਕੀ ਹੈ। ...ਜੇ ਨਾ ਨਾਉਣ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਵਾਂਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ।

“ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਚਲਾਂਗੇ। ਹਲਟ ਦੂਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਅਤੇ ਨਹਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਤਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖੇਗਾ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸੱਤ-ਸੱਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਪੁਣ ਦੇਵੇਗਾ।” ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਬੰਸਾ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਲਟ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੰਸੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿੱਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿੱਗਦਾ ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਲਿਸ਼ਕ ਕੇ ਸੁਫਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, “ਭਾ ਜੀ, ਇੱਥੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਖੂਹ ਹੈ?”

“ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੂਹ ਹੈ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਉੱਥੇ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ?”

“ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹੀ। ਪਰ ਲੱਜ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਘਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਵੀ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਲਟੀ ਖਿੱਚਦਿਆਂ-ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਮੁੜ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਮਾਲ ਹੈ ਨਾ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਾਂ ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਹਾ ਸਕਾਂਗੇ।” ਬੰਸਾ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਮਿਲੇਗੀ?”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੰਸੇ ਨੇ ਬੋਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਦੇਖ ਲਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ?”

“ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਤਾਂ ਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਨੱਕ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਕੀ ਕਰੀਏ, ਕੰਮ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਬਦਬੂ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਣੀ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ?” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਬੰਸਾ ਹੈ। ਚਿੱਟੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੀ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਹੂੰ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁੱਝ ਪਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। “ਲੈ ਲਓ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ। ਨਹਾ ਕੇ ਇੱਥੇ ਰੱਖ ਜਾਇਓ।”

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਰੱਸੀ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਖੂਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਰੋਣਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੂਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਕਾ ਜੰਗਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨੀ ਪਾਸੀਂ ਪੁਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ, “ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਖੂਹੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿਰ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਨਹਾ ਲੈ। ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਬਾਲਟੀ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਕੇ ਲੱਜ ਪੁਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

“ਨਾ ਭਾਅ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਨਹਾ ਲੈ।”

“ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਨਹਾ ਲੈ। ਤੈਨੂੰ ਗਰਮੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਕੱਠੇ ਹੀ ਨਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਨਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉੱਪਰੋਂ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬੰਸਾ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਖੋਹ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਨਾਉਣ ਨਾਲ ਮੈਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੰਗ-ਅੰਗ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਲ ਕੇ ਨਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਬੰਸਾ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲਟੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ, ਪਿੱਠ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਰਗੜਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਝੁਮਣ ਜਿਹਾ ਲੱਗ ਪਿਆ। “ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਠੰਡ ਪੈ ਗਈ, ਬੰਸੇ ਭਾ ਜੀ।”

ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ, ਮੂੰਹ, ਛਾਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੁੱਝਿਆ ਅਤੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟ ਕੇ ਗਿਲ੍ਹਾ ਕੱਢਾ ਲਾਹਿਆ ਅਤੇ ਸੁੱਕਾ ਕੱਢਾ ਪਾ ਕੇ ਸਾਫਾ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੱਢੇ

ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੱਲ-ਮੱਲ ਕੇ ਧੋਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਿੱਲੇ ਕੱਛੇ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟ ਲਿਆ, “ਸਿਰ 'ਤੇ ਗਿੱਲਾ ਕੱਪੜਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਚੈਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।”

ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਬੰਸਾ ਚਬੂਤਰੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕਾਲੀ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਲਟੀ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪਾਣੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਲਦਿਆਂ ਠੰਡ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਚਹਿਕ ਪਿਆ, “ਸੱਚੀਂ ਮਜ਼ਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸਵਾਦ ਹੈ।”

ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹਾ-ਧੋ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਕੇ ਉਹ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਲੱਜ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਬੋਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ।”

“ਧੰਨਵਾਦ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ? ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੱਸੋ?”

“ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀ ਆਵਾਂਗੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

“ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਟਾ, ਦਾਲ, ਲੂਣ, ਖੰਡ, ਚਾਹ-ਪੱਤੀ, ਸਾਬਣ-ਸੋਡਾ ਜਾਣੀ ਕੇ ਕਿਰਆਨੇ ਦਾ ਛੋਟਾ-ਵੱਡਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੁਨਿਆਰੀ ਦਾ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਸਮਾਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ...ਤਮਾਖੂ, ਸਿਗਰਟ, ਬੀੜੀ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਦੱਸ ਦੇਣਾ।” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਰੋਟੀ, ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਡੱਬੀਆਂ ਲੈਪ ਸਿਗਰਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੀਲਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ ਦੇ ਦਿਓ।”

ਉਸ ਨੇ ਸਾਫੇ ਦੇ ਲੜ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗੱਠ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਖਰੀਦਣੇ ਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਡੱਬੀ ਸਿਗਰਟ ਤਾਂ ਅਜੇ ਪਈ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਦੋ ਹੋਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੀਆਂ।”

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਟੱਪ ਕੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਪ ਦੀਆਂ ਦੋ ਡੱਬੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੀਲਾਂ ਦੀ ਡੱਬੀ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਪੈਸੇ ਫੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਅਤੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। “ਘਰ ਰੋਟੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੱਚਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੱਧੇ ਖਰਚ ਦਾ ਫਰਕ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ...ਸੋਚ ਲਓ ...ਪੈਸੇ ਨਕਦ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਉਧਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਹਨ।”

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਦੁਗਣੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਘਟੀਆ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋ?” ਫਿਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਤੰਦੂਰ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਸਸਤਾ ਆਟਾ-ਦਾਲ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਗਾਹਕ ਨੂੰ ਖਾਦਿਆਂ ਹੀ ਹੈਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।”

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇੱਥੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ-ਬੱਚੇ ਵੀ ਪਿੰਡ ਹੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਛੱਤੇ-ਛੁਟਾਂਗ ਹੀ ਹਨ।”

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਵੀ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?” ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਟੱਬਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਚੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਾਂ-ਦਾਦੀ ਜਾਂ ਭੂਆ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਟੱਬਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੰਡੇ ਹਨ। ਘਰ-ਘਾਟ ਤੋਂ ਦੂਰ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਟਾਈਮ ਪੰਜ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਦਸ। ਕੋਈ ਚਾਹ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਮਿੱਠਾ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ-ਲੜ ਕੇ ਮਰਨ-ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ।

ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਾਜ ਸੂਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਤਨ-ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਬੰਸਾ ਬੋਲਿਆ, “ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ “ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੇਲ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਤੇਲ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਜ ਘੱਟ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਖਾਜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਗੜਦਿਆਂ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾ ਜੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਖਾਜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?”

“ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਆਪ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, “ਖਾਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੀ।”

ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਨਹੀਂ, ਭਾ ਜੀ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਖਾਜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਖਾਜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?”

“ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?” ...ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲਾਲਾ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕੇ। ...ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਖਾਜ ਸਾਡਾ ਮੁਕੱਦਰ ਹੈ।”

ਖਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਲੀ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਬੰਸੇ ਦੇ ਕਦਮ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ, “ਛੇਤੀ ਚੱਲ। ਟੈਮ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇ ਰੋਟੀ ਵੀ ਖਾਣੀ ਹੈ। ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਤੋਂ ਮਾਂ-ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਹਨ।”

“ਗਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤਾਂ ਦੇਖੋ। ਉਹਨੂੰ ਹੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੱਲ ਵਾਂਗ ਵਿਛਾ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸੁਣ ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਝ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਬੰਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਨੌ-ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਗਏ ਹੋਣੇ ਹਨ?”

“ਲੱਗਭੱਗ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਨ-ਹੀ-ਮਨ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬੰਸਾ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਤੇਰਾ ਪਾਗਲ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ...ਜੇ ਆਦਮੀ ਇੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਬਦਬੂ ਸੁੰਘੀ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਵਕਤ ਖੱਲਾਂ ਨਾਲ ਘੁਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਖਾਜ ਕਾਰਨ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਭੂਰੀ ਰੇਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੰਗ ਫਸਾਏਗਾ ਹੀ। ਰੱਸਾ ਤੁੜਾ ਕੇ ਦੌੜਨੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਜਾਵੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਖਾਜ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਦੌੜ ਵੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਢਿੱਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਖਾਜ ਤੋਂ ਤੰਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਫਿਰ ਮੁੜ ਆਵੇਗਾ। ਆਪਾਂ ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਬਣ ਗਏ ਹਾਂ। ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤੇ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰੀਂਘ-ਰੀਂਘ ਕੇ ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾ ਡਿੱਗਾਂਗੇ।”

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਜ ਕਰ-ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚਮੜੀ ਲਹਿ ਜਾਵੇਗੀ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ।

“ਦੇਖ ਕਾਲੀ, ਖਾਜ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਮੁਕੱਦਰ ਹੈ। ਦੋਨੋ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਮਰਾਂਗੇ।”

“ਕਿਵੇਂ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸਿਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ। ਸੁੱਕੀ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਮਘਦੇ ਭਾਂਬੜ ਵਿੱਚ ਜਲ ਕੇ ਸੁਆਹ ਬਣ ਕੇ। ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਖਮ ਵੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ

ਵੱਲ ਸਰਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਗੁੱਬੀ ਸੁਲਝਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। “ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨੰਜੂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਈਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖੀਂ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਈਂ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

“ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਊਂਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਖਾਜ ਦਾ ਇਲਾਜ ਦੱਸਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਨੰਜੂ ਨੇ ਦਸ ਸਾਲ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਖਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਦੇ ਜਖ਼ਮ ਫੇੜੇ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਲੂਣ ਜਾਂ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਣ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਖਾਰਿਸ਼ ਖਾਧੇ ਕੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖਰ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੁਕੋ ਕੇ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸਾ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ ਤਣ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਥਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਬੰਸੇ ਭਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਇਮ-ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ? ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲਾਲੇ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਬੰਸਾ ਹੱਸ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਞ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਸੁਫਨਾ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ, “ਲਾਲਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੈ ਜਿਥੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਫ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਅਤੇ ਕਰਨਾ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਪਸੂ ਕਿਸੇ ਮਾੜੇ ਥਾਂ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਇੱਕ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਕੰਮ ਤਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਢੇਰਾਂ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰੇਗਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡੰਡੇ ਖਾਵੇਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੰਸਾ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਲੱਜ-ਬਾਲਟੀ ਆਪਣੀ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਟਾਇਮ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਨਹਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੁਲਗਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਬੰਸੇ ਦੇ ਮਗਰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਉਹ ਤੰਦੂਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਗਾਹਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੱਥ ਧੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਉਸਤਾਦ, ਅੱਜ ਰੋਟੀ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਛੇੜੀ ਖੁਆ ਦੇ। ਤੈਨੂੰ ਫੁਰਸਤ ਹੀ ਫੁਰਸਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।” ਬੰਸਾ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦਾ ਤੰਦੂਰੀਏ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਤੰਦੂਰ ਠੰਡਾ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਆਏ ਹੋ। ... ਆਟਾ ਵੀ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਲ ਵੀ ਪਤੀਲੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੈਰ, ਬੈਠੋ... ਤੁਸੀਂ ਪੱਕੇ ਗਾਹਕ ਹੋ, ਕੁਸ਼ ਨਾ ਕੁਸ਼ ਦਾਲ- ਦਲੀਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।” ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਆਟੇ ਦੀ ਪਰਾਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇੱਕ ਪੇੜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਖਾਓਗੇ?”

“ਐਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਟਾਇਮ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ... ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹਿਸਾਬ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਬੰਸਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਤੰਦੂਰੀਆ ਕੁੱਝ ਝੋਪ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਦਿਮਾਗ ਧੋਖਾ ਖਾ ਗਿਆ। ਪਛਾਨਣ ਵਿੱਚ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ। ... ਚਾਰ ਰੋਟੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ... ਉਹ ਗਰਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਜੇ ਵੀ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਛੇੜੀ ਦੇ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੈਂਤੜਾ ਬਦਲਿਆ।

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੇ ਚਾਰੇ ਰੋਟੀਆਂ ਤੰਦੂਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਦਾਲ ਦਾ ਪਤੀਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੋ ਕੌਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਬਰਾਬਰ ਉਲੱਦਿਆ ਅਤੇ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆਜ਼ ਥਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਥਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ-ਖਾਂਦਾ ਬੰਸਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

“ਛੇਤੀ ਕਰ, ਕਾਲੀ। ਆਪਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇ ਫੋਰਮੈਨ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਾ ਕਿਰਕਿਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਬੰਸੇ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਹੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਭਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਫੋਰਮੈਨ ਤੋਂ ਐਨਾ ਡਰਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ? ਆਦਮੀਆਂ ਵਰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਸੇ ਦੇ ਚੇਹਰੇ 'ਤੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਤੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾ। ... ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।” ਬੰਸਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਫੜਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।”

“ਭਾ ਜੀ, ਇੰਨੇ ਕਾਹਲੇ ਕਿਉਂ ਹੋ। ਜੇ ਦੇਰ ਹੋ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕੀ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਣਗੇ?”

“ਭਾਈ, ਲੂਣ-ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਚਾਰ-ਛੇ ਆਨੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸੱਤਾਂ ਜੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਟੁੱਕੜ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਜੀਭ ਲਟਕਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ... ਤੂੰ ਅਜੇ ਛੜ੍ਹਾ-ਮਲੰਗ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਝਾਕਣ ਲਈ ਨਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਨਾ ਭੈਣ-ਭਾਈ, ... ਨਾ ਸਾਲਾ-ਸਾਲੀ, ਨਾ ਸੱਸ-ਸਹੁਰਾ। ਰੱਬ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਰੰਨ ਨਾ ਕੰਨ, ਛੜ੍ਹਾ-ਮਲੰਗ। ਹੁਣ ਛੇਤੀ ਉੱਠ।” ਬੰਸਾ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਬੋਲਿਆ ਝੂਠ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਜਾਂ ਚੁੰ-ਚਰਾਂ ਤੋਂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਂ-ਬੇਟੇ ਦੀ ਅਰਥੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉਠੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਜਾਹਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਤ-ਤੁਤ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ।

“ਕਿਹੜੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਤੂੰ...। ਛੇਤੀ ਕਰ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਧੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਚਲਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਬੰਸੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਲਾਘਾਂ ਭਰਨ ਲੱਗਾ।

ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦਰੱਖਤ ਬੱਲੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬੰਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗਿਆ। “ਬੁੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਖੈਰ ਨਹੀਂ।”

ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਦਲਾਨ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਲੱਕ ਦੁਆਲਿਉਂ ਸਾਫੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਗਿਲ੍ਹੇ ਕੱਛੇ ਕਿੱਲੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਸਵੇਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਦਮ ਵੀ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਝੱਟਪੱਟ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਬੱਲੇ ਮਲਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਬੰਸਾ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਛਿਲਾਈ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋ? ਫੋਰਮੈਨ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕੰਮ ਤੋਂ ਅੱਖ ਚੁੱਕੇ ਬਿਨਾਂ ਨਾਥੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਯਾਰ, ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖਾਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੂਟਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ 'ਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਚਿਰ ਤਾਂ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਸੀ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਘੁਟਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਸਭ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜ-ਗੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲੱਗਭੱਗ ਸੰਗੀਤਮਈ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਫੋਰਮੈਨ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜ-ਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਉਬਾਲ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੁੱਤੀ ਘਸੀਟਦਾ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਗਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੰਸਾ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਭ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਨੇਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਪੇ-ਤੋਲੇ ਪੈਰ ਚੱਕਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੰਸੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਧਮਕਿਆ, “ਇਹ ਤੇਰੇ ਪਿਓ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਏ?”

ਫੋਰਮੈਨ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਬੰਸਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ। “ਉਏ ਟਿੱਡੇ ਦਿਆ ਪੁੱਤਰਾ। ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨ ਹੋਏ ਆ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਪਰ ਵੀ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਏ?”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ-ਬੱਲੇ ਚਲਦੇ ਪੈਰ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਲ-ਭਰ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਪਰ ਬੰਸੇ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਸਿੱਟ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਲ੍ਹਣ ਲਈ ਲੱਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਗਾਲ਼ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਵਾਂਗ ਵੱਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਉਬਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਫੋਰਮੈਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਭੈਣ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਉਹ ਦੱਬਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਲ਼ਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਪੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ।

ਦਲਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਠ ਮੋੜਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸੂਰਜ ਛਿਪਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲੂਣ ਲੱਗੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਬੇਗਰਾਂ, ਛਿਲਾਈ ਅਤੇ ਮਲ੍ਹਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੈਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕੋਠੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਗੁਦਾਮ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤੋਂ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋ ਕੇ ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

“ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

“ਕੀ?” ਇੱਕ ਹੀ ਵਾਰ ਕਈ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੀ ਧਮਕੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਜਾ ਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਟਰਰ-ਟਰਰ ਬੱਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸੁਣਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”

ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡਾ ਕਿਰਪੂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ਼ ਕੁਸ਼ ਧੁੱਪ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ ਉਮਰ ਕਰਕੇ ਖਿਚੜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਵਾਲ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਫੈਦੀ ਝਲਕਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਇੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ?”

“ਲੱਗਭੱਗ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ। ...ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਚੌਵੀ ਦਿਨ...” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਖਿੱਚਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਮੜਾ ਕਮਾਉਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਇੰਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹਨ।”

ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਵੀ ਹੱਥ ਰੱਕ ਦਿੱਤਾ, “ਉਹ ਵੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ...। ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਤੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕਿਉਂ ਖਰਾਬ ਕਰ ਰਿਹਾ?”

“ਲੇਕਿਨ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਤਾਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੂਰੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?”

“ਇਹੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੋਚ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਸਵਾਲ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਉਠਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਘੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।” ਕਿਰਪੂ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇਗਾ?”

“ਇਹੀ ਜੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਆਪਾਂ ਨਾਉਣ ਗਏ ਸੀ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਣ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਮੁਹਤਬਰ ਰਾਹੀਂ ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।”

“ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਂਝਾ ਘੁੰਮ ਗਿਆ।

“ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਫ ਹੈ।”

“ਉਹ ਕਿਹੜੀ?” ਕਾਲੀ ਦੀ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਬੇਚੈਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵੱਧ ਗਈ।

“ਮੰਗਤਾ ਭੀਖ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭੀਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਾਡੀ ਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਰੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਇੱਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਚਲੇ ਜਾਉ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸੇਠ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਕਰੂਗਾ ਹੀ।” ਕਿਰਪੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ, “ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉੱਤਮ ਖੇਤੀ, ਮੱਧਮ ਵਪਾਰ, ਨਿਖੱਧ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਭੀਖ ਨਿਦਾਨ।”

ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਧੋ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸਰੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ।

“ਅੱਜ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਹੈ ਤੈਨੂੰ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਖਾਜ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਦਵਾਈ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣੀ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਖਾਜ ਦੇ ਛਿੜ ਪੈਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਕਿ ਖਾਜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਪੀ ਲਵੇਗਾ।

ਗਿਆਰਾਂ

ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੋਠੜੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਤੰਗ ਮੋਹਰੀ ਦਾ ਵਧੀਆ ਲੱਠੇ ਦਾ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਬਰੀਕ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਬੂਟ ਸਨ।

“ਭਾਈ, ਕੁਸ਼ ਕਹੋ। ਨਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਸੁਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰਿਆ।

“ਯਾਰ, ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲਾ ਦਿਉ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਕਰ ਰਹੇ ਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਲੀ ਦੇਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਅੱਖ ਦਬਾਈ।

“ਨਾ ਯਾਰਾ, ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਛੁਆਰਾ ਲੁਆਉਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜਿਆ।

ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੱਤਾ, “ਯਾਰੋ, ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਛੁਆਰਾ ਵੀ ਲੁਆ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਦੋ-ਚਾਰ ਆਨੇ ਸ਼ਗਨ ਵੀ ਪਾ ਦਿਉ।”

ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। “ਚੱਲੋ, ਨਿਕਲੋ ਇਥੋਂ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਣਾ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਕਾਲਾ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਜਾਂ...?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਕਿਹੜਾ ਇਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹਦਾ ਬਲਵੰਤ ਰੋਊਗਾ। ਚੀਕ-ਚੀਕ ਕੇ ਕੋਠੇ ਨੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਊਗਾ। ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੀ ਜੋਰੂ ਇੱਥੇ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਤਵਾ-ਪਰਾਤ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁਲਗਦੇ ਚੁੱਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਇਹਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਅੱਕ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਚੁੱਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਟਾਂ ਲੁਹ ਲਵੇਗੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੇਟ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਿਆ।

“ਚੰਗਾ ਬੰਸੇ ਭਾ ਜੀ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਕਰੂੰਗਾ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਵਾਂ। ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਯਾਰਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆ ਜਾਈਂ। ਦੇਰ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਦਰ ਵਾਂਗ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਤੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਈਂ।” ਭੀਮਾ ਬੋਲਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ। “ਤੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਚੋਰ-ਉਚੱਕੇ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਘੇਰ ਲੈਣਗੇ।”

“ਅੱਛਾ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਦੇਖ ਲਈਂ। ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆ ਜਾਈਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਕੋਦਰ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਦੇ ਗਏ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਫੇਰ ਬਦਬੂ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਹ ਅਗਾਂਹ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਬਦਬੂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਕੀ ਇਧਰ ਵੀ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨੱਕ ਸੁਕੋੜਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਮਾਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਨੂੰ ਟਾਟ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੂਣ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੌਦਾ ਪਾਣੀ ਸੜਕ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਮੱਖੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਕੁੱਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਲਈ ਭੌਂਕਦੇ ਹੋਏ ਖੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਰਬੀ ਅਤੇ ਮਾਸ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਭੌਂਕਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਗਿਰਝਾਂ ਮੰਡਰਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਨੰਗੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵੱਲ ਝਪਟੀਆਂ ਵੀ ਸਨ।

“ਇੱਥੇ ਗਿਰਝਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਇਹ ਝਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੁਛ ਸਹਿਮੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਜਿਥੇ ਮੁਰਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉੱਥੇ ਗਿਰਝਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਬਸਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ।”

“ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਗਿਰਝਾਂ, ਚੀਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਟੀਨ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ, ਕੰਧਾਂ, ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।”

“ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗਿਰਝ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤਾੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।”

“ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਧੋਖਾ ਵੀ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ?”

“ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਚਰਬੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸੀ। ...ਪਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਵਿੱਚ...ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਰ ਪਿੰਡ ਹੈ ਨਾ...?”

“ਹਾਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੰਸੇ ਭਾ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਨਾਉਣ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਹੈ... ਉਸ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਿਰਝ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਉਹ ਉੱਡੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਫੇਰ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਉੱਡੀ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝਪਟਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹਿਲ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਵਾਈ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਡਰ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ, “ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਗਿਰਝ ਆਪਣੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਸੀ ਲਈ ਉੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।”

ਇਸ ਡਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਜਣੇ ਕੁੱਝ ਪਲ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਘੁੱਟ ਲਿਆ, “ਇਹ ਬਜ਼ਾਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਬੜਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੀ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਈ, ਉਹ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਂਕਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚੁਬਾਰਾ ਹੈ।”

“ਪਰ ਇੱਥੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਜ਼ਾਰਾਂ-ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦਾ ਵਿਉਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਸੇਠਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵੀ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਅੱਛ।” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। “ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ...?”

“ਨਾ, ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਲਾਲੇ ਹਨ। ...ਹਾਂ, ਇੱਕ ਸੇਠ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀਰਾਮ... ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ ਉਸ ਦਾ। ਚੂਨੇ, ਲੂਣ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦਾ ਕੰਮ ਲਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ।”

“ਕੀ ਲਾਲੇ ਇਸ ਬਦਬੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁੱਟਿਆ।

“ਨਾ, ਨਾ, ਨਾ। ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਮੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ ਇੱਕ ਲਾਲਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਪੁਲਸ ਲਾਇਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਕੋਠੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ। ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ...ਬੱਸ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ...ਉਹ ਕੋਠੀ ਜਾਂ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਦੱਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”

“ਹੂੰ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲਾਲੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਾ ਉੱਭਰੀ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਚੌਂਕ ਗਿਆ, “ਕਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਬਾਰੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰ ਉੱਪਰ-ਬੱਲੇ ਹਿਲਾ-ਹਿਲਾ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੱਗ-ਜਹਾਨ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਾ ਸਾਡਾ ਪਾਲਣਹਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ, ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ-ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਜਾਂ ਪੀਰ-ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮਾਲਕ ਲਾਲਾ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ; ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਠ ਵੀ ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਲੈਣ 'ਤੇ ਰੱਬ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਠ ਵੀ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਅਤੇ ਸੇਠ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਰਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਬੱਸ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਬਦਬੂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋੜੇ ਧੂੰਏਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੜਵਾਹਟ ਆਪਣੇ ਗਲ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਿਆ। ਗਲ ਦੀ ਕੁੜਤਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਖੰਘਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਖਾਜ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਲਿਆ।

ਹੋਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਗਲੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੁੱਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਇੱਕ ਚਾਦਰ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ।

“ਇੱਥੇ ਧੂੰਆਂ ਬਹੁਤ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗਲ ਦੀ ਕੁੜਤਣ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਖਾਜ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

“ਇੱਥੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਪੰਜ, ਦਸ-ਦਸ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁੱਲੇ ਮੱਘਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੀ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ। ਕੋਈ ਲੱਕੜੀ ਬਾਲਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਪਾਥੀਆਂ। ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਦਾ ਕੱਚਾ ਕੋਲਾ ਤੇ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਕੋਲਾ। ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਲਣ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਇਹ ਧੂੰਆਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੇਗਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਛਿੱਕਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨੱਕ ਦਾ ਸੁੜ੍ਹਕਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਕੀ ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਤੋਂ ਆਇਆਂ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਖਿੰਝ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਵਲੈਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਹੀ ਆਇਆਂ ਹਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਅਬਾਦੀ ਸੀ। ਧੂੰਆਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਮ ਘੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕਾਲੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗਾ।

“ਬਸ, ਇੱਕ-ਡੇਢ ਘੰਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਦਾਲ-ਚੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਚੁੱਲੇ ਅਤੇ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਇਸ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਹੈ।”

“ਕੀ?”

“ਧੂੰਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੱਛਰ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤੜਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਲ ਵੀ ਟਿਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਵੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿੰਡ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਲੋਕ ਗਾਂ ਜਾਂ ਮੱਝ ਚੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਧੂੰਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਮੱਖੀ-ਮੱਛਰ ਨੂੰ ਉਡਾਣ ਲਈ ਪਸੂ ਨਾ ਤਾਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੂਛ ਘੁਮਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੱਤਾਂ ਹਿਲਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਪਸੂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਵੀ ਬੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਕਾਲੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੰਗ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਗਲੀਆਂ ਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਭੀੜੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਹਰ ਛੋਟੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ, ਬੜੀ ਗਲੀ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਵਗਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪਸੂ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਠੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲੱਕੜੀ ਦੀਆਂ ਪੇਟੀਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਟੋਕਰੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਭੱਖਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਨੰਗੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਖੇਡਦੇ-ਖੇਡਦੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜ ਪੈਂਦੇ। ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਕੁੱਟ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਖੇਲ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ।

ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਕਦੀ ਆਪਣੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਬਾਰੇ ਹੱਥ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਗਲੀ ਦੀ ਨਾਲੀ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਟੱਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਬੜੀ ਗਲੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਖੀਰਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਕਾਨ ਅਧੂਰੇ ਪਏ ਸੀ। ਕੁਸ਼ ਪਲਾਟ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਪਲਾਟ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਲਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਬੂਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਲਕੜੀ ਦੀਆਂ ਖਸਤਾ ਫੱਟੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਖਤਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਤਖਤੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਇਹ ਹੀ ਹੈ ਆਪਣਾ ਗਰੀਬਖਾਨਾ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। “ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਨਾ?”

“ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ। ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਤਖਤਾ ਖੋਲ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਟ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਤਖਤਾ ਫਿਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਕੱਲੂ ਉਏ... ਉਹ ਕੱਲੂ।” ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਅਰਲ ਖੱਲੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਕੱਲੂ ਇੱਥੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਤਖਤੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਗਾਂਹ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਬੂਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਮੰਜੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੰਜੀ ਦਾ ਬਾਣ ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਖੱਲੇ ਨੂੰ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੇ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਕੱਚਾ ਚੁੱਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਪਰ ਛੱਤ ਤੱਕ ਕੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੁੱਛੇ ਨਾਲ ਕਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੱਲੂ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

“ਕੱਲੂ ਕੌਣ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ... ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਕੱਲੂ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੂੰ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਫਿਰ ਗਰਜਿਆ, “ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ, “ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ? ... ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਭਲਾਮਾਣਸ ਚਾਹੇ ਸਾਰਾ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦਾ।”

ਘਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੁਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਚਾਹੇ ਚਾਰ ਕੱਚੇ-ਪੱਕੇ ਭਾਂਡੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜਕਲ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦਣਾ ਜਾਂ ਬਣਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਭਾਅ ਇੰਨੇ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਪੱਲ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਸੀ?”

ਕੱਲੂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਹੌਂਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਖੰਘ ਕੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। “ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਇੱਥੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਗੰਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜ ਦਿੱਤਾ।

“ਨਹੀਂ ਭਾ ਜੀ, ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੜਬੜ ਵੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਹੱਥ ਮਲਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕਿਉਂ ਮਕਾਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਫ-ਸਾਫ ਦੱਸ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ?”

“ਸੌਂਹ ਰੱਬ ਦੀ, ਭਾ ਜੀ।”

“ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ?”

ਦੇਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੋਂ ਕਾਲੀ ਲੁਤਫ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੁਸਕਰਾ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

“ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੋਅਬ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੜਕਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੱਲੂ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਹੱਥ ਮੱਲਣ ਲੱਗਿਆ, “ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸੈਹਾ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਠੀਮ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰੀ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਠੀਕ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਸੈਹਾ ਜਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ...ਸਾਲਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਧਰ ਛਪਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।”

“ਆਇਆ ਬੜਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ। ਬਾਪ ਨਾ ਮਾਰੀ ਸੋਟੀ, ਬੋਟਾ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ, “ਜੇ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰੂੰਗਾ। ਉਨੇ ਦਾ ਸੈਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਜਿਨੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਸੈਹਾ ਫੜ੍ਹ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਰਿੰਨਣਾ ਕਾਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ...ਜੇ ਮਗਰੋਂ ਤੇਰੇ ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਭਾਂਡੇ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਕੋਈ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ?”

ਕੱਲੂ ਸਿਰ ਸਿੱਟੀ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਨੰਜੂ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚੱਲੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਘਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਆਏ 'ਤੇ ਤੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਤੋੜ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ, “ਚੱਲ ਕਾਲੀ, ਤੈਨੂੰ ਨੰਜੂ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆਵਾਂ।”

“ਕੀ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਘਰ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਹੋਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਰਾ ਸਾਹ-ਸਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਚੋੜ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਅਪਾਹਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬੁਰੀ ਹੈ,” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੁੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟੇ ਜਿਵੇਂ ਨੰਜੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੰਗ, ਗੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋੜੇ ਪੁੰਝੇ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਕੁਸ਼ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਜਾਂ ਲਾਲਟੈਣਾਂ ਜਗ ਪਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁੱਲੇ ਬੂਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਧੱਬੇ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੁੰਝੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਕਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਛੱਪੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਜਮਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੱਪੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੋਠੇ ਸਨ। ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਛੱਤ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਿਰਕੀਆਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਠੇ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੋਠੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, ‘ਕੋਠਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਇੱਥੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੋਲਦਾ ਕੁਸਕਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ...ਕਿੱਥੇ ...।’

“ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਪੁੱਛਣਾ ਕੀ ਹੈ। ਕੋਠਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਹੈ। ਚਾਚਾ ਨੰਜੂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਹੀ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ-ਮੋਟਾ ਸਮਾਨ ਇੱਥੇ ਪੁਚਾਇਆ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਦੀ ਚੌਖਟ 'ਤੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਪਾਟੀ ਬੋਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। “ਚਾਚਾ ...ਨੰਜੂ ਚਾਚਾ।”

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪੱਲ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੋਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਰਦਨ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ।

“ਸੁਣਾ ਨਿੱਕੀ...ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ?”

ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਟਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਛਿੱਦੀ ਤੇ ਮਿੱਦਰੋ ਕਿੱਥੇ ਹਨ?”

“ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰੀਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਈਆਂ ਹਨ।”

“ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੁੜੀਆਂ ਨਹੀਂ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਨਹੀਂ।” ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੂੰ ਠੀਕ ਆਂ... ਤੂੰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਮਿਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆਂ, ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ।

“ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ।” ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫਰਾਕ ਦੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਕਦੇ ਦਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੂਣ ਲਈ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

“ਪਰਸੋਂ ਦਾ।”

“ਕੋਈ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਲਿਆ?”

ਤਾਪ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿੱਕੀ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਖੜ੍ਹਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਝੱਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਰੀ ਦਾ ਲੜ੍ਹ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁੱਟ ਗਿਆ।

“ਨਿੱਕੀ, ਚਾਚਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

“ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ।” ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਖਮੋਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਿਆ, “ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਕਿਵੇਂ,” ਕਾਲੀ, ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਦੱਸੁੰਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। “ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦੀਵਾ ਨਹੀਂ ਬਲਦਾ, ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਤੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਕੋਠੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਪੌੜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਹਿਲਾ-ਜੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲੱਗਾ, “ਪੌੜੀ ਮਾੜੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਅੱਗੋਂ-ਪਿੱਛੇ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਪੌੜੀ ਟੁੱਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਹੱਡੀ-ਪਸਲੀ ਤਾਂ ਟੁੱਟਣੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਲੱਗੇਗੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ। “ਖੈਰ। ਹੱਡੀ-ਪਸਲੀ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਪਰ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਪੌੜੀ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੌੜੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਪੌੜੀ ਡੁੱਲਕ ਕੇ ਕੁੱਬੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਪੌੜੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਪੈਰ ਪੌੜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਵਾਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਿਸ਼ਨਾ, ਢਿੱਲੀ ਮੰਜੀ ਉੱਪਰ ਗੱਠੜੀ ਬਣ ਕੇ ਪਏ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਸੀ-ਸੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ ਨੰਜੂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੱਬੀ ਲੱਤ ਨੂੰ ਖਰੂਣ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਚਾਚਾ”...। ਨੰਜੂ ਚਾਚਾ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਏ ਨੰਜੂ ਉੱਤੇ ਨੂੰ ਝੁੱਕ ਗਿਆ।

“ਕੌਣ ਹੈ?” ਨੰਜੂ ਨੇ ਪਾਸਾ ਲੈਦਿਆਂ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਚਾਚਾ, ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ...ਤੇਰਾ ਸ਼ਗਿਰਦ।”

“ਅੱਛਾ...ਅੱਛਾ...” ਨੰਜੂ ਨੇ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਜਦ ਤੂੰ ਬੱਲੇ ਨਿੱਕੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਾਜ਼ ਏਦਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।”

“ਨਿੱਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੁਖਾਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਕੌਣ ਕਰੂਗਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਉੱਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਆ ਡਿੱਗਦਾ ਹਾਂ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਦੱਸੀ।

“ਨਿੱਕੀ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਤੇਜ਼ ਹੈ।”

“ਨਿਆਣੇ ਬਿਮਾਰ-ਨਮਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਆਣੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਨਹੀਂ ਉੱਗਦਾ। ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ...ਨਿੱਕੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਮੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ...ਜੇ ਬਿਮਾਰੀ ਬਿਨ ਬੁਲਾਏ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਚਲੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਨਿੱਕੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਮ ਗਈ। ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪਿਉ ਦੇ ਨਾਲ -ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤ ਰਹੇ ਹਨ।

“ਸ਼ਿੰਦੇ ਅਤੇ ਸਿੰਦਰੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ?” ਨੰਜੂ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ।

ਨੰਜੂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਮਸਲਾ ਛੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। “ਕੀ ਕਰਨ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ...ਘਰ ਵੀ ਤਾਂ ਚਲਾਉਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾੜੂ-ਪੋਚਾ ਅਤੇ ਭਾਂਡੇ-ਕੱਪੜੇ ਸਾਫ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਘਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ...ਨਿੱਕੀ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਹੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਨੰਜੂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਂਗਲੀਆਂ 'ਤੇ ਹੋਏ ਚਿੱਟੇ-ਚਿੱਟੇ ਫੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, “ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਖਾ ਲਈ। ਜਦ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਜਵਾਨੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਚਲੇ ਗਈ। ਦੇਖੋ, ਬੱਚੇ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਨੰਜੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਝਦਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, “ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਦਿਨ ਸੀ। ...ਪਰ...”

ਨੰਜੂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਸਕੀ ਲਈ। “ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ...ਬਹੁਤ ਅਰਮਾਨ ਸਨ ਦਿਲ ਵਿੱਚ...ਚੱਲੋ, ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਖਰੁੰਣਦਾ ਹੋਇਆ ਨੰਜੂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੌਕੇ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਬਾਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਨੰਜੂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਸਕੇ।

“ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਹੈ?” ਨੰਜੂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ...ਇਹ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਲੀ ਹੈ। ...ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਂਝਾ ਹੈ ਨਾ...ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ...”

ਨੰਜੂ ਨੂੰ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੁਛ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ, “ਉਹ ਹੀ ਜਿਹੜਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।”

“ਹਾਂ...ਹਾਂ...ਯਾਦ ਆਇਆ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਉਹਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।” ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਕੰਮ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਂਝਾ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਆ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਫੀ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਪਰਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

“ਕਾਰਖਾਨਾ ਕੀ, ਪੂਰਾ ਨਰਕ ਹੈ।” ਨੰਜੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੜਵਾਹਟ ਸੀ।

“ਚਾਚਾ, ਜਦ ਮੈਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਡਰਦੇ ਸੀ ਤੇਰੇ ਤੋਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਨੰਜੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਤੀਤ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

“ਭਾਈ, ਸਭ ਕੁਸ਼ ਸੀ। ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਸੀ। ਜਵਾਨੀ ਸੀ। ਕਮਾਈ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਾਂਅ ਅਤੇ ਖਾਜ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਲੀ ਵਰਗਾ ਸਰੀਰ ਸੁੱਕ ਕੇ ਕੰਡਾ ਬਣ ਗਿਆ।” ਨੰਜੂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਚਾਚਾ, ਖਾਜ ਅਤੇ ਪਾਂਅ ਤੋਂ ਹੁਣ ਕੁੱਝ ਫਾਇਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਬਾਕੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖਾਜ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਾਂਅ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਸਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਚੈਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤਾਂ ਬਹੁਤ ਔਖੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਸੀ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਉਂ ਜਦ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਉਸ ਦੀ ਫੀਸ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਲਈ ਪੈਸੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਦੇਬੂ ਨਾਈ ਹੈ। ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ, ਲੇਕਿਨ ਕੰਮ ਨਾਈ ਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮਲੂਮ-ਪੱਟੀ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਮਲੂਮ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਪੱਕਾ ਫਾਇਦਾ ਕਰੇਗੀ।” ਫਿਰ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਹਿਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਖਾਜ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਹੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।”

“ਚਾਚਾ, ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਦੁਖੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ...ਕੀ ਤੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਦੋ-ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਟਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ...ਉਹਨੂੰ ਸੇਠ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਨਾ ਸਹੀ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਚੋਕੀਦਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਦੇ।”

“ਫਿਰ ਕੀ ਬੋਲਿਆ ਉਹ?”

“ਬੋਲਣਾ ਕੀ ਸੀ। ...ਕਹਿੰਦਾ ਉੱਥੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਿਠਾਵਾਂ। ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਹਨ। ਚੋਰ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਜਾਉਗਾ। ਬਦਬੂ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।” ਨੰਜੂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਯੂਸ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਤਾਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ...?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਅਟ-ਪਟਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।

ਨੰਜੂ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। “ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਿਆ-ਬੈਠਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਕਿੰਦਾ ਕਰੂੰਗਾ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿੰਬੂ ਵਾਂਗ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ... ਹੱਥ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਫੜ ਹੁੰਦੀ।”

ਨੰਜੂ ਨੇ ਠੰਡੀ ਆਹ ਭਰੀ। ਫਿਰ ਢਿੱਲੀ ਮੰਜੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਧੱਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਹੱਥ ਖਰੂਣ ਲੱਗਾ। “ਹੁਣ ਖਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਹੱਥ ਲੱਗੇਗਾ, ਖਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਖਰੂਹ-ਖਰੂਹ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਰਿਸਦੀ ਕੱਚੀ ਫਿਨਸੀ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਖੜ੍ਹੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਉਈ-ਉਈ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸੁਣਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਅੱਛਾ ਚਾਚਾ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਚਲਦਾਂ। ਫਿਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਗਾ।”

“ਅੱਛਾ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ ਚਾਚਾ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੰਜੂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਏ।

“ਅੱਛਾ ਕਿਸ਼ਨਿਆ, ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੇਵੇ। ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਜੀਂਦਾ ਵਸਦਾ ਰਹਿ।”

ਨੰਜੂ ਨੇ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ।

“ਚਾਚਾ, ਪਿਆ ਰਹਿ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੰਜੀ ਦੀ ਬਾਹੀ ਫੜਨ ਸਮੇਂ ਭਾਰ ਪੈਣ ਨਾਲ ਪਾਅ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਛਾਲੇ ਛਿੱਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਚੀਸ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਪਏ-ਰੁਪਏ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਕੇ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਨੰਜੂ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ, “ਚਾਚਾ, ਲੈ ਫੜ। ਨਿੱਕੀ ਲਈ ਦਵਾ ਲੈ ਆਇਉ।”

“ਕੀ ਹੈ?” ਨੰਜੂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਹੱਥ ਫੈਲਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਚਾਚਾ। ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਹਨ।”

“ਇਹ ਕੀ?” ਨੰਜੂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਖ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ।

“ਚਾਚਾ, ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਤੂੰ ਆਪ ਟੱਬਰਦਾਰ ਹੈ। ਮਹਿੰਗਾਈ ਇੰਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਚਲਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਨਹੀਂ ਚਾਚਾ, ਰੱਖ ਲੈ। ਤੇਰੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਫਰਜ਼ ਹੈ।”

“ਅੱਛਾ ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।” ਨੰਜੂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਰੱਬ ਤੈਨੂੰ ਭਾਗ ਲਾਵੇ। ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦੇਵੇ।”

ਨੰਜੂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਲੋ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕੋਈ ਤਾਂ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਪੌੜੀ ਉੱਤਰ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪੌੜੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਡੰਡੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਬੋਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਉਧਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੋਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤਾ, “ਨਿੱਕੀ!”

“ਕੌਣ?” ਕੋਠੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਿੰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਚੁੰਨੀ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈ ਲਈ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਰਾਮ ਸੱਤ।”

“ਰਾਮ ਸੱਤ ਸ਼ਿੰਦੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਸ਼ਿੰਦੇ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ਤੇਰਾ?”

“ਠੀਕ ਹੈ ਭਾ ਜੀ,” ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤਲੇ-ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਬਣਾ ਲਿਆ?”

“ਮੈਂ ਤੇ ਮਿੰਦਰੇ ਤਾਂ ਖਾ ਆਈਆਂ ਹਾਂ। ਬਾਪੂ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਲੈ ਆਈਆਂ। ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਦੁਪਿਹਰ ਦੀਆਂ ਬਚੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸੀ।” ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੇ ਦੱਬਵੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ, ਮੈਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਆਉਂਗਾ। ਨਿੱਕੀ ਨੂੰ ਤਾਪ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਓ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਇੱਕ ਹੀ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇੱਕ ਦਮ ਉਕਤਾਹਟ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਅੱਛਾ ਭਾ ਜੀ, ਰਾਮ ਸੱਤ।” ਸ਼ਿੰਦੇ ਨੇ ਬੋਰੀ ਦਾ ਪਰਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਗੰਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੜਾਂਦ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਛੱਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਚਿੱਕੜ ਨੂੰ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਝਾੜਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਚਿੱਕੜ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਘਸਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜੁੱਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਗੰਦ ਸੀ ਉੱਥੇ। ਇੰਨੀ ਸੜਾਂਦ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ।

“ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੋਲ ਹੀ ਮੁਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਕੋਠਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਜਮਾਂ ਹੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕਿਰਾਏ ਵੀ ਘੱਟ ਹਨ। ਸੜਾਂਦ ਬਹੁਤ ਹੈ ਨਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਜਦ ਕਦੀ ਪੁਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੜਾਂਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਰਦਾਰ ਸਿੱਧਾ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਦਬੂ ਨੱਕ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੜਾਂਦ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਿਮੀਆਂ ਅਤੇ ਬੂੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੁੱਟੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਏ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਭੈਅ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਵੱਤ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਚੇਚਕ ਨਾਲ ਮਰੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਅਤੇ ਛੁਹ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ।

ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨਿੱਕੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੂਹੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਬੋਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਹਟਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ਼ ਐਨੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਉਲਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਤੇਲ ਨਾ ਛੁਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਪੀਲੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ਼ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਈਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ।

ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ਿੰਦੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਦੀਵੇ ਦੀ ਮੈਲੀ-ਪੀਲੀ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਭੂਤ-ਪਰੇਤ ਵਰਗੀ ਦਿੱਸ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਗਵੇਂ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ਼ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੁੱਲੇ ਜੰਪਰ, ਤੰਗ ਸਲਵਾਰ ਅਤੇ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਚੁੰਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਬੱਚੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਵਾਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਇੱਥੇ ਵਿੱਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਅਟਕ ਗਈ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਹਿਲਵਾਨ?”

“ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ।

“ਹੋਕੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਤਨ-ਮਨ-ਧੰਨ ਸਮੇਤ ਤੇਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਤਨ-ਮਨ ਦੇ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੁਸ਼ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੀ ਰਿਹਾ, “ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ...ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਮੋਹ ਕਰਦੇ ਹਨ?”

“ਮੋਹ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਨ। ...ਭੁੱਬ ਮਰਨ ਜਾਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦੇਣ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

“ਚਾਚੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੌਣ ਚਾਚੀ?”

“ਨੰਜੂ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਬੋਝ ਇੱਕ ਦਮ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। “ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ...ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਜਿਹੜਾ ਮੁਹੱਲਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।”

“ਅੱਛਾ?” ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਆਣਾ ਵੀ ਹੈ। ...ਮੁੰਡਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

ਕਾਲੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਮ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾ ਜੀ?”

“ਹਾਂ,” ਕਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਭਾ ਜੀ, ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਆਦਮੀ ਕੋਲ਼ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਈ?” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਈ? ਇਹ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਊ। ਪਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ਼ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਹ ਆਦਮੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਇਸ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਉਹਦੀ ਬਹੁਤ ਦੋਸਤੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੰਜੂ ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਅੱਖ ਰੱਖ ਲਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੰਘ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਜਦ ਮੈਂ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਢਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਨਿਆਣੇ ਜੰਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜੌੜੇ ਸਨ...ਲੜਕੇ। ਪਰ ਉਹ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਰ ਗਏ ਸਨ।”

“ਕਾਲੀ, ਇੰਨੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਤੇ ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਰਾ ਰੰਗ... ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ...ਜੇ ਚੰਗੇ ਵਲਾਇਤੀ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਮ ਹੀ ਲੱਗਣੀ ਸੀ। ...ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਤਿਉਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਪੇਬੰਦ ਲੁਆਇਆ ਸੀ... ਇੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਅਤੇ ਸੁਨੱਖੀ ਜਵਾਨੀ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਵਰਗੇ ਬਿਮਾਰ, ਪਾਂਅ ਅਤੇ ਖਾਜ ਦੇ ਮਾਰੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ...ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਿ

ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਬਾਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਡੋਲ ਅਤੇ ਬੀਬੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੰਨ ਛੂਹੇ।

“ਹੁਣ ਉਹਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ। ਕੀ ਉਹ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਗਏ ਨੂੰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ... ਉਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੁਸ਼ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਬੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ... ਕਰੋਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵੀ ਜਾ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਡੀਕਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਚਲੋ, ਘਰੋਂ ਤਾਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਹੀ ਹਾਂ,” ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਛਾ ਗਈ।

“ਚਲੋ, ਅੱਜ ਚਾਚੇ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਲੱਗੇ ਹੱਥ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਫਤਾਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

“ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਛੁੜਾ ਹੀ ਸੀ?”

“ਵਿਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਨਪੁਰ ਦਾ ਹੈ।” ਉਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨੇੜਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਖਾਨਪੁਰ... ਇਹ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਖਾਨਪੁਰ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਕੋਹ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਮਾਸੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮਾਸੀ ਕੋਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਮਾਸੀ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।”

“ਖਤਮ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

“ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਸਤ ਨੇ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ... ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੂੰਹ ਮੁਲਾਹਜਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ।

“ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।”

“ਕੀ ਸਵਾਲ ਸੀ ਤੇਰਾ?”

“ਇਹੀ ਕਿ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

“ਹੋਇਆਂ ਸੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ। “ਪਹਿਲੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਨਿਆਏ ਹਨ। ਬੜਾ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੱਲੂ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਦ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਮੋਟਾ ਹੈ। ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਮੀ ਹੂੰਅ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਿਲਕ ਕੇ ਨਿਕਲੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਚਾਚੇ ਨੰਜੂ ਅਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਅਦਲ-ਬਦਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ, “ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾ ਜੀ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ?”

“ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਕੜ 'ਚੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੌਣ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਮਰਦ ਜਾਤ ਨੂੰ ਔਰਤ ਸਮਝਾਵੇ? ਉਹ ਜੁੱਤੀ ਪੈਰ ਨੂੰ ਵੱਢ ਤਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਫੋੜਾ-ਫਿਨਸੀ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਬਣੂਗੀ ਪੈਰ ਦੇ ਨਾਪ ਦੀ ਹੀ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੁੱਤੀ ਦੇ ਨਾਪ ਦੇ ਪੈਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਦੋ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਇੱਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਲੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਥਰ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਾਹਮਣੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਚੌਕ ਸੀ ਨਾ?”

“ਨਹੀਂ ਜੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਾਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਚੌਕ ਲੰਘ ਕੇ ਆਏ ਹਾਂ।”

“ਉਹਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅਗਲੇ ਚੌਕ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਰੁਕ ਗਏ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੂੰ ... ਹੂੰ ਕਰਦਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾ ਜੀ, ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ। ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

“ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਰਾਹ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ, “ਵੈਸੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਏ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਘਰ ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। “ਹਨੇਰੇ ਕਾਰਨ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੁੰਦੇ।”

“ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਟੈਮ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ।”

“ਤੂੰ ਠਹਿਰ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਗਲੀ ਮੁੜਦੀ ਹੈ। ਦੁਕਾਨ ਦਿੱਸ ਪਈ ਤਾਂ ਚੁਟਕੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚੁਟਕੀ ਵਜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਲੀ ਖਮੋਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ। ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੱਕਾ ਲਈ ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ, “ਭਾ ਜੀ, ਇਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਲਉ। ਮੁਹੱਲੇਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਪੁੱਛ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਜਦ ਉਹ ਆਦਮੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਈ ਜੀ, ਇੱਥੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

“ਮਿਸਤਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?”

“ਨਾਂ ਤਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਮਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਹਰੀਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ... ਖਾਨਪੁਰ ਵਾਲਾ?”

“ਹਾਂ ... ਹਾਂ। ਹਰੀ ਰਾਮ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।”

“ਹਾਂ... ਹਾਂ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹਰੀਰਾਮ ਹੀ ਹੈ।” ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। “ਦੋ ਵਿਆਹ ਨੇ ਉਹਦੇ। ਉਸ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਰਖਾਨਾ ਤੇ ਮੁਹੱਲਾ ਦੋਨੋਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ।”

“ਹਾਂ ਜੀ ... ਹਾਂ ਜੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਜਾਉ। ਚੌਕ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਇਉ।”

“ਅੱਛਾ।”

“ਫਿਰ ਅਗਲੇ ਚੌਕ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਹੈ...”

“ਉੱਥੋਂ ਮੈਂ ਚਲੇ ਜਾਉਂਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਿਲਕਾਰੀ ਮਾਰੀ। ਪਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਉੱਥੋਂ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੌੜ ਆਵੇਗਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।”

“ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਮੇਹਰਬਾਨੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ, “ਆ ਜਾ, ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ।”

“ਭਾ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਆਂ?”

“ਹਾਂ...ਹਾਂ... ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਫੋਰਮੈਨ ਸੀ। ਚਮੜੇ ਦੀ ਛਿਲਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਇਹਦਾ ਹੱਥ ਸਾਫ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਇਸ ਦੇ ਨਖਰੇ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਪੱਲ-ਭਰ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਇਹ ਹੀ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਕਿੰਗਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਉਹ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਜਗ ਰਹੀ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਛਣ-ਛਣ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀਆਂ-ਪੀਲੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ 'ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਖੰਘ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। “ਲਗਦਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਰੋ ਰਹੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ-ਡਰਦਿਆਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤਾਂ ਤੀਵੀਂ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਗਿਆ, “ਜਦ ਇੰਨੀ ਦੂਰ ਆਏ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਿਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਿਸਤਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗੇ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਸਿਸਕੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਖੰਘ ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੌਣ ਹੈ ਬੂਹੇ 'ਤੇ?”

“ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ...ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੱਸੀ।

ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਸਤਰੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਡਗਮਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਸ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। “ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਦਰ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣ ਆਇਆਂ? ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਸੱਦਿਆ ਹੈ?” ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਪਰ ਲੜਖੜਾਂਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹਾਂ। ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

“ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਣ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਆਇਆਂ ਕਿਉਂ?” ਮਿਸਤਰੀ ਦੇ ਵਾਕ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰ...ਗੂੰ...ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਮਿਸਤਰੀ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਧਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਚਾਚੀ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਜਾਵਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾਪਨ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਹੂੰ। ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆਂ।” ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਸ਼ੱਕ-ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਛੜਯੰਤਰ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਫਿਰ ਉਹ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਰਸੋਈ ਦੀ ਮੈਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਗੱਠੜੀ ਬਣੀ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਤੀਵੀਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਗੁਸੈਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਕਿਆ, “ਲੈ, ਦੇ ਗਏ ਹਨ ... ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ... ਦੇ ਹੋਰ ਭਤੀਜੇ ਆ ਧਮਕੇ ਹਨ।”

ਮਿਸਤਰੀ ਲੜਖੜਾਂਦਾ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਘੜੀਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਲੈ ਉੱਠ, ਤੇਰੇ ਦੋ ਹੋਰ ਯਾਰ ਆ ਗਏ ਹਨ। ... ਸਾਲੀ, ਕਮਾਈ ਮੇਰੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਐਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਡਰੀ ਅਤੇ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਬੈਠੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਛੱਡ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੁੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੋਟਾ-ਲਾਠੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਾ ਲੱਭਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ਼ਨੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ, “ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਵੋ ਬਦਮਾਸ਼, ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਚੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਸਿਰਫ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਰੋਇਆਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। “ਰੱਬ ਦਾ ਖੌਫ ਖਾ। ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਪੂਰੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਆਂ। ਤੂੰ ਜੀਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਐਸ਼ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਏਗੀ।” ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ।

ਮਿਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਬਾਹਰ ਦੌੜ ਗਏ। ਮਿਸਤਰੀ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ, “ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਵੋ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਿਓ ਖਸਮੋਂ। ਹੁਣ ਦੌੜ ਕਿਉਂ ਗਏ। ਚਾਚੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾਉ, ਖੁੱਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਨਿਹਾਲ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਅੰਬ ਦੀ ਗਿਟੀ ਵਰਗੇ ਬਣਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਜਦ ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਮੌੜ ਮੁੜ ਕੇ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੂਹਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਲੱਗਾ, “ਤੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ ਆਂ। ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਾਰ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨੇ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਤੀਵੀਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਅਤੇ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਾੜਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦੇ ਗਲੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਆਈ ਅਤੇ ਕੌੜਾ ਪੁੰਝਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਦੇਖ ਲਿਆ ਚਾਚੀ ਦਾ ਹਾਲ? ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਗਲੀ ਦੇ ਪੂੰਝੇਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੜਵਾਹਟ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਭਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕੁਛ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਵੇਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਖਾਜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਰੂਣ ਲੱਗਾ।

“ਕਿਉਂ, ਹੋ ਗਿਆ ਖਾਜ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਚਲ, ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤੇਰੀ ਖਾਜ ਦਾ ਵੀ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।”

“ਭਾ ਜੀ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਉਂਗਾ। ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਲਵਾਂਗਾ।” ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਖੁਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਕ ਉੱਠਿਆ।

ਬਾਰਾਂ

ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕੱਲੂ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਖੂਜੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਮੰਜੀਆਂ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੱਚੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਛਿੜਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਸੇਕ ਕੁਛ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। “ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਸ਼ੱਕ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਮੈਂ ਛੱਤ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ,”

“ਤੂੰ ਛੱਤ 'ਤੇ ਕੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ?”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਕਾਕਾ ਤੂੰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਟੱਪਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਨਾ। ਕਦੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ। ਬੰਦਾ ਬਣ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠਿਆ ਕਰ।”

ਮੰਜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕਦਮ ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਖੱਬੀ ਕੁਹਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤਲੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਟਿਕਾਈ ਅਧਲੇਟਿਆ ਜਿਹਾ ਦੋਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ।

ਕੱਲੂ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਦਹਿਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਆਲੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਦੀਵੇ ਦੀ ਪੀਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੱਲੂ ਦੀ ਉਮਰ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਛ ਫੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪਤਲਾ ਪਰ ਹੱਡ-ਪੈਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧਣ-ਫੁੱਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਖਿੱਝ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਪਰੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਯਾਰਾ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਪੈ। ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੈ।”

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਕੱਲੂ ਉਏ, ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਤੇਹ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਘੜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲਿਆਈਂ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਠੰਡਾ ਹੋਊਗਾ।”

ਮਕਾਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਚੰਗਾ ਹੈ ...। ... ਅਲੱਗ ਹੈ। ... ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੜਕ, ਨਾ ਝਿੜਕ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। “ਕਿਰਾਇਆ ਕੁਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੌਜ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਕਮਰਾ ਲਵੋ ਤਾਂ ਰੁਪਇਆ-ਦੋ ਰੁਪਏ ਸਸਤਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੌੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨੂੰ ਤਾੜਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਸਤਾ, ਨਾਲੀ, ਪੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਛੱਤ...। ਤੀਵੀਆਂ ਛੋਟੀ-ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। “ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਖੈਹ-ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸਿਰ ਪਾੜਣ-ਪੜਵਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਲੱਗ ਕਮਰਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਰਾਂਝਾ ਗਾਓ ਅਤੇ ਜੀਅ ਭਰ ਕੇ ਮੌਜ ਮਨਾਓ।”

ਕੱਲੂ ਅਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਦੋ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। “ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ?”

“ਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਲਫੰਡਰ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਕੱਲੂ ਝੋਪ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। “ਕਿੰਨੇ ਭੈਣ-ਭਾਈ ਹਨ ਤੇਰੇ?”

“ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਖ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। “ਕੱਲੂ ਬਾਰਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਛੇ ਭਰਾ-ਭੈਣ-ਭੈਣਾਂ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬੱਸ, ਇਹ ਹੀ ਇੱਕ ਕੁਆਰਾ ਹੈ।”

“ਭਰਾ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ?”

“ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਆਦਮੀ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ ਹਨ, ਕੱਲੂ ਸਮੇਤ। ... ਸਾਰੇ ਸੋਪੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਨਕੋਦਰ ਖੱਡੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਵੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗਾ। “ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹ ਹੀ ਇੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲਫੰਡਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਨਕੋਲ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨੱਥੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੱਲੂ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁੰਡੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੰਬਾ ਹੈ, ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਚੁਸਤ ਹੈ, ਠੀਕ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਜਵਾਨ ਬਣੁਗਾ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਮੱਛਰੇ ਹੋਏ ਵੱਢੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੁੰਘਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ... ਸਿੰਗ ਫਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ, “ਇਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਫਸਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਡੇਢ ਕੋਹ ਦੂਰ ਬੜੇ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਤਾਂ ਲੱਖ ਛੁਪਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਛੁਪਦੇ। ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਰੱਬ ਦਾ ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਟੱਬਰ ਛੱਡਣ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਇਹਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਗਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।”

“ਹੂੰ।” ਕਾਲੀ ਗਹਿਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਹਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਪਾਸੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। “ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਸ਼ਕ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਹਨ। ਖੈਰ, ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲੈ ਆਇਆਂ। ਹੁਣ ਕੀ ਸੋਚਿਆ?”

“ਸੋਚਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦੇਵਾਂ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ। ਖਰਾਦੀਏ-ਫਰਾਦੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਧਰ ਜਾਉਗੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ।”

“ਕਿਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ?”

“ਇਧਰ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਤਲ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ। ਸੱਠ-ਸੱਤਰ ਆਦਮੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ। ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ ਸਿਰਫ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜਾ ਧਨਾਢ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।”

“ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਖਾਜ ਦਾ ਵੀ ਇਲਾਜ ਕਰਾਂ। ਦੌੜ ਕੇ ਦਵਾਈ ਲੈ ਆਵਾਂ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਅਰਾਮ ਕਰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਚੰਗਾ ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਲੈ ਜਾ। ਦਵਾਈ ਮੁਫਤ ਥੋੜੇ ਆ ਜਾਣੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ।

“ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਦਵਾਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਤਖਤੇ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਫਿਰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਕੱਲੂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਖਾਜ ਸੂਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੀ-ਘੜੀ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੀ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਝੱਟਪੱਟ ਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਢਿੱਡ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਠੇ 'ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ-ਫਿਰਦਾ ਕੱਲੂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਾਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਪਰੇ ਮੱਧਮ-ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬਸਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਧੜ੍ਹਮ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੜਾ ਢੇਲਾ ਜਾਂ ਅਨਾਜ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਬੋਰੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਝਾੜਦਿਆਂ ਦੇਖ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। “ਕੱਲੂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕੌਣ ਡਿੱਗਿਆ ਹੈ?”

“ਕੱਛ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਭਾ ਜੀ,” ਕੱਲੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਿੜਕਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗੱਲ ਟਾਲਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਡਿੱਗੀ ਹੋਵੇ।”

“ਨਹੀਂ ਭਾ ਜੀ, ਏਦਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਕੱਲੂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਮੈਂ ਧੜ੍ਹਮ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਡਿੱਗਿਆ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾ ਜੀ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲਿਉ ਹੀ ਬੱਲੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।”

“ਛਾਲ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀ ਸੀ। ਕੀ ਕੋਈ ਭੂਤ-ਪਰੇਤ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ?”

“ਨਾ-ਨਾ ਭਾ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਭੂਤ ਪਰੇਤ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਕੱਲੂ ਹੱਸਿਆ।

“ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਹੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਲ ਦੀ ਚੋਭ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੱਲੂ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਖਸਿਆਨਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸ ਕੇ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।”

“ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੱਲੂ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕੌਠੇ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੋਢੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੋਢਾ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਿਰ ਪਰ ਸਰੀਰ ਪੱਖੋਂ ਅਜੇ ਪਤਲਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਵਾਧੂ ਚਰਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੁੰਡਪੁਣਾ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵੀ ਕਾਲੂ ਵਾਂਗ ਵਿਹਲਾ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਚੋਅ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਰੇਤੇ 'ਤੇ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਉਡਦੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ-ਸੋਚਦਿਆਂ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਫਿਰ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਉਹ ਕੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਹਮਣੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਫ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਚ ਮੈਲਾ ਜਿਹਾ ਹਨੇਰਾ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਛੱਤ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਆਫ਼ਤ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਮਾਂ, ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੱਤ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉੱਥੇ ਘੁੰਮਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਪੁਤਲੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਪਿਆ। ਕੱਲੂ ਵੀ ਕੰਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਕੱਲੂ!” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗਰਦਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

“ਹਾਂ, ਭਾ ਜੀ।”

“ਤੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ?”

“ਕੀ, ਭਾ ਜੀ?”

“ਇਹੀ ਕਿ ਤੂੰ ਅੱਧੀ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਛਾਲ ਕਿਉਂ ਮਾਰੀ ਸੀ?”

“ਐਵੇਂ ਹੀ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਕੱਲੂ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ।

“ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿਲਦਾ। ਛਾਲ ਮਾਰਨੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਉਹਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੱਲੂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਜਾਂ ਤਾਂ ਝਿੜਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਚ-ਵਿਚਾਲੇ ਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤਾਂ ਕੱਲੂ ਝਿਜਕ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਥੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਕਰੜੀ ਹੈ।”

“ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ?”

“ਬੱਸ ਐਵੇਂ ਹੀ। ਪੌੜੀ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਜੇ ਤੇਰੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ। ਸੱਟ-ਫੇਟ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ।

“ਸੱਟ-ਸੱਟ ਤਾਂ ਲਗਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਦਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਬੈਠਾ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਕਾਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ-ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇਕਦਮ ਕੱਲੂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਹੱਥ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਅਤੇ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ।

ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬਠਾਲ ਲਿਆ, “ਪਿੱਡੋਂ ਕਦ ਆਇਆ ਸੀ?”

“ਕਈ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਪਿੱਡ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੇ ਹੋਏ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। “ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਕੀ ਦੱਸਾਂ, ਭਾ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਵੀ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ।

ਉਹਦਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਗਲਤ ਜਗ੍ਹਾ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਬਚਪਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਭਰਾ-ਭੈਣ, ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ, ਹੋਣ, ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਯਾਦ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਹੈ।”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਹੈ ਪਿੰਡ ਇੱਥੋਂ?”

“ਸੱਤ ਕੋਹ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੜਕ ਵੱਲ ਦੀ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਹੋਰ ਦੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

“ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਪਿੰਡ ਦਾ?”

“ਸੰਧਤਾਂ।”

“ਸਕੂਲ ਹੈ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ?”

“ਛੋਟਾ ਸਕੂਲ ਹੈ ... ਬੜਾ ਸਕੂਲ ਦੋ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਵੀ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?”

“ਹਾਂ, ਇੱਕ-ਦੋ ਸਾਲ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਫਿਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ?”

“ਹਾਂ।”

“ਕਿਉਂ?”

ਕੱਲੂ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਬੁੱਲ ਚਿੱਥਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, “ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਰੋਸ਼ਾ ਮਾਸਟਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਟਾਹਲੀਆਂ ਦੀ ਝਿੜੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗ-ਪਲੰਗਾ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬਾਂਦਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਟੱਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਕੋਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੋ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਵੀ। ਫਿਰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾ ਲਿਆ। ... ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਡੰਗਰ ਚਾਰਨ ਲਈ।”

“ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿੰਡ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ... ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਇਹ ਮੁਹੱਲਾ ਹੈ, ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਊਗਾ।”

“ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅਬਾਦੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਠ ਕੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਸਾਰੇ ਹਨ। ... ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਖੱਤਰੀਆਂ-ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਘਰ ਹੈਗੇ। ਲੋਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ, ਨਾਈ, ਛੀਂਬੇ, ਝਿਉਰ ਅਤੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਵੀ ਹੈਗੇ।”

“ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਘਰ ਹਨ।”

“ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਘਰ ਹਨ। ਪੂਰੀ ਇੱਕ ਪੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਘਰ ਤਾਂ ਹੋਣੇ ਹੀ ਹਨ।”

“ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਹੈ ...?”

“ਨਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸੇਪੀ ਦਾ, ਖੱਡੀ ਦਾ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸੀਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।” ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਮਾਣ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗਏ ਹਨ।”

“ਅੱਛਾ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ?”

“ਬਹੁਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਲਦੀਪਾ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ... ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਵਲੈਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸੱਦਿਆ ਹੈ।”

“ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਏ ਹਨ?”

“ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜੰਟ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ... ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ।”

“ਅੱਛ। ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅਜੰਟ?”

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਕੁਲਦੀਪੇ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਸ਼ ਪਤਾ ਹੈ।”

ਕੱਲੂ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਝਿਜਕ ਵੀ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਕਾਲੀ ਨਾਲ ਖੁੱਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। “ਹੁਣ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ... ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਡੰਗਰ ਚਾਰਨੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕੱਲੂ ਕੁੱਝ ਪਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕਦਮ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ, “ਮੈਂ ਵੀ ਵਲੈਤ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੱਲੂ ਨੇ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਨੇ ਵੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚ ਲਈ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਪਿੰਡ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਖਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਦੀ ਠੋਕਰ ਸੁਣੀ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਉੱਥੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਬਰਫ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੰਧ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਓਏ ਕੱਲੂ। ਛੋਟੀ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਬਰਫ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇ। ਬਾਲਟੀ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋ ਲਈਂ। ਦੋ ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਕੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਦੇ ਜਾ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਪਿਆਜ਼ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕੱਲੂ ਬਰਫ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦਵਾਈ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸ ਪਿਆ। “ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਫ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ। ਸੋਚਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਦਵਾਈ ਕਾਇਦੇ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਿਲਾਵਾਂ। ਬਰਫ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਦਵਾਈ ਦਾ ਸਵਾਦ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚੰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਚਾਰ ਅਤੇ ਪਿਆਜ਼ ਖਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕੜਵਾਹਟ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਰ ਵੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। “ਕਿਹਨੂੰ ਚਾਰ ਰਿਹਾ ... ਮੈਨੂੰ ...? ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ।”

“ਕਿਹੜੀ ਦਵਾਈ ਹੈ?”

“ਸ਼ਰਾਬ, ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹ-ਗਿਆਨੀ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਕਹਿ। ਇਹ ਸੌ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦਵਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਮਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬਦਬੂ, ਖਾਜ਼, ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ, ਝਿੜਕਾਂ, ਮੱਖੀਆਂ, ਮੱਛਰ ਅਤੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬਕਾਵਟ, ਦਮ ਘੋਟੂ ਪੂੰਝਾਂ, ਰੌਲਾ, ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ, ਚੀਕਾਂ-ਚਿਹਾੜਾ, ਲੜਾਈ-ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ। ਦਵਾਈ ਪੀ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਦਮੀ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਮੱਖੀਆਂ ਸਤਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਮੱਛਰ ਵੱਢਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਖਾਜ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬੱਸ ਇਹ ਦੋ-ਚਾਰ ਘੜੀਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਐਸ਼ ਅਰਾਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।”

ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਸੁਣ ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, “ਸੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ

ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਚਮੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ ਤਾਂ ਅਫੀਮ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਡੋਡੇ ਪੀਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਘੜੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਖਾਜ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬੋੜਾ ਅਰਾਮ ਮਿਲ ਸਕੇ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਹਾਂਦਾ ਹਾਂ” ਕਾਲੀ ਕੁੱਸ਼ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਵੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੀ ਸਿੱਟਦਾ ਹੈ। ...ਦਸ-ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਜੋ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ।”

“ਸਭ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ...ਮਾਂਝੇ, ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਦੇ ਨਾਲ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਹਾਂ...ਹਾਂ...। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ। ਮਾਂਝਾ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।”

“ਹਾਂ...ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ...ਭਾਅ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਨਾਵੇ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੱਲ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਸਿਰਨਾਵੇ ਬਿਨਾਂ ਕੌਣ ਪੁੱਛੇਗਾ? ...ਸਿਰਫ ਚੋਰ ਉੱਚਕਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਉਠਾਈਗੀਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਝੰਜੋੜਿਆ, ਤੂੰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਿੱਧਰ ਦਾ ਕਿੱਧਰ ਲੈ ਗਿਆ?”

“ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮੈਂ।” ਸਿਰ-ਮੱਥਾ ਫੜ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਿੱਚੇ ਰਹਿ ਗਈ ਗੱਲ ਦਾ ਲੜ ਸਿਰਾ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਇਹ ਹੀ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂਝੇ, ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

“ਹਾਂ...ਹਾਂ। ਮਾਂਝਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਫੀਮ ਦੀ ਗੋਲੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਬੀਡੀ ਬਣ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਛਿੱਬੂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੂਨੇ ਵਿੱਚ ਤਮਾਖੂ ਰਲਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਸਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਅਤੇ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਸੀ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਲੱਸੀ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ...ਇੱਕ-ਦੋ ਵਾਰ ਚੂਨਾ-ਤਮਾਖੂ ਖਾਧਾ ਸੀ ਪਰ ਉਲਟੀ ਆ ਗਈ। ਸਿਰ ਜ਼ਰੂਰ ਘੁੰਮ ਗਿਆ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਯਾਦ ਕੀਤਾ।

“ਬੱਸ ਸਿਰ ਹੀ ਘੁੰਮਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਚਾਹੇ ਅਫੀਮ ਖਾ ਕੇ ਘੁੰਮਾ ਲਉ ਜਾਂ ਡੋਡੇ ਪੀ ਕੇ। ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਜਾਂ ਚੂਨਾ-ਤਮਾਖੂ ਖਾ ਕੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। “ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹੁੰਗਾ।”

“ਕੀ?”

“ਸ਼ਰਾਬ ਸ਼ਾਹੀ ਨਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਧਨਾਵਾਂ, ਸੇਠਾਂ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ। ਪਰ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ, ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ, ਬਕਾਵਟ ਅਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਤਲਖੀ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

ਕੱਲੂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗਰਦਨ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਓਹ ਕੱਲੂ। ...ਕੱਲੂ ਉਏ।”

ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਕੁਰੱਖਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। “ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਾਂਡਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਲਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਖਤੋ ਨੂੰ ਧੱਕਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਪਾਣੀ ਲੈਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ” ਫਿਰ ਉਹ ਇਕਦਮ ਖਿੰਝ ਗਿਆ, “ਪਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਨਲਕੇ 'ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਕਾਲੀ ਖਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕ ਲਈ। “ਦਾਰੂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਡੀਕਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਝੂਮ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਹੁਣ ਬੋਤਲ ਪੀਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਬੇਸਬਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ। “ਕੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੁਣ ਬੇਸਬਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ?”

“ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੁਣ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਵਾਂਪਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਧਤਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਕੀ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗੱਲ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੀ।”

“ਹਾਂ ... ਹਾਂ। ਯਾਰ, ਤੂੰ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਵਿਆਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਾ ਮਾਂ ਨਾ ਬਾਪ। ਨਾ ਕੋਈ ਭੈਣ, ਨਾ ਭਾਈ। ਨਾ ਕੋਈ ਤਾਇਆ ਨਾ ਚਾਚਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੜੀ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੇਬਸੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਝਟਕ ਦਿੱਤੇ।

“ਤਾਂ ਉਦਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਘਰ ਲੈ ਆ।”

“ਕਿਥੇ ਲਿਆਵਾਂ। ਜੇ ਘਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਛੱਤ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੰਧਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਮਕਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। “ਤੀਵੀਂ ਅਤੇ ਨਿਆਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਘਰ ਬਣਦਾ ਹੈ।”

“ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੁਆਦ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਲਈ।

“ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਦੰਦਾਂ ਥੱਲੇ ਦਬਾ ਲਿਆ।

ਕੱਲ ਨੇ ਤਖ਼ਤੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਠੁੱਡ ਮਾਰ ਕੇ ਪੂਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਚੌਂਕ ਗਿਆ, “ਕੀ ਹੈ, ਕੱਲੂ?”

ਪਰ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਘੜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਲਟੀ ਦੇਖ ਕਿਸ਼ਨਾ ਨਰਮ ਪੈ ਗਿਆ, “ਬਾਲਟੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤਖ਼ਤੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪੈਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਠੁੱਡ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਤਖ਼ਤਾ ਪੋਰੀ ਪੋਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਲਿਆ, ਛੇਤੀ ਕਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਆ। ਪਾਣੀ ਦਿਨ ਨੂੰ ਹੀ ਭਰ ਲਿਆ ਕਰ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਝਿੜਕੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਆਪਣੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਬਰਫ ਪਾ ਕੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਗਲਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲੂ ਨੇ ਬਗਲ 'ਚੋਂ ਗਲਾਸ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਕੱਲਾ ਕੱਲਾ ਕਰਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਸ਼ਾਬਸ਼... ਹੁਣ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਵੀ ਲਿਆ ਦੇ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਫੜਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਭਰ ਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ, “ਲੈ ਫੜ ਪੀ ਤੇ ਫਿਰ ਦੇਖ ਇਸ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ।”

“ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਪੀਤੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਗਲਾਸ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਥੋੜੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।”

“ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।”

“ਲੈ, ਫੜ੍ਹ, ਬਹੁਤੇ ਨਖਰੇ ਨਾ ਕਰ। ਅਖੀਰ ਤੇਰਾ ਹਾਲ ਵੀ ਮੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵਰਗਾ ਹੋਣਾ। ਸਾਲੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਖ ਨਖਰੇ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਐਸਾ ਭੁਸ ਪਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਖਰੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਲੱਗ ਭੱਗ ਅੱਧਾ ਭਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਬੂੰਦਾਂ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਛਿੜਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਂ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਅੱਧਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੜਵਾਹਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁੰਘ-ਖੁੰਘ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦ ਮੂੰਹ ਦੀ ਕੜਵਾਹਟ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਗਲਾਸ ਵੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਿਆਜ਼ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਪਿਆਜ਼ ਫਿੱਸ ਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਚੋੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਡੱਕਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਡੱਕਰਾ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ, “ਲੈ ਦਾਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿਆਜ਼ ਵੀ ਖਾਹ ਅਤੇ ਅਚਾਰ ਵੀ। ਦਾਰੂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਦੁੱਗਣਾ ਹੋ ਜਾਊਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਸਬਰ ਇਕਦਮ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। “ਯਾਰ ਤੂੰ ਦਾਰੂ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਜ਼ਹਿਰ। ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਠੋਕੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੂੰ ਬੁਰੇ ਬੁਰੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਮਾਰਕਾ ਦਾਰੂ ਐਨਿਆਂ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਬੋਤਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ, ਸਬਰ ਕਰ। ਆਦਤ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਮਿੱਠਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਤਲਖੀ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। “ਬੱਸ, ਨੱਥ ਉੱਤਰਨ ਦੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਚੱਲ ਹੀ ਚੱਲ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਗਟਾਗਟ ਪੂਰਾ ਪੀ ਕੇ ਜੇਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਗਲਾਸ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ।

“ਆਹ ਹੋਈ ਨਾ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ। ਸ਼ਰਾਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਤੇਰੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਹੋਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਪੱਟ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਝੁੱਕ ਕੇ ਮੰਜੀ ਬੱਲਿਉਂ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਘੱਟ ਪਾਵਾਂ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖਾਂ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਚਹਿਕ ਉਠਿਆ, “ਜਦ ਪੀਣ ਬੈਠ ਹੀ ਗਏ ਤਾਂ ਘੱਟ ਕਿਉਂ। ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪਾਵੇ।”

“ਅਸ਼ਕੇ ਉਏ ਪੁੱਤਰਾ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਮਰਦ ਨਿਕਲਿਆ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾਈ। ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਕੁੱਝ ਭਾਰਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬੋਤਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਪੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੀ। ਕਿਤੇ ਏਦਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲਮਲੇਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਪਾਣੀ ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਪਾ ਲੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੱਸ ਬੇਮਲੂਮ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਦਾ ਖਾਲੀ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਘੁੱਟ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭਰੇ। ਫਿਰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਪਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ।”

“ਪਾਣੀ ਘੱਟ ਪਾਉਣਾ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖੰਘ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਸਾਫ ਕੀਤਾ। “ਕਾਲੀ, ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਭੱਠੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਪਹਿਲੇ ਤੋੜ ਦੀ ਗਰਮ ਗਰਮ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਣੀ ਉਮਰ ਸੀ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ-ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ। ਸੋਚ ਲੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਲ ਦੀ ਅਜੇ ਘੰਡੀ ਨਹੀਂ ਫੁੱਟੀ ਸੀ। ਅਵਾਜ਼ ਪੀਪਨੀ ਤੋਂ ਪੀਪਾ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਸੀ। ...ਸਾਲੀ ਐਸੀ ਚੜ੍ਹੀ... ਐਸੀ ਚੜ੍ਹੀ... ਐਸੀ ਚੜ੍ਹੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬੇਸੁੱਧ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ। ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਝੰਗ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਮਿਰਗੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਭੂਤ ਪਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਸੱਦੇ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਕਰਾਏ। ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖੀਆਂ ਪਰ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ...ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਅੱਖ ਖੁੱਲੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝਤਣ ਸੀ।”

ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਚਾਰ ਤੇ ਪਿਆਜ਼ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹਾਕ ਮਾਰੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਵਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੱਲੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਕਿੱਥੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ? ਹਾਕਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸੰਘ ਸੁੱਕ ਗਿਆ।”

“ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਕੋਠੇ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਕੀ ਮਮੀਰੇ ਦੀਆਂ ਗੁੱਬਲੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਝੱਟ ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੁਰੱਖਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਂਟਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਬੋਲਿਆ, “ਜਾ ਦੌੜ ਕੇ ਤੰਦੂਰ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆ। ਦਾਲ ਲਈ ਛੋਟੀ ਪਤੀਲੀ ਲੈ ਜਾ।”

“ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਹਨ?”

“ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਪਵੇਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੋਵੇ, “ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ।”

“ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਲੈ ਆਵਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ?”

“ਇਹ ਭੁੱਖਾ ਈ ਸੌਂਊਗਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ?” ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ ਲਈ ਵੀ ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਲੈ ਆਵਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਲਿਆਈ ਦੀਆਂ ਹਨ।”

“ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਠੀਕ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਖਾ ਲਵਾਂਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਜੇ ਘੱਟ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਿਹਦਾ ਦਰ ਖੜਕਾਂਵਾਂਗੇ। ਇਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੈਕੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹੁਰੇ।”

“ਯਾਰ, ਪੰਜ-ਸੱਤ ਵਾਧੂ ਲੈ ਆਵੀਂ। ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਾਧੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਖਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਰੋਟੀਆਂ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਚੱਲੋ, ਠੀਕ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

“ਪੈਸੇ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਵਾਂ?”

“ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਆਪਣੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ। ਅਸੀਂ ਪੁਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਸਵੇਰੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਹੁਣ ਹਿਸਾਬ ਕਰਕੇ ਦਾਰੂ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਕੱਲੂ ਪਤੀਲੀ ਅਤੇ ਪਰਨਾ ਫੜ ਤਖਤਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਬਚੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੋਤਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ, “ਦੇਖ ਯਾਰਾ, ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਹੋਰ ਬਚੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਤਲ ਹੱਸ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਕੰਧ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰ ਜਗਮਗਾਉਂਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਬੋਤਲ ਦਾ ਢੱਕਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੋਤਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ, “ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ।”

“ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਰੱਬ ਜੀ ਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਘਬਰਾ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਪੀਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸੀ ਤੇ ਬੋਤਲ ਹੱਸਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਦੇ ਹੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਚਾਰ ਦੀ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਫਾੜੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈ, ਫਿਰ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਖਾਣ ਲੱਗਾ।

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ, ਤੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਪੀ। ... ਐਨਾ ਬੇਸਬਰਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?”

“ਯਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਬਰ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿਆਜ਼ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਖੁੱਕਦਿਆਂ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ। ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਹਾਂ”

“ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੋਈ ਐਵੇਂ ਸੜੀ ਬੁੜੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਸ਼ਾ ਹੀ ਲਹਿ ਜਾਵੇ। ਐਸੀ ਚੋਂਦੀ ਚੋਂਦੀ ਵਧੀਆ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕਿ ਨਸ਼ਾ ਖਿੜ ਜਾਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਲੀ ਕੋਈ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਬੋਲੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੋਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ,

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਯਾਰ, ਤੂੰ ਸਿੱਧੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰ। ਤੇਰੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਤੂੰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲਟਕਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਟਪਟਾਇਆ।

“ਜਦ ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ।”

“ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਚੱਲ ਤੂੰ ਗੱਲ ਕਰ।” ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਿੱਲ ਜੁੱਲ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਬਰ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ।”

“ਅੱਗੇ ਬੋਲ। ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਲਈ?”

“ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਕਿੱਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਿੜਕਿਆ ਨਾ ਕਰ। ਮੁੰਡਾ ਅਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹਿਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਗਲਤ ਰਾਹ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਇਹ ਕੱਲ੍ਹ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਖਸਮ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਸ਼ ਇਹਨੇ ਕੀਤਾ, ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਂ ਦੇ ਖਸਮ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਗਲਾਸ ਥੱਲੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਗਾ ਲੈਣਾ ਆਪਣੀ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਜਾਈਦਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਸਿਵਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੇ ਜਾਉ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਉਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਉ ਤਾਂ ਜੱਜ-ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਉਨਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਕਿੱਦਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਾਂਗੇ।”

“ਚਲੋ, ਉਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਮੋਹਰੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਕੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰਹੇਗੀ?”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਬਰ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਕਦਮ ਭੜਕ ਉਠਿਆ, “ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਲਗਦਾ ਜਾਂ ਸਹੁਰਾ। ਦਾਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਨਾ?”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਿ ਲਓ ਦੋਸਤ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਗੋਡੇ ਫੜ ਲਏ।

“ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੋਵੇਂ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਜਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ, ਉਹਦੀ ਗਰਦਨ ਲਾਹ ਦਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿਆਂ, ਉਹਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਵਾਂ, ਤੂੰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਖਿੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਫਸੋਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਕੀ ਯਾਰ, ਐਨਾ ਸੁਹਣਾ ਨਸ਼ਾ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੇੜ ਕੇ ਸਾਰਾ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਬਚੀ ਸ਼ਰਾਬ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਉਲੱਦ ਕੇ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਵਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਹਵਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠਾ ਲਿਆ, “ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾ। ਸਕਾ ਭਰਾ।”

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ, “ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

“ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘੁੱਟ ਲਿਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਤੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਆਪਣੀ ਦਾ।”

“ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਾਦੇ ਤੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਲਿਆ, “ਤੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਹੈ। ਕੰਡੇਦਾਰ ਚੂਹੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਂਗ।”

“ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਨਾਈ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਦਾਂ ਵੀ ਚੂਨੇ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਛਿੱਟੇ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਚਮੜੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

“ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ, “ਉਹ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਲਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲੂਣ-ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਲਿਆ ਮੈਨੂੰ ਚਾਕੂ ਦੇ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਉਹਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੁਡਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਧਮਕੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਭਾਈ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ। ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਲ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

“ਕਿਉਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਕਿਹਤਾ ਤਮਾਸ਼ਾ। ਲੋਕ ਕੀ ਮਾਮੇ ਲਗਦੇ ਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜੋ ਮਰਜੀ ਕਰਾਂ। ਕੌਣ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਰਬਰਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਸਾਂਭਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਝੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੌਂਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੈ?”

“ਪਾਣੀ ਕਿਉਂ ਪੀਉਂਗਾ? ਕੀ ਦਾਰੂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ? ਕਿਸ਼ਨਾ ਬੋਤਲ ਟੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਤਲ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ, “ਤੂੰ ਬੋਤਲ ਟੋਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਾਰੂ ਪਿਲਾ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ।

“ਬਿਲਕੁਲ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਬਚੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਨਚੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਗਲਾਸ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ, “ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਾ... ਨਾ। ਏਦਾਂ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਦਾਰੂ ਸਿੱਧੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਘੁੱਟ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਥੱਲੇ ਸਿੱਟ ਕੇ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਟੇਡਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਬੇਸੁਧ ਪਿਆ ਕੁੱਝ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤਖਤਾ ਖੁੱਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉੱਧਰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕੱਲੂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਤਖਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲਾਘਾਂ ਭਰਦਾ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਬਾਸੀ ਲਈ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ, “ਆ ਗਿਆ ਕੱਲੂ?”

“ਹਾਂ, ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਮੇਰੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਸੌਂ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਸਧਾਰਣ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ...ਐਨਾ ਸੁਕਰ ਹੈ, ਕਿ ਅੱਜ ਇਹਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੋਠਿਆਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ।

“ਕਿਉਂ?”

“ਜਦ ਵੀ ਭਾਬੀ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਅ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਵੰਡਣ ਵੇਲੇ ਝਗੜਾ। ਫਿਰ ਗਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਬੋਲੀ ਜਾਣਾ। ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ।” ਕੱਲੂ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹੂੰ।” ਕਾਲੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ, “ਹੁਣ ਇਹ ਰੋਟੀ ਕਿਵੇਂ ਖਾਏਗਾ?”

“ਇਹਨੇ ਹੁਣ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਨਸ਼ਾ ਉੱਤਰੇ 'ਤੇ ਇਹਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲੇਗੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਅੱਧਾ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੀਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੱਛਰ ਜਾਂ ਮੱਖੀ ਪੁਰਾਣੀ ਖਾਜ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖਰੂਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਫਿਰ ਇਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਰੂਵੇਗਾ। ਜਦ ਖਾਜ਼ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਤੀਂ ਉਹਨੇ ਰੋਟੀ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਰੋਟੀ ਖਾਏਗਾ। ਕੱਲੂ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ।

“ਰੋਟੀ ਕਿਥੋਂ ਲਵੇਗਾ?”

“ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਦਾਲ ਅਤੇ ਪਿਆਜ਼ ਕੱਪੜੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੌੜੀ ਦੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦੇਣੀ ਆ। ਇਹਨੂੰ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਆਪੇ ਉੱਥੋਂ ਰੋਟੀ ਲੈ ਲਵੇਗਾ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਾਤ ਸੌਂ ਕੇ ਜਾਂ ਜਾਗ ਕੇ ਕੱਢ ਲਵੇਗਾ। ...ਚਲੋ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਉ।”

“ਚਲੋ, ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥ ਧੋਤੇ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਲਾਲਟੈਣ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਬਾਂਹ ਗਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

“ਇਹਨੂੰ ਇਹ ਬੇਫਿਕਰੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਝਰਨਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਸੰਭਾਲਦੇ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਬਾਲ ਜਿਹਾ ਉਠਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੱਲੂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।

“ਕੱਲੂ, ਕੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਜ਼ਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ।”

“ਜੇ ਆਪਾਂ ਦੋਨੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਖਤਰਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ। ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਥੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕੱਲੂ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“ਚਲ, ਫਿਰ ਬਜ਼ਾਰ ਚੱਲੀਏ। ਕੁਲਫੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਕਾਲੀ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ।

ਤੇਰਾਂ

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕੱਲੂ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਿਆ।

“ਸੁਣਾ ਕੱਲੂ, ਉੱਠ ਖੜਿਆ ਤੂੰ ਵੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਭਾਅ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਉਬਾਸੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਂਅ... ਭਾਂਅ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢੀ।

“ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਆਇਆਂ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜੇ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਜੀ, ਅਜੇ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਬਾਸੀ ਲਈ।

“ਕਦੋਂ ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਜਦ ਕਹੋ, ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਕਿਸਨਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਨੂੰ ਕਿਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਪਏ ਕਿਸਨੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਹਿਰ ਦੀ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਖਾਜ ਨੂੰ ਕੁੱਛ ਅਰਾਮ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਰਾੜੇ ਵੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਮੈਂ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਕੁੰਜੀ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਭਾਬੀ ਇਥੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਕੱਲੂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਕਮਰੇ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੱਲੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਜੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੂਹੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਚਾਬੀ ਕਿਸਨੇ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲਿਆ। ਘੁਰਾੜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਫੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਰਫਤਾਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।

ਤਖਤੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਕੱਲੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਦੂਰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀਆਂ ਸੀਟੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ, “ਕੱਲੂ, ਟੇਸ਼ਨ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ... ਗੱਡੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ?”

“ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੂਰ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਉੱਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰੰਠੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਨਕੋਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਗੱਡੀ ਆਉਂਦੀ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

ਕੱਲੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਰੇਲ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਅਕਸਰ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਹਵਾ ਦਾ ਬੁੱਲਾ ਕੁੱਝ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਉੱਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਧੂੜ ਵੀ ਉੱਡਦੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਕੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੂਟੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਨਚਾ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕੱਲੂ, ਇਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬੰਜਰ ਬਹੁਤ ਪਈ ਹੈ? ਫਸਲ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ... ਬਾਹਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਬਰਫ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ ਨਾ, ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ... ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖਾਲੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਉਹ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਸ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਰੌਣਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਇੱਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਟਾਹਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। “ਦਰੱਖਤ ਨਾਲੋਂ ਟਾਹਲੀ ਤੋੜ ਕੇ ਦਾਤਣ ਬਣਾ ਲਈਏ। ... ਅੱਜ ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਦਾਤਣ ਹੀ ਸਹੀ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਟਾਹਲੀ ਦੀ ਦਾਤਣ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦਾਤਣ ਤਾਂ ਫਲਾਹ ਦੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

“ਹਾਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ... ਦਾਤਣ ਫਲਾਹ ਦੀ, ਰਨ ਕੁੰਜਾਹ ਦੀ।” ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ।

“... ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਫਲਾਹ ਦੀ ਦਾਤਣ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕੱਲੂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਫਲਾਹ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਵੱਢੇਗਾ ਕਿਵੇਂ? ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਡੇ ਚੁੱਭ ਜਾਣੇ ਹਨ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ, ਮੈਲੇ ਕੁਚੈਲੇ ਫੱਟੇਦਾਰ ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਨੇਢੇ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢਿਆ, “ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਇਥੋਂ ਤਾਜ਼ੀ ਦਾਤਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਇੱਕ ਨਰਮ ਟਾਹਲੀ ਟੋਹਲੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਲੂ ਨੇ ਟਾਹਲੀ ਨੂੰ ਤਣੇ

ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਉਹਦੇ ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਕੰਡੇ ਛਿੱਲ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਾਤਣ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, “ਲੈ ਭਾਅ ਜੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਰਮ ਦਾਤਣ ਹੈ।”

ਇੱਕ ਦਾਤਣ ਕੱਲੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦਾਂ ਬੱਲੇ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦਾਤਣ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈ, “ਇਹ ਕਿਸਨੇ ਭਾਅ ਲਈ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉੱਠ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਦਾਤਣ ਚੱਬਦੇ ਹੋਏ ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਕੱਲੂ ਇੱਕ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਖੁੱਲੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਜੇ ਮੈਂ ਵਲੈਤ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਐਨਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਥਾਂ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦੀ ਫਸਲ ਦੇ ਬੋਹਲ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ-ਡੇਢ ਘੁਮਾ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।”

“ਹਾਂ, ਕੱਲੂ ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਾਤਣ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈ। ਕੱਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ’ਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਵੀ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖੀ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੱਲੂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਹੁਤ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਖਤਰੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।

ਪਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਤੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਕੱਲੂ ਬੋਲਦਾ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁੱਛ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਵੀ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ ਬਣਾਵਾਂਗਾ।”

ਕੱਲੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਫੱਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ੍ਹ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਰਾਜ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਹਣੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇਖਣਾ ਸਿਰਫ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸਰ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਹਾਵ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ’ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਕੱਲੂ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੱਲੂ ਦੇ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਥੱਪੜ ਮਾਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਵੇ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇਗਾ।

ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੈਅ ’ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਰੇਤ ਬਣਕੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਭਣੇ ਹੱਟ ਗਈ। ਉਹਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਤਣਾਅ ਵੀ ਘੱਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਰ ’ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾਅ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਕੱਲੂ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਮੋਢਿਆਂ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕੱਲੂ, ਆਦਮੀ ਉੱਚਾ ਸੋਚੇਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉੱਚਾ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਨਾਲੀ ਦਾ ਕੀੜਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ, ਉਹ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ’ਤੇ ਰੀਝੇਗਾ ਉਹ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖੇਗਾ।”

ਕੱਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਉਸ ਦਾ ਮੋਢਾ ਲਗਾਤਾਰ ਥਾਪੜਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੁਫਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਕੱਲੂ, ਵਲੈਤ ਜਾ ਕੇ ਤੂੰ ਕਰੇਂਗਾ ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਜੇ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ... ਮੇਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ। ਭਾਅ ਜੀ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਇੱਕ ਵਾਰ ਅਜੰਟ, ਕਿਰਾਇਆ-ਭਾੜਾ ਅਤੇ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦੇ ਖਰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਫੇਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।”

“ਜਦ ਤੱਕ ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤੱਕ ਇਥੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਸਿੱਖ ਲੈ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਰੀਗਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਭਾਅ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।”

“ਫਾਇਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਕੋਈ ਕਿੱਤਾ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਣ ਨਾਲ ਫਾਇਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਭਰਾਵਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਉਸਤਾਦ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਉ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਖਾਉ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਵੱਖਰੀ ਕਰੋ। ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਵੀ ਜਾਉ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਕੱਚੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਦੇ ਮਾੜੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ। ਇਹ ਰੋਣਾ ਧੋਣਾ ਰੋਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕੱਲੂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਖਮੋਸ਼ੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਜਿਹਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਮੱਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, “ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਗਏ ਹਨ?”

“ਅਜੇ ਤਾਂ ਦੋ ਹੀ ਗਏ ਹਨ। ਦੋ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਲੈਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ, ਉਹ ਅਜੰਟ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਲੈਣਗੇ।”

“ਤੇਰਾ ਤਾਂ ਵਲੈਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ?”

“ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। “ਉਹ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ। ਨਕੋਦਰ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਗਏ?”

ਫਿਰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਚਹਿਕ ਉਠਿਆ, “ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ ਜੋ ਵਲੈਤ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਹਨ ਕਿ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪੈਰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ।”

“ਦੋਸਤ-ਮਿੱਤਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਹਨ ਜਾਂ...?”

“ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ, ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਨਾਈਆਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਦਰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਅਜੰਟ ਦੀ ਮਾਰਫਤ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਦਾ ਅੱਟਾ ਸੱਟਾ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।”

“ਉਨਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹਨ?”

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹਨ...। ਜੇ ਨਾ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।”

“ਕਿੱਦਾਂ ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ?”

“ਘਰ ਵਾਲੇ ਉਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਹੈ। ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦੇਣਗੇ ਜਾਂ ਵੇਚ ਦੇਣਗੇ। ਚਿਰ ਤਾਂ ਅਜੰਟ ਹੀ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰੇ ਬਹੁਤ ਪੈਸੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡੇ ਅਜੇ ਇਥੇ ਹੀ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਤਰਾ-ਕੈਂਚੀ ਹੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਂ, ਬਾਪ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਲ ਬਾੜੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ।”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਜਿਹੜੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਐਨੇ ਪੈਸੇ ਭੇਜੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖੀ ਜ਼ਮੀਨ ਛੁਡਾ ਲਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਖੇਤ ਹੋਰ ਖਰੀਦ ਲਏ ਹਨ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ ਬੱਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਰਜਵਾੜੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਖਾਨਦਾਨ

ਉੱਚਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਕ ਪੂੰਝਣ ਦੀ ਵੀ ਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪਸ਼ੂ ਚਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।” ਕੱਲੂ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਕੱਲੂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲਈ ਆਦਰ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੁਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਲੰਮਾ ਇਕਹਿਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਮੂੰਡਾ ਜਿਹੜਾ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਵਾਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗਲਤ ਹੱਥੀਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਤੇ ਕੱਲੂ ਬਰਬਾਦ ਹੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੱਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਕਦੀ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ?”

“ਘਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ... ਬਾਪੂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਨਕੋਦਰ ਵਾਲੇ ਭਾਅ ਜੀ ਵੀ ਸਨ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ ਵੀ ਸੀ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ?” ਕਾਲੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੱਲੂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣ ਸਕੇ।

“ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਸੀ? ... ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ... ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਮਖੌਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਗਾਂਡ 'ਚ ਗੂੰਹ ਨਾ, ਕਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਨੇਂਦੇ। ... ਪਰ ਬਾਪੂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਸੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣਗੇ। ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਚਲੇ ਵੀ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸਾਂਭੂੰਗਾ ਕੌਣ। ... ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੈ?” ਕੱਲੂ ਦੀਆਂ ਉੱਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਨਾਂਸਾਂ ਫੁੱਲ ਗਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ।

“ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਵੀ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ।

“ਬਾਪੂ ਦਿਲੋਂ ਤਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵਲੈਤ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂ। ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਉਹ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਵੇਚਣ ਜਾਂ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ... ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਲੈਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੱਕ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਕੱਟ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਕੱਲੂ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਰੀਂ। ਹੌਸਲਾ ਰੱਖੀਂ। ਤਕਦੀਰ ਬੁਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਬਣ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ... ਮੈਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੂੰਗਾ। ਕਿਤੇ ਹੱਥ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਦਦ ਕਰੂੰਗਾ। ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਉੱਚਾ ਉਠੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਵੀ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਈ ਭਤੀਜਾ ਵੀ ਵਲੈਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਬੜੇ ਅਫਸਰਾਂ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ, ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਕੱਲੂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਲੈਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੀ ਉਡਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਖੱਟੂ ਤੇ ਵੇਹਲੜ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਪਹਿਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਲੈਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੌਂਦੂੰਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੱਲੂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਖਸ਼ਪਾਈ।

ਕਾਲੀ ਤੇ ਕੱਲੂ ਜਦ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਪੂਰਾ ਉੱਪਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਗੋਲ ਬਾਲ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਚਮਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਤਖਤਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕੱਲੂ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿੰਦਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਭਾਰ ਪਿਆ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਭਾਅ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਰਗੋਸ਼ੀ ਕੀਤੀ।

“ਸੁੱਤਾ ਰਹਿਣ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੁੱਲਾਂ ’ਤੇ ਉਂਗਲੀ ਰੱਖ ਲਈ।

“ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

“ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਰੋਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਜੇ ਕਿਸਨੇ ਭਾਅ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੂਗਾ, ਝਿੜਕੇਗਾ ਅਤੇ ਕੁੱਟ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਕੁੱਟੂਗਾ ਕਿਉਂ?”

“ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ’ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਕੱਲੂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ।

“ਸਾਨੂੰ ਪੂਰੀ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਆ ਹੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜਗਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਕਹਿ ਦਊਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਸੀ।”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਪੱਲ ਕੁ ਲਈ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਿਛਵਾੜੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦਾੜਣ ਪਾਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੁਰਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਲਉ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਆ ਜਾਉ ਹੁਣ। ਮੈਂ ਖੁਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਬਾਲਟੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਝੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਹੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲਵਕਤੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਦਾੜਣ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਨੱਕ, ਅੱਖ ਜਾਂ ਚੋਹਰੇ ’ਤੇ ਝਰੀਟ ਜਾਂ ਸੱਟ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦਾੜਣ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੇਸਤ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਦੀ ਜੱਫੀ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ, “ਕਾਲੀ ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਉ। ਕਿਸਨਾ ਭਾਅ ਜੀ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਰਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਕੱਲੂ, ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਮੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਇਕਦਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਗਹਿਰੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਵਲਾਇਤ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਮਰਥ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਪੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੰਮੀ ਤੇ ਠੰਡੀ ਆਹ ਭਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਕੀ ਹੋਇਆ। ਤੇਰਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਕਿਉਂ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਚਿੱਤ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਕੱਲੂ ਨਹੀਂ, ਕੱਲੂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਬੁੱਲਾਂ ’ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲਿਆ, “ਮੈਂ ਕੁਰਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਹੀ ਲਵਾਂ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਉਠ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਦਤ ਮਚਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰੀ ਛੋਟੀ ਬਾਲਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਦਾਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਰਲੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਨਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ ਲੈ ਲਉ। ਅਜੇ ਨਲਕੇ ’ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਭਰ ਲਿਆਵਾਂਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਘੜੇ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਾਫ ਨੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਨ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੱਲੂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਤੰਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਕੱਲੂ, ਨਾਉਣਾ ਕੀ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕੱਛਾ ਤੇ ਪਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰਾ ਪਰਨਾ ਲੈ ਲਵੋ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਰਨਾ ਲਾਹ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ।

“ਨਾ ਕੱਲੂ, ਰਹਿਣ ਦੇ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਲਕੇ ਦੇ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਆਦਤ ਵਿਗੜ ਜਾਊਗੀ। ਤਬੀਅਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ’ਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਫੈਲ ਗਈ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਸਭ ਤਿਆਰੀ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੁੱਝ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਮੂੰਹ ’ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ। ਉਹ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਖੜਿਆ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਵੀ ਲੁਤਫ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਰ ਮੱਖੀਆ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੈਨ ਨਾਲ ਸੌਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਧੁੱਪ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਦਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮੰਡਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸਰੀਰ ’ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਮੂੰਹ ਚੋਂ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵੀ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਹੁਣ ਭਾਅ ਛੋਟੀ ਹੀ ਉਠ ਪਵੇਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੱਖੀ-ਮੱਛਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਤਾਂ ਖੁਰਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਛਿੜ ਪੈਣ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ ’ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਵੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦੇਣ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਜੀ ’ਤੇ ਪਏ ਪਏ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਸਾ ਬਦਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨੀਂਦ ਦਾ ਆਖਰੀ ਖੁਮਾਰ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਮੰਜੀ ’ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬਾਹਾਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਸਤੀ ਨੂੰ ਲਾਹ ਕੇ ਸਿੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਧੁੱਪ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਲੱਗਭੱਗ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ।

“ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਉਠਿਆ ਪਹਿਲਵਾਨ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਅੱਧਖੁੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਾਲੀ ਭਾਅ ਜੀ ਤਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਹੋ ਆਏ ਹਨ। ਦਾਤਣ-ਕੁਰਲੀ ਕਰਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਵੀ ਧੋ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਅ ਜੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ।

“ਅੱਛਾ!” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਜਗਾ ਦਿੰਦੇ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸੀ।”

“ਮਿੱਠੀ ਕਿੱਥੇ ਯਾਰਾ, ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੰਖੀਏ ਵਰਗੀ ਕੁੱਤਣ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ। “ਕੱਲੂ, ਜਾ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਆ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕਿਤੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਗਿਆ।”

ਕੱਲੂ ਜਦ ਮਕਾਨ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਂਅ-ਭਾਂਅ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਬਾਸੀ ਲਈ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਵੀ ਆਈ?”

“ਹਾਂ, ਠੀਕ ਸੀ। ਬਸ ਇੱਕ ਵਾਰ ਅੱਖ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁ ਫਟੇ ਹੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲੀ।”

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਦਵਾਈ ਕੰਮ ਕਰ ਗਈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਨੀਂਦ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਤੇ ਤਿਆਹ ਲੱਗੀ। ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ, ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਪਰ ਨੀਂਦ ਉੱਡ ਗਈ। ਖਾਜ ਦੇ ਦੌਰੇ ਨੇ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਤਬੀਅਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਖਾਜ ਕਰਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਤੂੰ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰ-ਲੈਅ ਦੇ ਬਗੈਰ ਅਲਗੋਜੇ ਬਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਰੀਲੇਪਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਘੂਕ ਨੀਂਦ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਨੌਂ ਬਰ ਨੌਂ।” ਕਾਲੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ। ਪਰ ਕੱਲੂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਰੋਕਦਿਆਂ ਵੀ ਇੱਕ ਠੰਡੀ ਆਹ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿਲਕ ਗਈ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਸੂਰਜ ਬਨੇਰੇ 'ਤੇ ਆਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਬਨੇਰੇ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹੇ ਪਿੱਛੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

“ਬੇੜਾ ਗਰਕ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਲਪੇਟੇ ਪਰਨੇ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ, “ਉਏ ਕੱਲੂ, ਤੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦੇ ਦੇ।”

“ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਭਾ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਰਾਤ ਦੀ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਕੰਧ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਲਉ ਭਾਅ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲੱਕ ਦਾ ਸਾਫਾ ਫੜੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਫੜੀ ਖੇਤ ਵੱਲ ਦੌੜਣ ਲੱਗਾ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਕੱਲੂ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਜੇ ਸੂਰਜ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ ਕੰਧ ਹੀ ਟੱਪਣੀ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਝਾੜੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਸ਼ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਉਹਲੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਟੱਪਦਾ ਤੇ ਭੁੜਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਬੱਲੇ ਅੱਗ ਬੱਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਬੂਹਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੰਗ ਫਸਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾਈ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕੱਲ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਉਹਦੇ ਸੰਘਣੇ, ਮੁਲਾਇਮ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨੱਕ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਜਾ ਟਿੱਕੀ ਜਿਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੱਲੂ।”

“ਹਾਂ, ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਕੱਲੂ, ਕੀ ਤੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੇਰ, ਅੱਧ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦਾ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲਉ ਭਾਅ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਖਿੱਚਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਝੂਠ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। “ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਅੱਧ ਰੋਟੀ ਵੀ ਘੱਟ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੋਪ”? ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਨਿਕਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਰੀਰ ਮੋਟਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਸਕੇਂਗਾ... ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਸਕੇਂਗਾ।”

ਕੱਲੂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ 'ਤੇ ਡੋਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਥਰੇ ਪੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਪੱਠੇ ਪਤਲੇ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿੱਲ ਠੋਕੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਥੱਲੇ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਪਤੁਹੀ ਵਰਗੀ ਬੁਨੈਣ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਠ ਵਿੱਚ ਬੰਨੇ ਰੁਪਏ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨਾਂ 'ਚੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਕੇ ਗਿਣੇ ਤੇ ਕੱਲੂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। “ਲੈ, ਆ ਪੈਸੇ ਰੱਖ ਲਾ। ਰੋਜ਼ ਅੱਧ ਸੇਰ ਦੁੱਧ ਪੀ ਲਿਆ ਕਰ। ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਦਾਲ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦਾ ਤੁੜਕਾ ਲੁਆ ਲਿਆ ਕਰ। ਤੁੜਕਾ ਨਾ ਵੀ ਲੁਆਇਆ, ਉਦਾਂ ਹੀ ਗਰਮ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਘਿਉ ਪਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਇਸ ਨਾਲ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰਹੇਂਗਾ। ਸਰੀਰ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇਗਾ। ਤੇਰੇ ਵੱਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦੇ ਇਹ ਹੀ ਦਿਨ ਹਨ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਰਹਿਣ ਦੇ। ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਤੋਂ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਰੁਪਏ ਮੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਤੂੰ ਰੱਖ ਲਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਟੱਬਰਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੋਕਾਂ ਚੁੱਬੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ... ਤੂੰ ਉਹ ਹੀ ਕਰ ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ...। ਵਲੈਤ ਜਾ ਕੇ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਈ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਦਾਂ ਲੰਘਾਏਂਗਾ। ਕਿਰਾਏ ਭਾੜੇ ਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ਼ਨਾ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲੱਕ ਦਾ ਸਾਫਾ ਫੜੀ ਕੰਧ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕੋਲੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਡਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਦੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਡਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਉਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪਜਾਮੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝਦਾ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਕੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਦਾਤਣ ਕਰ ਲਉ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਤਾਜ਼ੀ ਦਾਤਣ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੇਰੀ ਗਾਂਡ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦੇ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੂਰਜ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ?”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਰਤੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਚੱਬਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਕੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ? ਰਾਤ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਰੋਟੀ ਬਚੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੈ ਆ। ਦੋ ਦੋ ਬੁਰਕੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਦੌੜੀਏ।”

ਕਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਝਿੜਕਾਂ ਉੱਚੀ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਿਸ਼ਨੇ ਕੋਲ ਗਿਆ, “ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ, ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਐਨੇ ਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਹੋ?”

“ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਖੜ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹਾ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੂਛਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੇਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਸੀ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਬੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਰੱਬ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਲੇਟ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹੋ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਕੀ ਕਾਰਖਾਨਾ ਢਹਿਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਜਾਊਗਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੱਕ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਤੂੰ ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਕੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ? ਜਾ, ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਮੇਰਾ ਝੱਗਾ ਲੈ ਕੇ ਆ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੜ੍ਹਹੀ ਵੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਝਿੜਕਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕਿਸ਼ਨੇ 'ਤੇ ਕੱਢੇਗਾ, ਉਹ ਗੁੱਸਾ, ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੱਲੂ 'ਤੇ ਝਾੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕੱਲੂ 'ਤੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੋਰਮੈਨ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਭਿੰਗੀ ਗਏ ਤੋਂ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਘੁਮਿਆਰ 'ਤੇ।” ਕਾਲੀ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕਿ ਕੱਲੂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਖੀਆਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਚੱਲ...ਫਟਾਫਟ ਚੱਲ। ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਤਖਤੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕੱਲੂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਤਖਤਾ ਲੰਘ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਕੱਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਚੰਗਾ ਕੱਲੂ। ਤੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀ। ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਭਾਅ ਜੀ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਕਦੋਂ ਆਉਂਗੇ?”

“ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਉਂਗਾ। ਕਦੇ ਤੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਈਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, “ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ। ਪੈਸੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਊਂਗਾ। ਤੂੰ ਵਲੈਤ ਜਾਵੇਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕੱਦ ਕਾਠ ਦੇਖ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇਖ ਕੇ ਗੋਰੇ ਅੱਸ ਅੱਸ ਕਰ ਉਠਣਾ।”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੱਲੂ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਤਖਤੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕੱਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਯਾਰਾ, ਵਹੁਟੀ ਪੇਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਵੀ ਐਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੀ ਜਿੰਨਾ ਤੂੰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਕਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਿਆਂ ਖਾ ਜਾਊਗਾ।”

“ਚੰਗਾ ਕੱਲੂ। ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀਂ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਥਪਥਪਾਏ ਅਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਚੌਦਾਂ

ਫੋਰਮੈਨ ਆਮ ਵਾਂਗ ਦਲਾਨ ਦੇ ਖੂਜੇ ਵਿੱਚ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰੀਗਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਗੇਟ ਵੱਲ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਘੰਟੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਧਰ ਨੂੰ ਘੁੰਮ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਆਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਏਥੇ ਕੀ ਲੈਣ ਆਉਣਾ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦਿਆਂ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਤਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਲੱਕ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨਿਆ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਕਿਤੇ ਨਵਾਂ ਮਾਲਕ, ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਜਾਂ ਭਤੀਜਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੀ ਉੱਡਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਗਾਹਕ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲਕ ਆਗਰੇ ਵਿੱਚ ਵਲੈਤੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਚਮੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੂਟ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਹੀਲਾ ਵਸੀਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕੋਲ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨਵੇਂ ਆਏ ਆਦਮੀ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਸ਼ਸੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਲੂਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚਰਬੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਕੜ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਛ ਕਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਫਟਕਦਾ ਉੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਆਉਣਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਕਸਦ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਲੱਠ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹਾ ਆਂ? ਜਾ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ, “ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿੱਦਾਂ ਪਤਾ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

“ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਬੈਠ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਗਹਿਰੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਚਿੰਤਾ ਮੁਕਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੱਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।”

“ਬੋਲ।” ਫੋਰਮੈਨ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਜੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਇਹੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਅ ਅਤੇ ਖਾਜ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਕੇ ਕੋੜ੍ਹ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਨਾ ਸਹੀ, ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਬੋੜ੍ਹਾ ਤਾਅ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਹੂੰ।” ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਫੋਰਮੈਨ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਨੇ ਹੀ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਕੌਣ ਗੱਲ ਕਰੁਗਾ?”

“ਕੋਈ ਵੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਕਿਰਪੂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੈ... ਮੈਂ ਹਾਂ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਫਿਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਹੈ, ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹਨ, ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਪਸੀਨਾ ਮਾਲਕ ਲਈ ਨਿਚੋੜਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਗਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖੁੰਖਾਰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਲੇਲੇ ਦੀ ਮਿਮਆਹਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਦਹਾੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਮਝਿਆ। ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧੜੱਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਜਾਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਕੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਮਝ ਗਿਆ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਜੀ ਸਮਝ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਚੰਗਾ, ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਵਾਂ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਬੜੀ ਅਸਾਮੀ ਹੋਵੇਗੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਮਰਦ ਬਣਨ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕਿਉਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਫੋਰਮੈਨ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਭੁੱਖੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬੂਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਲ ਕੁ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਆਉਣ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਠ ਜੀ ਐਨੇ ਚਿਰ ਦੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਸੇਠ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਖੂੰਹਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵੀ ਢਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਕਮਾਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਰਦਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੌਜਵਾਨ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਾਂਵਲਾ, ਕੱਦ ਦਰਮਿਆਨਾ ਪਰ ਸਰੀਰ ਗੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਲਕ ਦਾ ਕੁਰਤਾ ਅਤੇ ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਨਗਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀਆਂ ਮੁੰਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ

ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਤੇ ਨੂੰ ਸੰਗਲੀ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਟਣ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਾਸ਼ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੋਂ ਫੋਰਮੈਨ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਜੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਉੱਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਸੇਠ ਜੀ, ਇਹ ਸਾਡਾ ਫੋਰਮੈਨ ਹੈ... ਫੁੰਮਣ ਰਾਮ... ਇਹ ਸਮਝੋ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਇਹਦਾ ਹੀ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਥੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਏ।”

ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਫਤ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੁੱਛ ਵੱਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਦ ਕੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ।” ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੇ ਲਈ “ਜੀ” ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਇਹ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਹਨ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੁੜ ਗਏ ਅਤੇ ਮੱਥਾ ਝੁੱਕ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ।” ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੁੱਝ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ।

“ਜੀ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ।”

“ਸੇਠ ਜੀ ਆਧਰਮੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਨੇਤਾ, ਦਾਨਵੀਰ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਸਕੇ ਭਤੀਜੇ ਹਨ।” ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਫੁੰਮਣ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਵਡੱਤਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾ ਦੇਵੇ।

“ਪੰਨ ਭਾਗ ਸਾਡੇ ਜੋ ਐਨੇ ਬੜੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਾਡੇ ਮੁਸ਼ਕ ਭਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪਧਾਰੇ ਹਨ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਇਆ।

“ਸੇਠ ਜੀ ਆਪ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੇਂਦਾ ਦੇਣ ਆਏ ਹਨ।”

“ਨੇਂਦਾ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅੱਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਕੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਆਧਰਮੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਾਣੀ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਹੈ।”

“ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਤਕਲੀਫ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਵਿਸਵਾਸ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹਿੱਲਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਅੱਛਾ ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਹੋਰ ਥਾਂਈਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਉੱਠਦਿਆਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ, “ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਾ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ।”

“ਸੇਠ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਫਿਕਰ ਰਹੋ। ਇਥੇ ਫੋਰਮੈਨ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇਖ ਲਵੇਗਾ।” ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਹੋਰ ਵੀ ਚੌੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਸੇਠ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਖਾਹਮਖਾਹ ਇਸ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਹੱਥ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।”

ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੱਲਚੱਲ ਹੋਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੌਸ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸਭ

ਕੁੱਝ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਵਤੀਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਸੇਠ ਨਾਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਦ ਬਣ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਾਏ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਕਿਰਪੂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਆਇਉ, ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।”

ਕਿਰਪੂ ਆ ਤਾਂ ਗਿਆ ਪਰ ਬਹੁਤ ਝਿਜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਕਾਲੀ, ਰਹਿਣ ਦੇ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਕਰਾਂਗੇ।” ਹੱਥ ਘੁੱਟ ਕੇ ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਕਿਉਂ ਰਹਿਣ ਦੇਈਏ। ਜੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਜ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਅੱਜ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਲੱਗਾ।”

“ਫਰਕ ਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪਏਗਾ।”

ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੌੜ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, “ਸੇਠ ਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਭੜਕ ਉਠਿਆ, “ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਔਲਾਦ, ਤੇਰੀ ਐਨੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿ ਸੇਠ ਸਾਹਬ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕੇ। ਪਿੱਛੇ ਹਟ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਇੱਕ ਕਰ ਦੇਉਂਗਾ। ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੇ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋਇਆ ਦੇਖ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੱਬਕੀਆਂ ਸੁਣਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਵੀ ਤੌਰ ਬਦਲਣ ਲੱਗੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਫਰਕਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਕੇ ਸੇਠ ਲਈ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਮੋਹਰੇ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਮੋਢੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ।

“ਚੱਲ, ਦੌੜ ਇੱਥੋਂ। ਬੜਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ। ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਇਹਨੂੰ। ... ਆਖਰ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ।” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਾਲੀ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜਦ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਟੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਵੀ ਕੁਸ਼ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਘੜੀ 'ਚ ਤੌਲਾ, ਪਲ 'ਚ ਮਾਸਾ। ... ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸਿਰਫ ਨਾ ਸੇਠ ਸਾਹਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੀ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।”

“ਇਹ ਉਹ ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੇਠ ਸਾਹਬ ਹੋਰ ਹਨ।” ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

“ਓਹ... ਹੋਅ, ਉਹਨੂੰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰਨ ਦੇ।” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਹਾਂ ਬੋਲੋ, ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ?” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੇਠ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋ।” ਕਾਲੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। “ਸੇਠ ਜੀ, ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਰਦਾਰ ਦੀ ਕੱਚੀ ਖੱਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੰਦਗੀ, ਲੂਣ, ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਵਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖਾਜ ਅਤੇ ਖੁਰਕ ਨਾਲ ਸੌ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਪਾਅ ਵਿਗੜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋੜ੍ਹ ਦਾ ਰੋਗ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ...। ਪਰ ਇਥੇ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੀਣ ਲਈ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਲਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ...।

ਬੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦੀ ਝਿਜਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਫਰ... ਫਰ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹਾਂ।” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਆ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੇਠ ਸਾਹਬ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਲਸੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ੁਕਰੀਆ।” ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ।

ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਹੇ ਸੁਣੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਗਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਬੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਜਦ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਕੇ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹੇ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕੰਨੀਂ ਕਤਰਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਕੁੱਝ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗਾ।

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਗੁੜਗੁੜਾਹਟ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੋਰਮੈਨ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨਤੀ ਪਰੇ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਦਬਦਬਾ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਸਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਲੀ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰੇ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਹਿਮਤ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਇਓ।

ਅਜੇ ਦਿਨ ਕਾਫੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਰਖਾਨੇ 'ਚੋਂ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਜਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਗਲੀ ਦੇ ਪਾਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁੱਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

“ਕਿਰਪੂ ਭਾਅ ਜੀ, ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਮ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ?” ਨਾਥੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਜਾਣੇ।” ਕਿਰਪੂ ਖੱਲ ਸੀਣ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਰਿਹਾ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਪ ਸੁੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਦੇ ਸੁੰਘੇ ਦੀ ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਜਾ ਚਿਪਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ।” ਪਰਲੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ।

“ਭਾਈ, ਜੇ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਕਹੋ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਦੇਖੋ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਬਸ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾ ਦੇਣ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹੀ। ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਵਧਾਈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਾਰੀ,
“ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਫੀ ਖੁੰਬਾਰ ਆਦਮੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਉਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ
ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਛੱਪੜ ਕੰਢੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦੇ ਸਮੇਂ ਫੋਰਮੈਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਾਵਾਂ
ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਰਾਵੋ, ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ
ਜਾਣਾ ਹੈ?”

“ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸੇਠ ਜੀ ਤੈਨੂੰ ਨੇਂਦਾ ਦੇ ਗਏ ਹਨ।” ਇਕੋ ਵਾਰ ਕਈ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਈਆਂ।

“ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ?”

“ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।” ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਕਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕਦਮ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ
ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। “ਕਾਲੀ ਭਾਅ ਜੀ, ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਨੱਕ 'ਚ ਤਾਂ ਤੂੰ
ਨਕੇਲ ਪਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀ।” ਬੰਸਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਕਿਹਦੇ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ...।” ਬੰਸਾ ਖਿੜ ਉਠਿਆ, “ਲੱਗੇ ਹੱਥ ਅੱਜ ਸੇਠ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋ ਹੀ ਜਾਏ। ਆਪਾਂ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ
ਝੱਲੇ ਹਨ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਹਨ?”

“ਮੰਗਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਹਨ?” ਸਾਰੇ ਬੁੜਬੁੜ ਕਰਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਦੱਸ ਯਾਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਕੀ ਮੰਗਾਂ ਹਨ?” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਹਲੂਣਿਆ।

“ਜ਼ਿੰਦਰ ਦੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਗ ਹੈ।” ਭੀਮਾ ਸ਼ਰਾਰਤ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ।

“ਕੀ ਮੰਗ ਹੈ ਇਹਦੀ?” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਹੀ ਕਿ ਇਹਦੀ ਮਸੂਕ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੱਪ ਲੜ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸੰਖੀਆ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।”

“ਯਾਰਾ, ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਨੇ ਛੱਡੋ। ਮਸਲਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ
ਕੀਤਾ।

“ਕਾਲੀ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ। ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ?”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹੋ
ਜਿਹੇ ਹੋਰ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹੂਲਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?” ਕਾਲੀ
ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਭੁੱਲ ਕੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਕੁੱਝ ਪੈਰਾਂ ਭਾਰ ਬੈਠੇ ਸਨ
ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਫਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਜ ਭਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ
ਰਹੇ ਸਨ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਸੇਠ ਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕੀ ਹਨ? ... ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੇਠ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਅਗਲੀ
ਕਾਰਵਾਈ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ? ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ...?”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹ ਜਿਹੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਕਦੀ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਬੰਦ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਝੁੱਕ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਨਿਗਾਹ ਕਿਰਪੂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀ, “ਕਿਰਪੂ ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਦਿਉ।”

“ਕੀ ਸਲਾਹ ਦੇਵਾਂ ਮੈਂ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਲੰਮੀ ਆਹ ਭਰੀ, “ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਵਾਲ਼ ਵਾਲ਼ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਪੱਕਾ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਭਾਅ ਜੀ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਕੇ ਕਿਰਪੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਇਸ ਲਈ, ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਥੇ ਆਏ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤੂੰ ਅਜੇ ਛਤਾ ਮਲੰਗ ਹੈ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਐਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਬੇਬੱਸ ਹੋਵੇ।

ਹੋਰ ਬੰਦੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਰਪੂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਦੱਸੋ?”

ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ, “ਰੱਬ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਹ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਜੀਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।”

ਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਮੂਧਾ ਹੋ ਕੇ ਘੱਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਅਤੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰੇ। ਉਹਦਾ ਮਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ, “ਤੈਰੇ ਤੋਂ ਅਜੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੇ ਪੱਕੇ ਕਾਗਜ਼ (ਅਸ਼ਟਾਮ) ਤੇ ਅਗੂਠਾ ਲੁਆਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰਿਹਾ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ, “ਬੱਲਿਆ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹਾਂ। ਹਰੇਕ ਕਾਮੇ ਦੇ ਸਿਰ ਡੇਢ-ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਦੇ ਅਗੂਠੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ... ਤਸਦੀਕਸ਼ੁਦਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨਾਲ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਇਥੋਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਮਾਲਕ ਖਰੀਦ ਕੇ ਤਾਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ... ਸਾਡਾ ਉਧਾਰ ਚੁਕਾ ਕੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੀ ਹਿੜਕ ਭਿੜਕ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਕਾਗਜ਼ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਅਦਾਲਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹ ਲੈ ਜਾਊਗਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਤਨ ਮਨ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕੋਲ਼ ਗਹਿਣੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਕਿਰਪੂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵੀ ਝੁੱਕ ਗਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਤਿਲਕ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀ 'ਤੇ ਰੋਣਾ ਵੀ। “ਜੇ ਮੁਕੱਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਿਉਂ ਐਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਫਿਰ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੱਕੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਅੰਗੂਠਿਆਂ ਦਾ ਅਲੱਗ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੰਗਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ।”

ਸਭ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਬੱਲੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।

“ਛੱਡੋ ਮੰਗਾਂ ਸੁੰਗਾਂ ਨੂੰ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਦਾ ਇਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।” ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਾਰੀਗਰ ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਲੰਬੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ।

“ਕਿੱਦਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਾਚਾ?” ਨਾਥੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਉਏ ਤੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਮਾਲਕ ਕਿਉਂ ਕਰੇਗਾ? ਜਦ ਆਵਾ ਹੀ ਉੱਤ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭੇਗੇ। ਤੰਦ ਤਾਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਣੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਗੱਠਾਂ ਮਾਰੂਗਾ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਫਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਝਾੜੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲਪੇਟ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਖੀਆ ਖਾ ਕੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਵਰਿਆਮੇ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ।

“ਯਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਠ ਨਾਲ ਕੌਣ ਲੜੇਗਾ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਥ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਆਪਸ ਵਿਚਲੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।”

ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਜਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਝਾਅ ਸਨ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੇਠ ਉੱਥੇ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਣਾ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਬੋਲਿਆ।

“ਯਾਰਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੰਨਵਾ ਹੀ ਲਿਉ।” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਸਿਰ ਖੁਰਕਿਆ।

“ਕੀ?”

“ਇਥੇ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੰਜਣ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਟਿਊਬਵੈਲ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਟੀ ਧਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਡਿੱਗੂਗਾ। ਉਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਠੰਡ ਪਵੇਗੀ।” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਠੰਡ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ।

“ਉਠੋ ਯਾਰੋ, ਜਲਮੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੁੱਝ ਗਈ, ਉਹ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ।” ਨਾਥੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟਣ ਲੱਗਾ।

“ਹਾਂ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ।” ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ।

ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਚੱਲ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਿਸੇ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਵਗੈਰ ਹੀ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਕੰਨ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੁਰਕਿਆ। ਫਿਰ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। “ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਟੈਮ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਟੈਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਾ ਇੱਕ ਪੱਲ ਅੱਗੇ ਨਾ ਪਿੱਛੇ। ਜੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਲਕਾ ਲੱਗਣ ਦਾ ਟੈਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਲੱਖ ਖੂਹ ਪੱਟ ਲਉ, ਬੜੇ ਤੋਂ ਬੜਾ ਮਿਸਤਰੀ ਸੱਦ ਲਉ, ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਗਾ। ਨਾ ਨਲਕਾ ਹੀ ਚੱਲੂਗਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੂਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਉਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਰਿਆਮੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਖਾਜ ਖੁਰਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲਪਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਰਿਆਮਾ ਉਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਹ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੇ ਲਾਲ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢੀਆਂ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਸਮਝ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਹੱਸ ਰਿਹਾ।”

“ਨਾ ਬੜੇ ਭਾਅ ਜੀ, ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਆਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਵਰਿਆਮੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਸੁਣ ਉਏ ਮੁੰਡਿਆ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਸਿਰ ਟੇਢਾ ਕਰ ਲਿਆ, “ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

“ਹਾਂ...ਹਾਂ...ਭਾਅ ਜੀ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਵਰਿਆਮੇ ਦੇ ਦੋਨੋ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ, “ਤੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਛੋਕਰਿਆਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਆ ਜਾ, ਆਪਾਂ ਵੱਖਰੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ। ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁੱਢੇ ਸਾਨੂੰ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਉਦਾਂ ਵੀ ਸੁਹਣੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ।”

ਉਹ ਗੇਟ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਉਹ ਅਜੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਰੋਲਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਕੁਰੱਖਤ ਅਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਗਾਣਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਰੋਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ।

“ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ। ਬਿਨਾਂ ਜਾਣੇ ਬੁੱਝੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਸੇਠ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ?” ਬੰਸਾ ਇੱਕ ਕਦਮ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਗਿਆ।

“ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬੇਨਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਤਾਂ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”

“ਲੜਾਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਊਗੀ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਲੜਾਈ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ। ਮੁੱਲਾ ਜੇ ਸਬਕ ਨਾ ਪੜਾਊ, ਘਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਉਣ ਦੇਊਗਾ।” ਕਾਲੀ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ।

ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਸਵੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਠੱਠਾ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ।

ਉਹ ਜਲਸੇ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਰੋਲਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਵਾਜ਼ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਗੀਤ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਤਿੱਖੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। “ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਾਂਗੇ। ਕਿਉਂ ਕਾਲੀ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

‘ਹਾਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੇਠ ਜੀ ਮਿਲ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਏਕਤਾ ਵਿੱਚ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

ਜਲਸੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਖੁੰਜੇ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜ ਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਤੰਬੂ ਵੀ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਛਾਂ ਰਹੇ। ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੰਜ ਕੁਰਸੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨਾਂ ਦੇ ਦੋਨੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮਾਣਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਤਿੰਨ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਟੇਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਮੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉੱਡਦੀ ਗਰਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮੂੰਹ ਮੋਹਰੇ ਚੁੰਨੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਖੀਅ...ਖੀਅ ਹੱਸਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਠੱਠਾ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਂਦੇ ਖੁੰਏ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਇਧਰ ਉਧਰ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਜਲਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ।

“ਲੀਡਰ ਕਿੱਥੇ ਹਨ?” ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ।” ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਲੜਦੇ ਕਿਉਂ ਹਨ?” ਤੀਜਾ ਆਦਮੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

“ਲੜਦੇ ਹੀ ਸਮਝੋ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੇਮ-ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੰਘ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਬੋਲਿਆ।

“ਭਾਈ, ਆਪਣੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾ ਉਡਾਓ। ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਰੂਪ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।” ਇੱਕ ਤਕੜੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਚੇਹਰੇ 'ਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਸੰਘਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਖੱਦਰ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਜਨਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਇਕ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਹੈਲੋ ਹੈਲੋ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮਾਇਕ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਾਇਕ 'ਤੇ ਹੀ ਗਲੂ ਸਾਫ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਭਾਈਓ, ਭੈਣੋ, ਬਜ਼ੁਰਗੋ ਅਤੇ ਬੱਚਿਓ! ਤੁਹਾਡਾ ਦਾਸ ਮਾਲੀਰਾਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਣਯੋਗ ਨੇਤਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਜਾਓ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ੋ। ਸੁਕਰੀਆ।”

ਮਾਲੀਰਾਮ ਦੇ ਮਾਇਕ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਪਾਸਿਉਂ ਤਾੜੀਆਂ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮਾਇਕ ਤੋਂ ਚੀਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। “ਯਾਰ ਪ੍ਰੇਮਿਆ, ਤੇਰਾ ਇਹ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਬਹੁਤ ਚੀਕਦਾ। ਇਹਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ।” ਮਾਲੀਰਾਮ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।

“ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ? ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਉਹ ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।” ਪ੍ਰੇਮ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਜੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਨੇ ਗੜਬੜ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਯਾਦ ਰੱਖ, ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ। ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਸਮੇਤ ਤੈਨੂੰ ਬੂਟਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਵੁੰਗਾ। ਦੇਖ ਲੈ। ਇੱਕ ਗੋਤਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਉੱਪਰ ਉੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਂਗਾ।” ਮਾਲੀਰਾਮ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਯਾਰਾ, ਚਾਰ ਵਜੇ ਦਾ ਟੈਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਛੇ ਵੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਬੈਟਰੀ ਡਾਊਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਆਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ।”

ਜਦ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵੱਧ ਗਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਮਾਲੀਰਾਮ ਸਟੇਜ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ, ਗਰਦਨ ਪੂਰੀ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉੱਥੇ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਲੀਰਾਮ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕੁਰਸੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੂਧਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਪ੍ਰੇਮੇ, ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾ। ਦੌੜ ਕੇ ਹੋਰ ਬੈਟਰੀ ਲੈ ਆ। ਅੱਜ ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਟਿੰਡ ਫਾਹੂੜੀ ਸਦਾ ਲਈ ਚੱਕਵਾ ਦਵੁੰਗਾ। ਤੂੰ ਸੇਠ ਸਾਹਬ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ। ਜੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਝੂਠਾ ਸਮਝ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੈ?” ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੱਟਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। “ਜਾ ਦੌੜ ਇੱਥੋਂ। ਨੰਬਰ ਬਣਾਉਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਬੁਲਾ ਜਾ ਕੇ।”

ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਲਾ ਘਸੀਟਾ ਰਾਮ, ਪੰਡਤ ਬਾਲਮੁਕੰਦ ਅਤੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀਆ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਬੈਠ ਨਾ ਗਏ, ਮਾਲੀਰਾਮ ਲੋਕ ਦੋਹਰਾ ਕਰੀ, ਬਾਂਹ ਘੁਮਾ ਘੁਮਾ ਅਤੇ ਸੰਘ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀਰਾਮ ਅਤੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਖਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਬੁਲਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੂਬ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਬੈਠਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਪਰ੍ਹੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਟੋਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਅੱਖ ਰੱਖਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸੇਠ ਕਿਹੜਾ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਰਪੂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਮੈਂ ਸੇਠ ਨੂੰ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਹੁਲੀਆ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ... ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸੇਠ ਜੀ ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ।” ਕਾਲੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ।

“ਬੜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਭਰੋਸਾ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਪਰ ਫੋਰਮੈਨ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ।”

“ਕਿੱਥੇ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗਰਦਨ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਧਰ ਨੂੰ ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

“ਸਟੇਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ। ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ, ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ।”

“ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੱਬਾਂ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੋਢੇ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਫਸ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹਨ।”

“ਉਹ ਤਾਂ ਬੈਠਣਗੇ ਹੀ।” ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕਿਰਪੂ ਸਟੇਜ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਜਦ ਮਾਲੀਰਾਮ ਨੇ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ, ਕੌਮ ਦਾ ਮਾਣ, ਨੌਜਵਾਨ ਨੇਤਾ, ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣਗੇ ਤਾਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਬੈਠੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਲੀਰਾਮ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਗਲੂ ਅਤੇ ਫੇਫੜੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਮਾਈਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਸ਼ਰਮ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ... ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਛੋਟੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ।”

“ਬਸ। ਉੱਚੀ ਦੁਕਾਨ ਫਿੱਕਾ ਪਕਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਖੁੱਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਹੱਸਿਆ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਹੋ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬਾਕੀ ਲੀਡਰਾਂ, ਥੱਲੇ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮਾਣਯੋਗ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਖੌਲ ਵਿੱਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਮਤਲਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਾਏ ਚੋਗੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਏਗਾ।

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਹਜ਼ੂਮ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਗਿਣਵੇਂ ਮਿਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। “ਪਿਆਰੇ ਬੱਚਿਉ, ਭੈਣੋ, ਭਰਾਵੋ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਜ਼ੁਰਗੋ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੇਵਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹੈ।”

ਜਦ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਘੱਟ ਗਈ ਤਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹਾਂ ਜਿਥੇ

ਸਿਰਫ ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਦਾ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਦਾ ਸੀ। ... ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮਕਸਦ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਚਾਨਣ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਂ ਦੂਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ, ਆਪਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਾਂ।”

ਇਸ ਵਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀਰਾਮ ਤਾਂ ‘ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਜਿੰਦਾਬਾਦ’ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਲਾਉਂਦਾ ਦੋਹਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਟਿਕ ਗਏ ਤਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਧਾਂਕ ਜਮਾਈ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ?”

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖਮੋਸ਼ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਾਂਹ ਘੁਮਾਈ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਇਹ ਦੁਰਦਸਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ।”

ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਡੁੱਬ ਜਿਹੀ ਗਈ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਗਲੂ ਭਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਲੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਅਤੇ ਗਰਜ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਹੀ। ਮਾਲੀਰਾਮ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਲਾਉਂਦਾ ਮੁੜਕੇ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪਹਿਚਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ‘ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹਿਲਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ, “ਸਾਡੇ ਗੁਰੂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਗਵਾਨ ਹਨ ... ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ-ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰੈਦਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਇਸ ਵਾਰ ਜਦ ਤਾੜੀਆਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਵੱਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੋ ਜਾਂ ਫਿਰ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾ ਲਉ।”

ਜਦ ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਖੰਘ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗਲੂ ਸਾਫ ਕੀਤਾ, “ਤੁਸੀਂ ਬਾਕੀ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖੋ। ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਓ। ... ਕਿੰਨੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਵਾਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰਪੂਰਬ ਅਤੇ ਉੱਤਸਵ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਦਭੁੱਤ ਸ਼ਰਧਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਬੜਾ ਦਰਜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ...। ਇੱਕ ਅਸੀਂ ਹਾਂ ... ਕਿ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੰਦੀ ਨਾਲੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ।”

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ‘ਤੇ ਛਾਈ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, “ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡੁੱਲੇ ਬੋਰਾਂ ਦਾ ਕੁੱਸ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਦਾ। ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਸ਼ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਈਏ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ, ਭਗਵਾਨ ਅਤੇ ਦਇਆਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪਛਾਣੀਏ। ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰੀਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਡੀ ਭਲਾਈ ਹੈ।”

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ‘ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੇ, ‘ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸੁਝਾਅ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ...।’

ਉਹ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਠਹਿਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਲ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਉੱਤਸਵ ਬਹੁਤ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ, ਨਾ ਸਿਰਫ ਜੀਂਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਉਚਿੱਤ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਬਚਨਬੱਧ ਹਨ।”

ਇਸ ਵਾਰ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਾੜੀਆਂ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਵਿੱਚ ਵੱਜਣੀਆਂ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀਰਾਮ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲਿਉਂ ਖਿਸਕ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਭਰਾਵੋ ਤੇ ਭੈਣੋ! ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿਉ...।” ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਗਿਆ। “ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਉੱਤਸਵ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਜੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ ਤਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਾ ਹੈ। ... ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਏ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੁੰਮ ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਸਰਵਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ। ... ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਦਰ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬੈਠੇ ਆਂ, ਇਥੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਉੱਤਸਵ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਇਸ ਵਾਰ ਤਾਂ ਤਾੜੀਆਂ ਐਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੱਜੀਆਂ ਕਿ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਰੱਖਤਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਜਾਨਵਰ ਡਰ ਕੇ ਉੱਡ ਗਏ। ਤਾੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ 'ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਵੀ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਘਸੀਟਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਆਇਆ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਲੋਕ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਜਦ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਮਾਈਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੇ, ਪੀਲੇ, ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੇ, ਔਖਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਵਗਦੇ, ਨੱਕ ਚੌਂਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ, “ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ... ਮੰਦਰ ਜਿੰਨਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਣੇਗਾ, ਸਾਡੀ ਉਨੀ ਹੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧੇਗੀ। ਮੰਦਰ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸੁਹਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਹੋਣਗੇ। ... ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿਉ।”

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, “ਮੇਰੀ ਇੰਨੀ ਪਹੁੰਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੇਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਲਈ ਮੈਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਜੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ, ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੂੰਗਾ।”

ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀਰਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਅਤੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਖਤਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪੰਡਤ ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ ਨੇ ਮਾਈਕ ਫੜ ਲਿਆ, “ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਲਾਲਾ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਖੁਦ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਚੰਦ ਲਫਜ਼ ਕਰਾਂ।”

ਪੰਡਤ ਬਾਲਮੁਕੰਦ ਨੇ ਕੋਟ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਐਨਕ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਨੱਕ ਦੀ ਕੋਠੀ 'ਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਕੋਟ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਬੈਠੇ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਗਜ਼ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਚੜ੍ਹਮੇ ਚਿਰਾਗ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੱਬ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੇ ਐਨਾ ਧਨ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਆਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ

ਹੌਸਲਾ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਸੇਠ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਨਾ ਸਹੀ ਪਰ ਕਰਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ।”

ਇੰਨੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ‘ਲਾਲਾ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ’ ਦਾ ਤੂਫਾਨ ਜਿਹਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਬੰਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਡਤ ਬਾਲਮੁਕੰਦ ਨੇ ਪਰਚਾ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਮੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਖਰਚ ਮੈਂ ਜਾਣੀ ਕਿ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਜੀ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ‘ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਟੇਜ ਦੇ ਥੱਲੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਚਮੜਾ ਮੰਡੀ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਆੜ੍ਹਤੀਏ, ਠੋਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੁਨੀਮ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਉਹ ਇੱਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਜਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਲੋਂ ਚੰਦੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਫੋਰਮੈਨ ਸਟੇਜ ‘ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਸਾਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲਾਲਾ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ... ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਬੰਦਾ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਮੰਦਰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੇਗੀ।”

“ਕਿਰਪਾ ਭਾਅ ਜੀ, ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਬੰਦਾ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਹੀ ਚੰਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੰਡੀਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਪੈਸੇ ਕੱਟ੍ਹੇਗਾ ਨਹੀਂ?” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤੱਕ ਨਹੀਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਵਰਿਆਮੇ ਨੂੰ ਨਹੋਰਾ ਮਾਰਿਆ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ‘ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਮਾਈਕ ‘ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, “ਭਾਈਉ ਅਤੇ ਭੈਣੋ! ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਨਕਦ ਜਾਂ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਲੋਹਾ, ਸੀਮੈਂਟ, ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਸਲੀ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਮਿਹਨਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਨ ਧੰਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਾਲੀਰਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲਿਖਾ ਦੇਣ। ਲੋੜ ਪੈਣ ‘ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਧੰਨਵਾਦ।”

‘ਭਗਵਾਨ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਜੈ,’ ‘ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ,’ ਅਤੇ ‘ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ’ ਦੇ ਗੂੰਜਦਾਰ ਨਾਹਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਲਸਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗੇ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਾਥੀ ਜਦ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਦੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਹੀ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਪੂਰਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਪਗੜੀ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਟੋਪੀਵਾਲਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਰਾਦਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ‘ਤੇ ਸੁਹਾਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ, ਕਿਰਪੂ, ਕਿਸ਼ਨਾ, ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਨ। ਪਰ ਜਦ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ ਨਾ ਮੁੱਕਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਭੀੜ ਦੇ ਵਿਚੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲਈ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਹੈਲੋ। ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀਰੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ?”

“ਹਾਂ ਜੀ। ਸਾਰੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੀ।” ਗਰਦਨ ਪਿੱਛੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਹਾ ਜਲਸਾ?”

“ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁੱਝ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।”

“ਹਿੰਮਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪਛਾਣੋਗੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਛਾਣੇਗੀ।” ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਬਾਹਰ ਘੁਮਾਈ।

“ਹਾਂ ਜੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਪਛਾਣਾਂਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ। ਫਿਰ ਕਿਰਪੂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਸੇਠ ਜੀ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਹੋਈ ਸੀ।”

“ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ?”

“ਆਪਣੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮੰਗਾਂ ਹਨ।”

“ਹਾਂ... ਹਾਂ। ਪਰ ਸੇਠ ਜੀ ਤਾਂ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਜਵਾਈ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਰ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਈ ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ...ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹੂੰਗਾ।” ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਸੇਠ ਰਾਏ ਸ਼ਿਆਮ ਦੂਸਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਹੀ। ...ਪਰ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ, ਕਿੰਨਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਆਦਮੀ ਹਨ।”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੋਣਗੀਆਂ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ।

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇੱਕ ਪੱਲ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਹੂੰਗਾ।”

“ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਵੋ। ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਉ। ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰੋ।” ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹੀਂ। ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਹੈ ਨਾ। ...ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਫਤਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਪੁੱਛ ਲਈਂ। ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।”

ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਦ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਚੱਟਦੇ ਅਤੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਮਾਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਫਿਕਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਹਾਂ, ਭਾਅ ਜੀ। ਹੁਣ ਸਮਝ ਆਇਆ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕੀ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ?”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਨਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਦਾਨ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ।”

“ਦਾਨ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ, ਫਲ ਲਾਲਾ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਜਿੱਥੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ, “ਪੰਜ ਉਸ ਨੇ ਲਏ, ਪੰਜ ਅਸੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ। ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ। ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਪੰਦਰਾਂ

ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਜ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਕਾਮੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੱਠ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਦ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਖੰਘਦੇ ਸਨ।

ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਉੱਠਦਾ, ਬੈਠਦਾ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੱਕਰ ਵੀ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੱਬਕੀਆਂ ਅਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਸਹਿਜਤਾ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭੱਬਕੀਆਂ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਧਮਕੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਭੱਬਕੀ ਤੋਂ ਡਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦਿਨ ਢਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਲੰਮੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਸੰਘਣੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਿਛ ਗਏ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਫਿਕਰ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੀ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਜਾਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੱਚੀ ਛੱਬੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਛੋਕਰੇ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਕੋਈ ਸੋਚਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਛੋਕਰਾ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਕੁੱਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ ਜੋ ਕਦੀ ਭਿਆਨਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅਸਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਲਕ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸਚਾਈ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਭਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਉਹ ਗੱਲ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਡਰਨ ਕਿਉਂ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾਇਆ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਰੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਮੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਸੋ ਫੀ ਸਦੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

ਫੋਰਮੈਨ ਗੇਟ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੰਘਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਹੈ ਕੋਈ ਮਾਂ ਦਾ ਲਾਲ ਜੋ ਆਵੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ, ਮਰਦ ਬਣ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਬੰਸੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਟਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਹੌਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਛੰਡਕਿਆ ਅਤੇ ਕੱਛੇ ਨਾਲ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਝਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਰੁੱਕ ਗਏ। ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਇੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰ। ਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇ ਕਿ ਗੱਲ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਆਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਰਪੂ, ਕਿਸ਼ਨਾ, ਨਿਹਾਲਾ ਅਤੇ ਭੀਮਾ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਵਰਿਆਮਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਦੱਸ ਕੀ ਗੱਲ ਆ?”

“ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?”

“ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਾਲਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸੇਕ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਵੀ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ।

“ਹਾਂ ਬੋਲੋ। ਕੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਰਪੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਕੀ ਸੇਕ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪੂ, ਕਿਸ਼ਨੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, “ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗੈਰ ਸਾਡੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਕੱਟ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।”

“ਅੱਗੇ ਬੋਲ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਿਰ ਟੇਡਾ ਕਰ ਲਿਆ।

“ਇਹ ਸਰਾਸਰ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਦਾ ਬੋਲ ਸਖਤ ਸੀ।

“ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਡਾਕਾ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਕਹੋ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਦਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁੰਗੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਕੰਨ ਸੀ, ਵੈਸੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਦੇਖਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਅਣਡਿੱਠਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਮੂੰਹਾਂ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਬਾਨ ਤਦ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਜਦ ਆਦਮੀ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਡਾ ਚੁੰਭਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦਰਦ ਅਤੇ ਚੀਸ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਅੱਖਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਔਲੀਏ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਛ ਵਾਲੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਨਿਕਲਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਗੱਲ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਟਣ ਦੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ।

“ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਇਹ ਮਾਲਕ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ। ਮਾਲਕ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਫਿਰ ਕਿਸ ਦਾ ਸੀ?” ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਅਤੇ ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਫੈਸਲਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਲਗਾਤਾਰ ਠਰੰਮੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਚਮੜਾ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਚਮੜਾ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਆੜੂਤੀ, ਠੋਕੇਦਾਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ, ਮੁਨੀਮ ਸਭ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਦੇਖੋ ਜਿਸ ਨੇ ਬਰਾਦਰੀ ਲਈ, ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਨਕਦ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। “ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਰਕਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਰਈਸ ਅਤੇ ਵਿਉਪਾਰੀ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਦਿਲ ਹੋਵੇ। ਐਨੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਬੜਾ ਦਿਮਾਗ ਹੀ ਗਿਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਤੇਰੇ ਬਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ... ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਗਿਣਨ ਬੈਠੋ ਤਾਂ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਣ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਕੁੱਝ ਪਲ ਖਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਏ ਹਨ, ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ, “ਚਲੋ ਸੇਠ ਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਨੱਕ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਰਾਏ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੈ? ਇਹੀ ਨਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਚਮੜੇ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਆੜੂਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇੰਟਾਂ ਪੱਥਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ, ਕਾਹਦੇ ਲਈ?”

ਫੋਰਮੈਨ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੂਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਵੱਧ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਫੁੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

“ਉਏ ਮੁੰਡਿਆ, ਮੇਰੀ ਮੰਜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਥੇ ਲਿਆ ਦੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦੌੜ ਕੇ ਮੰਜੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਹੋਜਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦਲਾਨ ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਕੋਲ ਡਾਹ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਬੰਮ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਸਕੇ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਮਟੇ ਨਾਲ ਚਿਲਮ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਜੁਲਾ ਕੇ ਹੁੱਕੇ ਨੂੰ ਮਘਾਇਆ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸੂਟੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨੜੀ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਹਟਾ ਖੰਘਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹੋ ਗਈ ਤਸੱਲੀ ਜਾਂ ਅਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਵਾਲ ਬਾਕੀ ਹੈ?”

ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ... ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, “ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋ, ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਠੀਕ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਕਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਘਰਵਾਲੀ, ਬੱਚਿਆਂ, ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਭਾਈ-ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅਯਾਸ਼ੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਚੱਲੋ, ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਟੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤੀਹਾਂ-ਚਾਲੀਆਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਦਾਰੂ ਵੀ ਤਾਂ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਅੱਠ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਸਿਗਟਾਂ ਵੀ ਫੂਕਦੇ ਹੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਕੱਟਣ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਨੀ ਤਕਲੀਫ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਪੰਚਾਇਤ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰਨ ਆ ਗਏ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲਈ ਵਕੀਲ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਲਿਆ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦਰਦ ਹੋਊਗਾ, ਉਹ ਸੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੂਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਕੱਟ ਲਏ ਗਏ। ਫੈਸਲਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ, ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਤਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਕੱਟਣ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਹੜਾ ਗੁਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਕੱਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਨਿਗਾਹ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ, “ਤੂੰ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਤੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਤਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਫੋਰਮੈਨ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਕਰੋ?”

“ਦੇਖ ਮੁੰਡਿਆ, ਤੂੰ ਗੱਲ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ। ... ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ... ਆਪਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਿਆ—“ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਕਲੀਫ ਪਛਾਣ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?”

“ਇਹੀ ਕਿ ਇਥੇ ਟਿਊਬਵੈਲ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਟਿਊਬਵੈਲ ਨਾ ਸਹੀ, ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲਾ ਨਲਕਾ ਹੀ ਲੁਆ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਖਾਜ਼-ਖੁਰਕ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਮਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਸੁਣ ਮੁੰਡਿਆ, ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੀ ਜਵਾਬ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਅਤੇ ਇਹ ਜਵਾਬ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਨਾਲ ਇਥੇ ਆਏ ਸੀ। ਨੌਕਰੀ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਬੋਲੋ, ਰੱਖੀ ਸੀ?” ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਭ ਖਮੋਸ਼ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੌੜੀ ਪਰ ਸੱਚੀ ਸੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜੇਤੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆ, “ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਸ?”

“ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

“ਕੱਲ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇਰੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਚਿਲਮ ਵੀ ਭਰੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, “ਜਿਸ ਸੇਠ ਰਾਧੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਸਾਡੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਧੰਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕੁੱਝ ਮਾਮੂਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੇਠ ਜੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨ।”

“ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਸਾਡੀ ਮੌਜੂਦਾ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ।

“ਕਿਹੜੀ ਪਛਾਣ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਇਹੀ... ਸਾਡੀ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਬਸੀ, ਬੇਕਸੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਆਪਾਂ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਦਬਾਅ ਥੱਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।”

“ਇਹ ਵੀ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲਿਉ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ, “ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ਲਉ, ਕੱਸ ਕੇ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਉ।” ਸਾਰੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਬਰਾਦਰੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇੱਕ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਚਮੜੇ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆੜ੍ਹਤ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੁਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ... ਵੈਸੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਉ। ਪਰ ਨਤੀਜਾ ਭੁਗਤਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ।”

ਸਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਉਹ ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦਿਆਂ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

“ਤਾਂ ਫਿਰ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?”

“ਮਹੀਨਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦੁਆ ਦੇਵੋ।” ਨਿਹਾਲਾ ਗਿੜਗੜਾਇਆ।

“ਨਾ ਭਾਈ, ਮੈਂ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤਨਖਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਪੇਸ਼ੇ ਮੰਗਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਇਨਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਫੋਰਮੈਨ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਉਹ ਗੇਟ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੋੜ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਰਪੂ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਸਾਲੇ, ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪਖੰਡੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਲਈ ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਪਰ ਉਸ ਹੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ।”

ਸੋਲ੍ਹਾਂ

ਕਾਲੀ ਦਲਾਨ ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾਈ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਉਗਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਫਿਨਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਰਿਸ ਰਿਸ ਕੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੀਸ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀਅ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦਰਦ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ 'ਤੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲਗਦਾ।

“ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਕਾਲੀ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਬੰਸੇ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੱਥ ਨੂੰ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ।

“ਇਹ ਫਿਨਸੀ ਦੇਖ। ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੀਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਫਿਨਸੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ ਫਿਨਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।”

ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, “ਬਹੁਤ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਉੱਥੇ ਉੱਥੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਫਿਨਸੀਆਂ ਨਿਕਲ ਆਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੱਟਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਰੋਟੀ ਖਾਦਿਆਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੋੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

“ਇਹਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ ਕੋਈ?” ਕਾਲੀ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਲਾਜ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਾਂ ਕਰਵਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।”

“ਕੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪਰਹੇਜ਼ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਆਪਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕੰਮ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਚੂਨਾ, ਲੂਣ, ਤੇਜ਼ਾਬ, ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਾਂਗੇ।” ਬੰਸਾ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦ ਫਿਨਸੀ ਵਿੱਚ ਚੀਸ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁੱਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ।

“ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰ।” ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਚਾਨਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਸਾਫੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪਾਅ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਦਵਾਈ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰ ਸਕੇਂ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੀ ਹੈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹੈ?”

“ਜਦ ਮੈਂ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੀ ਪੈਰਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਤਦ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮਲੂਮ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਾਅ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਬਹੁਤ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ... ਪਰ ਸੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ... ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕੰਮ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

“ਰਬੜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੂਟ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਦਸਤਾਨੇ ਮਿਲ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਤਾਂ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਵੇ ਹੀ ਕਿਉਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਤੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਤਾਂ ਸਹੀ?” ਬੰਸੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਉਦਾਂ ਹੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖਿੱਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਨਾ ... ਨਾ... ਏਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਦ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤੇਰੀ ਤਰੀਫ਼ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਹੀ ਇੱਕ ਸਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੜੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੈ।” ਬੰਸਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। “ਤੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰ, ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਤੋਂ ਕੱਪੜਾ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਨਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਸੁਸਤ ਜਿਹਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਅਧਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਦੋ ਸੂਟੇ ਖਿੱਚੇ, ਪਰ ਹੁੱਕਾ ਠੰਡਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਾਲੀ 'ਤੇ ਟਿਕ ਗਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਉਏ ਮੁੰਡਿਆ। ਇਧਰ ਆ ਜਰਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਹਾਕ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਿੱਲਿਆ ਨਹੀਂ।

“ਉਏ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ?”

ਕਾਲੀ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਝਿੜਕਾਂ ਮਾਰੇਗਾ, ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਾਧੂ ਘਾਟੂ ਗੱਲ ਕਹਿ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ... ਗੱਲ ਵਿਗੜ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਜਿਹੀ ਆਈ ਪਰ ਅਣਮੰਨਿਆ ਜਿਹਾ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਹੀ ਗਿਆ।

“ਲੈ, ਚਿਲਮ ਵਿੱਚ ਤਮਾਖੂ 'ਤੇ ਅੱਗ ਪਾ ਦੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਤੋਂ ਚਿਲਮ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਮੰਜੀ ਦੀ ਪੈਂਦ (ਪੁਆਂਦੀ) ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਪੋਟਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ, “ਤਮਾਖੂ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈ ਲਈ।”

ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੀ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਟੱਕ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਪਾੜਵੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਚਿਲਮ ਵਿੱਚ ਤਮਾਖੂ ਪਾ ਦਿਉ। ਅੱਗ ਮੈਂ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਨਾ ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਹਿੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਗੋਦਾ ਉੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਨਾ ਮਹਿੰਦੀ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਗੋਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਉੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਂਅ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਪਾਕ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਾਕ ਤਮਾਖੂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੱੜਬੜ ਹੋ ਜਾਉਂਗੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਾਂਅ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੋਅ ਲਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਲੀ 'ਤੇ ਤਮਾਖੂ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਪੇੜਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਲਮ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਲਿਆਓ, ਮੈਂ ਅੱਗ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਿਹੜਾ ਹੱਥ ਠੀਕ ਸੀ ਉਹ ਚਿਲਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ।

“ਨਹੀਂ, ਰਹਿਣ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਕਰ ਲਊਂਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚਿਲਮ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਤਹਿਮਤ ਨੂੰ ਫੜੀ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਪਾਥੀਆਂ ਮੱਘ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਲਮ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਚਿਮਟੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਮਘੀ ਹੋਈ ਪਾਥੀ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਿਲਮ ਵਿੱਚ ਟਿਕਾ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ।

ਕਾਲੀ ਬੰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਚਿਲਮ ਨੂੰ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਸੂਟੇ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਚਿਰ ਵਿੱਚ ਤਮਾਖੂ ਨੇ ਅੱਗ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਮੱਘ ਗਿਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਸੂਟੇ ਲਏ ਅਤੇ ਖੰਘਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰਾ ਅੱਜ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਹੈ?”

“ਮੁੱਕਾ ਹੀ ਸਮਝੋ, ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ। ਦੋ ਖੱਲਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ। ਬਸ ਕੱਢਣੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਸੁਕਾਉਣ ਲਈ। ਹੱਥ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੱਢ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਫਿਨਸੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ... ਕਿਥੇ ਪਾਂਅ ਪਈ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੂਧਾ ਹੋ ਕੇ ਫਿਨਸੀ 'ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਲੰਮੀ ਹੂੰਝ ਕਹਿ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਬੈਠ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਫਿਨਸੀ ਹੋਈ ਨੂੰ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਕਾਫੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਖਾਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਖਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਐਨਾ ਤੰਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੱਥ ਹੀ ਵੱਢ ਕੇ ਸਿੱਟ ਦੇਵਾਂ। ਖਾਜ਼ ਤੋਂ ਤਾਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।” ਖਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ।

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸੂਟਾ ਖਿੱਚਿਆ। “ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾਂ ਕਿ ਫਿਨਸੀ ਬਣੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ?”

“ਛੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਨਸੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲਾਲ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਫਿਨਸੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਾਕ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਰਿਸਣ ਲੱਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਫਿਨਸੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ।

“ਹੂੰ। ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਕੰਮ ਖਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰੀ ਠਿਮਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।... ਇਹ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਢਿੱਡ ਅਤੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਵੀ ਛਾਲੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ ਕੱਟੀ। ਨਾ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਨਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੈਨ। ਬੱਸ ਖਾਜ਼ ਪਏ ਕੁੱਤੇ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਲੁਕਾਈ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤਕਲੀਫ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨੰਜੂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਨੰਜੂ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਜਿਹੜੀ ਹਰੀ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਟ ਖਾ ਕੇ ਦਿਨ ਕੱਟੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਸੋਚਦੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਅ ਦਾ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਛਾਲੂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਹ ਭਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਹਿੱਲ ਗਿਆ।

“ਘਬਰਾ ਨਾ। ਅਜੇ ਬਿਮਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਰਾਮ ਆ ਜਾਊਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਹੌਜ਼ ਵੱਲ ਗਈ, “ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਹਨ?”

“ਦੋ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੋ ਕੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ। “ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੂੰ?”

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ।”

“ਹੌਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖੱਲਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਛਾ ਦੇ।”

ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਅੱਛਾ ਜੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੱਲ ਤੋਂ ਤੂੰ ਹੌਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰੇਂਗਾ। ਉਧਰ ਸਿਲਾਈ 'ਤੇ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਅਜੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਹੌਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ...?” ਜ਼ਿੰਦਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ

“ਦੇਖ ਮੁੰਡਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾਂਹ ਸੁਣਨ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੰਨੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਲਊਂਗਾ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਕੀਤੀ।

“ਇੱਥੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਅੱਗਾ ਦੌੜ ਤਾਂ ਪਿੱਛਾ ਚੌੜ ਵਾਲਾ ਹਿਸਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਗਲਾ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਲਉ ਤੇ ਪਿਛਲਾ ਭੁੱਲ ਜਾਉ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਦਿੱਤਾ, “ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਕਰ।”

ਜ਼ਿੰਦਰ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਹੱਥ ਮਲਦਾ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ। ਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਤੇਵਰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੁੰਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੈਂ ਖੱਲਾਂ ਧੋ ਕੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਛਾ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਬੱਸ ਹੱਥ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰਾਮ ਆ ਜਾਵੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਟੈਮ ਹੈ। ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਧੋ ਦੇਣਾ ਸੀ।”

“ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਮੰਗੀ ਆ? ਤੂੰ ਵਿੱਚ ਪੰਚ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਆ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਰ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਗਰਜਿਆ, “ਤੂੰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂ ਚੁੱਕਾ ਜੁੱਤੀ ... ਤੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਕੱਢਣ ਲਈ?”

ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦਲਾਨ ਦੇ ਖੂੰਜਿਆਂ ਅਤੇ ਬਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ, ਦੇਖ ਅਤੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ 'ਤੇ ਇਕਦਮ ਐਨਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਰਪੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ।

“ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਤੋਂ ਮਲੂਮ ਮੰਗਣ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਦਇਆ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ?” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਲਏ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।

“ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਦਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਨੰਜੂ ਦੀ ਮਦਦ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲਈ ਜਾਨ ਤੱਕ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਏ।

“ਨੰਜੂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਮਾਮਲਾ ਸੀ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਅੱਖ ਦੱਬੀ, “ਮਾਮਲਾ ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਨੰਜੂ ਖਰਸ ਖਾਧੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀਂਗ ਰੀਂਗ ਕੇ ਜਾਨ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਦ 'ਚ ਉਹਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਲੱਗੀ।”

ਵਰਿਆਮੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੱਲ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਣਾ ਮਰਨਾ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਮੁੱਠ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਜਦ ਫੋਰਮੈਨ ਕੜਕਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਜੁੱਤੀ ਚੁੱਕੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਹਿਲ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਠੀਕ ਹੈ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਅਤੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੌਜ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਦੇਖ ਕੀ ਰਿਹਾ? ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ। ਧੁੱਪ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕੜਕਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜ਼ਿੰਦਰ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੱਲਾਂ ਮਲਣ ਲਈ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਥੱਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ਿੰਦਰ ਵੱਲ ਨਾਸਾਂ ਫੈਲਾ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਨੋਚ ਲਵੇਗਾ।

ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਚੂਨੇ ਵਾਲੇ ਹੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਖੱਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੋਲ ਪਏ ਦੂਜੇ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤਲਖੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜਿੰਦਰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਦੂਜੇ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਖੱਲਾਂ ਮਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਖੱਲਾਂ ਹੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਵਲੋਂ ਘੁਮਾ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਤਣਾਅ ਨਾਲ ਪਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਕਸ਼ ਲਾ ਕੇ, ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਚੌਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਤੂੰ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

“ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸੀ। ਬੜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਨਾ ਮਰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ।” ਬੀਤੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਕਸ਼ ਲਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ,

“ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਬੋਲ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸੂਟਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। “ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਐਨਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਪਟਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ...ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਦਸ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਲੈਕਟਰ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬਾਬੂ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ...ਬੀ ਏ, ਐਮ ਏ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਰਿਵਾਜ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਹਿਮਿਆ ਜਿਹਾ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੂਲਤ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪ ਸਹੂਲਤ ਲੈ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਇੱਕ ਕੰਮ ਕਰੋਗਾ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕੀ ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ?” ਅਚਾਨਕ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਚੌਕ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ?”

“ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ... ਖੱਲਾਂ ਦਾ... ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਦਾ?”

“ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਸੌ ਤੱਕ। ...ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਤਕਸੀਮ, ਜਰਬ-ਤਕਸੀਮ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ?”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਇਹ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਯਾਦ ਹੈ। ਤਜਾਰਤ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵੀ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਫਿਰ ਡਰ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੋਤਾ ਹਾਂ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੌ ਤੱਕ ਗਿਣਤੀ ਸਿੱਖੀ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਉਹ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਹੀਖਾਤੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਇੱਕ ਪੈਸੇ ਦਾ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।” ਮਾਣ ਨਾਲ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਛਾਤੀ ਚੌੜੀ ਹੋ ਗਈ।

ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਦੇ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਲਿਖਣਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਿਵਾਏ ਪਟਵਾਰੀ ਦੇ ਜਾਂ ਮਦਰੱਸੇ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਲੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਇਲਮ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ...ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਰਮਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। “ਕਿੱਦਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸੀ?”

“ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਨਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੌ ਤੱਕ ਗਿਣਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪੱਕੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਦੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਸ ਜਿਸ ਦਾ ਜਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਉਨੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ। ਅਠਿਆਨੀ, ਚਵਾਨੀ, ਦੁਆਨੀ, ਇੱਕ ਆਨਾ, ਟਕਾ, ਪੈਸਾ, ਧੋਲਾ, ਪਾਈ ਅਤੇ ਦਮਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਫਿਰ ਲੰਮਾ ਸੂਟਾ ਲੈ ਕੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, “ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਬਸ ਪਿਨਸਲ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਖੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਖੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ।”

“ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕੀ ਹੈ?”

“ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਵਰਿਆਮੇ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਮਾਸ ਉੱਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਇਹ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਕਿਰਪੇ ਦੀ ਸੱਜੀ ਗਲੂ 'ਤੇ ਮੋਗਲੀ ਫੋੜੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਅੱਧੀ ਬੋਤਲ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਜਦ ਕਦੀ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਕਾਪੀ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

“ਅੱਛਾ ਕੱਲ ਤੋਂ ਤੂੰ ਹੋਜਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰੇਂਗਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਤੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੀਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਐਲਾਨ ਬਾਰੇ ਉਹਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬੱਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ। ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਸੁਫਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੁਖੀ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬੱਚੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਸਾਂਝਾ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਰਾਮ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਉਪਾਅ ਕਰੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੱਲਾਂ ਮਲਣ, ਛਿੱਲਣ ਅਤੇ ਸੀਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੀ ਫੋਰਮੈਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਖਤਰੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ ਮੋਟਾ ਕੰਮ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਫਰਤ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਜਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਸਾਫ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ।

ਕਾਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚਿਆ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ, “ਕੱਲ ਤੋਂ ਤੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਂ। ਸਵੇਰੇ ਆਪ ਮੰਡੀ ਜਾ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ’ਤੇ ਲਦਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ਲਿਆਵੀਂ। ਕਾਪੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲਿਆ ਦੇਊਂਗਾ... ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਲਈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਿਰ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗਾ, “ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਪੈਸੇ ਹਨ?”

“ਹਾਂ ਜੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ... ਬਜ਼ਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਖਰੀਦ ਲਈਂ। ... ਬੜੀ ਕਾਪੀ ਖਰੀਦੀਂ। ... ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਲੱਗਣੇ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਰੇ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਅੱਛਾ ਜੀ, ਲੈ ਆਊਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

“ਕੱਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲਈਂ। ਅਲਮਾਰੀ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਵੀ ਲੈ ਲਵੀਂ। ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚੇਤੇ ਨਾਲ ਮੰਗ ਲਈਂ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰੀਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਕਿਸ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਚੁੱਕਣੀਆਂ ਹਨ?”

ਕਾਲੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੱਲ ਭਰ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਤੈਨੂੰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ?”

“ਕਿਸ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ?”

“ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ।” ਫੋਰਮੈਨ ਖਿੰਝ ਗਿਆ, “ਇਥੇ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਡੀ ਹੈ। ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ।”

“ਨਾਂਹ ਜੀ।” ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਤੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੇ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਂ। ਤੈਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਦਿਖਾ ਦੇਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾ ਵੀ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਲੀ ਲੂਣ ਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਹੌਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਉੱਤਲੀ ਪਾਅ ਦੀ ਫਿਨਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ’ਤੇ ਫੂਕ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਕਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੀਸ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬੋਚੈਨੀ ’ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ ਹੈ।

ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਗੁਦਾਮ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੇ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਰਵੱਈਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਸਮੇਟ ਕੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਣ ਲਈ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਤਾਂ ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਤਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਦਾਮ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਕੌਣ ਲਾਵੇਗਾ? ਕੁੰਜੀ ਕੌਣ ਰੱਖੇਗਾ?”

“ਇਹ।” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?” ਕਿਰਪੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲੇ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਹਾਂ ਜੀ।” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਘੂਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਅੱਜ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰੱਕੀਆਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।”

“ਕੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੱਲ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਮਾਲ ਗੁਦਾਮ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹੀ ਲਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਸਵੇਰੇ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਇਹੀ ਰੱਖੇਗਾ। ਹੋਰ ਦੱਸੋ ਕੀ ਕੁੱਝ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੈਰਾਨ ਚੇਹਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਕਾਲੀ, ਕੀ ਜਿੰਦਰ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਪਾਅ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਾਅ ਪੈ ਗਈ ਹੈ। ਬੰਸੇ ਭਾਅ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਕੋਲ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਦਵਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਜ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਚੀਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਨਸੀ 'ਤੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਬਾਕੀ ਹਨ।”...

ਕਾਲੀ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਥੋੜੀ ਸਾਫ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਇਥੋਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ।”

“ਗੱਲ ਇੰਦਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ, “ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੱਕਦੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਤਾਂ ਆਇਆ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੀ ਗਿਆ, “ਜਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨੇ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ?”

“ਯਾਰ, ਤੂੰ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ। ... ਅਜੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜਿਆ।

ਫਿਰ ਫੋਰਮੈਨ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹਾਂ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ... ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ... ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ।”

“ਯਾਰਾ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਗੱਲ ਮੁੱਕੀ ਕਿਥੇ?” ਨਿਹਾਲਾ ਖਿੰਝ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਪਾਅ ਵਾਲੀ ਫਿਨਸੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਮ ਗਰਦਨ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀ, “ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕਾਰੀਗਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਉਹਦੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਕਿ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਅ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ। “ਚਲੋ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋ ਲਈਏ। ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।”

ਸਾਰੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਜੋਹੜ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆ ਜਾਓ।”

“ਭਾਅ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਾ ਕਰੋ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

“ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਾਂ ਦੇ ਖਸਮ ਆ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੋੜਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਸੂਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਘਿਓ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਚੋਪੜ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਬਾਪੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ ਹੈ। ਤੂੰ ਗੁਦਾਮ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੁੰਜੀ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਜੋਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਰਲੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਲੋਕ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀਮਾ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਭਾਅ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਿਊਬਵੈਲ ਨਾ ਸਹੀ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲਾ ਨਲਕਾ ਤਾਂ ਲੁਆ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਭੀਮੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਕਿਉਂ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਉਦਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਮਾਰ ਲਵੋ।”

“ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚੱਕਰ ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਕਿਰਪੂ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਕੀ ਹੈ?” ਕਿਰਪੂ ਆਪਣਾ ਕੰਨ ਵਰਿਆਮੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

“ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਲਾਲਾ ਇੱਥੋਂ ਕੰਮ ਕਾਰ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਗਰੇ ਵਿੱਚ ਵਲੈਤੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੀ ਤਾਂ ਚਾਂਦੀ ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝੋ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਚਾਂਦੀ ਕਿਹਦੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਨੰਜੂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਹੈ। ਚਾਂਦੀ ਉਹਦੀ ਸਮਝੋ ਜਿਹਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਲਾਲੇ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਵੇ।” ਵਰਿਆਮੇ ਨੇ ਭਰਵੱਟੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਰਾਦਰੀ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਾ ਉਹ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪਜ਼ਾਮਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਇਆ ਕਰ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਗੋਲ ਟੋਪੀ ਵੀ ਲੈ ਲਾ ਤਾਂ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਨਸ਼ੀ ਵਰਗਾ ਲੱਗੇ।” ਮਜ਼ਾਕ ਭਰਿਆ ਹਾਸਾ ਖਿਲਾਰਦਾ ਕਿਰਪੂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ।

“ਕਾਲੀ ਭਾਅ, ਕੀ ਗੱਲ ਆ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ, “ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਟਪਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਲਟਕਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ।”...

“ਨਹੀਂ, ਏਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਫੋਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰੂ ਤੇਰੇ ਸਿਰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। “ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲੇਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਟੱਬਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ। ... ਨਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

ਕੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕਦਮ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਛੇਤੀ ਕਰ। ਨਿਆਣੇ ਰਾਹ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਬਸ ਭਾਅ ਜੀ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲਵਾਂ। ਫਿਰ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਲੂਣ ਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਆਪਣੀ ਪਤੂਹੀ ਅਤੇ ਕਛਹਿਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਸਤਾਰਾਂ

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੁਕ ਗਿਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਰਾਹ ਭੁੱਲ ਗਿਆ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਰਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਫਿਰ ਘਰ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ, “ਚਲੋ ਵੀ ਭਾਅ ਜੀ, ਪੰਜ ਸੌਤ ਮਿੰਟ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੈ।”

“ਕੀ ਤੂੰ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲੈਣੀ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, “ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਮੰਗਵਾ ਲਵਾਂਗੇ। ਬਰਫ ਲੈਣ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਬੋਤਲ ਵੀ ਲੈ ਆਵੇਗਾ।”

“ਨਹੀਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਅੱਜ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਾਂ ਆਪ ਹੀ ਖਰੀਦਾਂਗੇ। ਕੱਲ੍ਹ ਅਜੇ ਨਿਆਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਪਾਉਣਾ ਹੈ?”

“ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੋਢੇ ਚੁੱਕ ਦਿੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਜ਼ਨ ਨਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਠੇਕੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਠ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੁਪਏ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲਵੋ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟ ਲਏ। ਜਦ ਕਾਲੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੋਢੇ ਮਾਰਦਾ ਠੇਕੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

ਕਾਲੀ ਸਿੱਧਾ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਥਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜੀ ਮਠਿਆਈ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲੱਡੂ ਹੀ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਠਿਆਈ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲੱਡੂਆਂ ਦੇ ਥਾਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤਾਜ਼ੇ ਹਨ?”

“ਬਿਲਕੁਲ ਤਾਜ਼ੇ। ਕੋਈ ਘੰਟਾ ਕੁ ਹੋਇਆ ਬਣਾਇਆਂ ਨੂੰ। ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਗਰਮ ਹੀ ਹੋਣੇ ਹਨ।” ਹਲਵਾਈ ਨੇ ਹੱਥ ਭਰ ਲੰਮੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਬੰਨੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਲੱਡੂਆਂ ਦੇ ਥਾਲ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿੰਨੇ ਤੋਲਾਂ।”

“ਇੱਕ ਸੇਰ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੈਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪਤੂਹੀ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ।

ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਵਾਲੇ ਸਾਫੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲੀ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਭਰਦਾ ਠੇਕੇ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਾਫੇ ਵਿੱਚ ਬੋਤਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਫੜ੍ਹੀ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਾਲੀ ਦੀ ਰਾਹ ਦੇਖਦਾ ਅੱਕਿਆ ਜਿਹਾ ਕਦੇ ਇੱਕ ਪੈਰ 'ਤੇ ਭਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਕਦੇ ਦੂਜੇ 'ਤੇ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਚਲੋ ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ ਸੀ ਤੂੰ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੱਕ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਕੋਈ ਨਮਕੀਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ?”

“ਨਹੀਂ, ਮਿੱਠਾ।”

“ਦਾਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਕੀ ਮੇਲ ਹੈ?”

“ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ।”

“ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਈ ਹੋਵੇ।

“ਕਿਸਨੇ ਭਾਅ, ਤੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਕਿ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਚਾਚਾ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸਨੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ।

ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਪਣਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਖਿਆਲ ਹੈ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਬਰਫ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਚੇਤਾ ਰੱਖਿਓ। ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਭੁੱਲ ਹੀ ਨਾ ਜਾਈਏ?”

“ਯਾਰਾ, ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੈ ਬਰਫ ਦੀ ਦੁਕਾਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਮੰਗਵਾ ਲਵਾਂਗੇ।”

“ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ, ਆਪਾਂ ਤਾਂ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਾਂ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਭੇਜਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੌ ਦੋ ਸੌ ਗਜ਼ ਹੋਰ ਤੁਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ... ਨਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਵਾਧੂ ਗੇੜਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਚੰਗਾ ਭਾਅ, ਤੇਰੀ ਮਰਜੀ।” ਕਿਸਨਾ ਬਰਫ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਘਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਏ। ਭੀੜੀ, ਗੰਦੀ ਅਤੇ ਕੋੜੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਵੀ ਕਾਲੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੀਮੇ, ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਹਨੇ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਤਾਂ ਬੱਚ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਫੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਖਾਸ ਸੰਤੋਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿਸਨੇ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਅੱਜ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਡਰ, ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਉਮੰਗ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਚਾਅ 'ਚ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਹ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਤਖਤਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।

ਤਖਤੇ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਛੱਤ ਉੱਪਰੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸਨੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਸਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਨਜਾਣ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘੰਡ ਕੱਢ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੁੰਗੜ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਖਿੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੱਤ ਉੱਤੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਛੱਤ ਵੱਲ ਉੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਛਾ ਖਿੜ ਗਈਆਂ।

ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਕ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰਿਆ ਅਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਿਆਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕੇ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਅਣਜਾਣੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਆਣੇ ਨੇ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨੇੜਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਆਣੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਕੇ ਕਿਸਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ “ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਛੋਟੂ ਹੈ।” ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਬੱਚੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਬੜੀ ਕੁੜੀ ਹੈ?”

ਬੱਚੀ ਕੋਲ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਆਪਣੇ ਚੇਹਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਪੁੱਤ, ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ।”

“ਨਿੱਕੀ।” ਬੱਚੀ ਨੇ ਸ਼ਰਮਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘੁਮਾ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਹਾਂ ਬੱਲੇ ਕਰਕੇ ਨਿੱਕੀ ਦੇ ਪੈਰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕੱਲੂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਨਿਆਣੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ, “ਤੇਰਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਉਏ?”

ਬੱਚੇ ਨੇ ਅਣਜਾਣ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੋਣ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਉੱਤਰਨ ਲਈ ਕੱਲੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਮੱਲਿਆ, ਡਰਦਾ ਕਿਉਂ ਆਂ? ਤੇਰਾ ਚਾਚਾ ਹੈ।” ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਦਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।

“ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਕੱਲੂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਛੋਟੂ?”

“ਲਿਆ, ਇਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੜਾ ਦੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਛੋਟੂ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਏ, “ਤੂੰ ਜਾ ਕੇ ਮੰਜੀ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਹ ਸਮਾਨ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾ।”

ਕੱਲੂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਉੱਲਰ ਕੇ ਛੋਟੂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਉੱਠ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਬਾਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਲੂ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਚੋਲੀ ਖੇਡਣ ਲੱਗਾ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਵੱਲ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ, “ਜਾਉ, ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਖੇਲੋ।”

ਪਰ ਛੋਟੂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨਾਲ ਚਿਪਕਿਆ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਘਰ ਆਏ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਚੋਲੀ ਖੇਲ ਸਕੇ।

“ਜਾ ਪੁੱਤ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ੀ ਮਿਠਾਈ ਲੈ ਲਾ। ਤੇਰਾ ਚਾਚਾ ਲਿਆਇਆ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਪੁਚਕਾਰਦਿਆਂ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।

ਚੀਜ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਕਾਲੀ ਭਾਅ, ਬੈਠ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਬੈਠੋ ਨਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਖਾਲੀ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਰੱਖੀਏ, ਦੋ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੇਜੀ।”

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੰਗਾਮਾ ਜਿਹਾ ਮੱਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਡੂ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚੋਤਾਣੀ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਆਏ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਲੱਡੂ ਲੈ ਕੇ ਕੱਲੂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੱਖੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕਦੀ ਹੋਈ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਿੱਕੀ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ, “ਸਿਰਮੁਨੀਏ, ਅਜੇ ਛਟਾਂਕ ਭਰ ਹੈ। ਘੁਲਦੀ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਚੱਲ ਹੱਟ ਪਰੇ। ਬਾਹਰ ਤੇਰਾ ਬਾਪੂ ਪਾਣੀ ਲਈ ਚੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਰੱਖੀ ਨੇ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਉੱਪਰ ਛਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਉਹਨਾਂ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘੁਰਦੀ ਹੋਈ ਰੱਖੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਗਲਾਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ। ਸਿਰ ਅਤੇ ਸੀਨੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਠੀਕ ਕੀਤੀ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਫੜੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਈ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ।

ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਗਲਾਸ ਲੈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਰੱਖੀਏ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਸਮਝੋ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੱਗ-ਵੱਟ ਭਰਾ ਹੈ।”

“ਛੋਟਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੜਾ?” ਰੱਖੀ ਨੇ ਘੁੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। “ਬੜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਾਂ। ਛੋਟਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕੇ, ਦਿਉਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ।”

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਖਿੜ ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸ ਪਏ। “ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਬਣਨਾ ਜਾਂ ਬੜਾ?”

“ਭਾਅ ਜੀ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣੀ ਹੈ, ਰੋਹਬ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਬਣਾ ਲਉ। ਜੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਦੱਬਕਾ ਵੀ ਸਹਿਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਮੰਨ ਲਉ।” ਕਾਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

‘ਯਾਰ, ਤੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਪਾਣੀ ਤੇਰੇ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।’ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਭਾਬੀ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

“ਦਿਉਰ ਅਜੇ ਕੁਆਰਾ ਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ...?” ਰੱਖੀ ਨੇ ਘੁੰਡ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਖਿਸਕਾ ਲਿਆ।

“ਕੁਆਰਾ ਹੀ ਸਮਝੋ।”

“ਅੱਛਾ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿਹਰੇ ਲੱਗਣ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘੁੰਡ ਵਿੱਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਈ। ਫਿਰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਉ। ਦੋ ਦੋ ਲੱਡੂ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

“ਨਿਆਣੇ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਕੀੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਠਾ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਕੁਰਬਲ ਕੁਰਬਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਹੱਸਿਆ। “ਭਾਬੀ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਉ।”

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਹਨ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

“ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗੱਲ ਟਾਲ ਦਿੱਤੀ।

ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਛੋਟੂ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਗਏ।

“ਲਿਆ ਭਾਬੀ ਲਿਫਾਫਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਲੱਡੂਆਂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਕੋਲੋਂ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਫੜ ਲਿਆ।

ਦੋਨੋਂ ਨਿਆਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ “ਆ ਬੇਟੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁਚਕਾਰਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਲਾਂ ਦੀ ਝਿਜਕ ਅਤੇ ਸੰਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਿੱਕੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੱਜੇ ਪੱਟ ’ਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੱਡੂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਛੋਟੂ ਮਚਲ ਉੱਠਿਆ। ਉਹ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੱਡੂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਕੀਤਾ। ਛੋਟੂ ਲਲਚਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਡੂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਝੱਪਟਕੇ ਉਸ ਨੇ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਲੱਡੂ ਮੰਜੀ ’ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਬਾਹ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਟਾਂ ’ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੱਡੂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਦੋਨੋਂ ਬੱਚੇ ਲੱਡੂ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਜਦ ਲੱਡੂ ਮੁੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਕਰ ਲਈਆਂ।

“ਹੋਰ ਲੈਣਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਛੋਟੂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਛੋਟੂ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਪੀ ਦਿਉ। ਫਿਰ ਲੱਡੂ ਦੇਊਗਾ।”

ਛੋਟੂ ਨੇ ਚੇਹਰਾ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਚੁੰਮਣ ਲਿਆ, “ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀ।”

ਛੋਟੂ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਨਈਂ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਠਾ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਕੇ ਆਪ ਵੀ ਮਿੱਠਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਛੋਟੂ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੱਭੂ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ, “ਜਾਉ ਹੁਣ ਹੋਰ ਲੱਭੂ ਨਾ ਮੰਗਿਉ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਪੈ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਿੱਠਾ ਮੰਗਿਆ ਕਰਨਗੇ।”

ਨਿਆਣੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਲੱਭੂ ਖਾਂਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਲਿਫਾਫਾ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਤਾਂ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਵੀ ਲੈ ਲਾ?”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਿਆਣਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਹੱਸਿਆ।

ਲਿਫਾਫਾ ਸੰਭਾਲਦਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਆਪਾਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸੁਰੂ ਕਰੀਏ?”

“ਭਾਅ ਜੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਹੁਣੇ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਕੀ ਕਹੇਗਾ।”

“ਤਿਆਰੀ ਤਾਂ ਕਰੀਏ। ਬਰਫ ਉੱਦਾਂ ਹੀ ਖੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲ ਕੇ ਜੀਭ ਦੰਦਾਂ ਬੱਲੇ ਘੁੱਟ ਲਈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁੱਖ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਲੱਭੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਰੱਖੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, “ਲੈ ਤੂੰ ਵੀ ਖਾ ਲੈ। ਸੁਹਣੇ ਨਰਮ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਜ਼ੇ ਹੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੱਭੂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ, “ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਹੋਰ ਦੇਈਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਭੂ ਖਾਣ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕਿੱਥੇ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਫਿਰੂੰ।”

ਰੱਖੀ ਨੇ ਲਿਫਾਫਾ ਲੈ ਕੇ ਛਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। “ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਖਾ ਲੈ। ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਹਨ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਕ ਲੱਭੂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੁਰਕੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਾਣ ਲੱਗੀ, “ਸੱਚੀ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਲੱਭੂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਲੱਭੂ ਹੋਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲਿਫਾਫਾ ਮੁੜ ਛਿੱਕੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਇਹ ਦੋਸਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਲਟਕਾਈ ਆ ਧਮਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ, ਖੱਪ ਪਾ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਲੱਭੂ ਖਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਇਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ ਪਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਅੱਜ ਚੂਨੇ, ਲੂਣ ਦੇ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਜਲੂ ਭੁੱਜ ਗਏ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਹੋਣੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਹਨੂੰ ਮੈਂ ਲੁਆਇਆ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਗਈ।

“ਨਿੱਕੀ ਦੇ ਭਾਈਆ, ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ?” ਰੱਖੀ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਾ...ਨਾ...ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਕੋਹ ਦੂਰ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ...ਮਾਂਝਾ ਹੈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ...”

ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਉਹੀ ਤਾਏ ਨੱਥੂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਜਿਸ ਦਾ ਘਰ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਕੱਤੀ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ।”

“ਇੰਦਾਂ ਦੱਸ ਨਾ! ਮੈਨੂੰ ਪਰਾਏ ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ।”

“ਇਹ ਉਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੱਥੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਣਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਰੇੜ੍ਹਾ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।”

“ਇਹਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਅਜੇ ਤੱਕ?”

“ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੱਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਆਣਾ-ਨਿੱਕਾ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦੋਨੋਂ ਮਰ ਗਏ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਮਾਂ ਨਾ ਬਾਪ। ਨਾ ਤਾਇਆ ਨਾ ਚਾਚਾ, ਨਾ ਤਾਈ-ਚਾਚੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਭਰਾ-ਭੈਣ। ਬਸ ਇਕੱਲੀ ਜਾਨ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਕੁੱਝ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਉਸ ਵੱਲ ਇੱਕ ਟੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, “ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ।” ਰੱਖੀ ਚੌਂਕ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੱਖੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਖਿੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਗੱਲ ਲੱਭੂਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਦੀ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੁੰਡੀ ਭਰੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ, “ਕੁਸ਼ ਸ਼ਰਮ ਕਰ। ਬਾਹਰ ਤੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬੈਠਾ ਹੈ।”

“ਅੱਛਾ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਾਂ ਦੋਨੋਂ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਸੌਵਾਂਗੇ।” ਚੇਹਰੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ, “ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਵੀ ਚੇਤਾ ਹੈ।”

“ਚੇਤਾ ਤਾਂ ਹਰ ਵਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਹਰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਪੇਕੇ ਜਾਂ ਸਹੁਰੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ ਆਂ।” ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੁੰਡੀ ਵੱਢੀ।

ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੱਲ੍ਹ ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ?”

“ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਦੇ ਨਾਲ ਛੱਤ 'ਤੇ ਖੇਲਦਾ ਹੋਣਾ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।”

“ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਪਨੀਬਾਗ ਹੈ?” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। “ਅੱਛਾ, ਮੈਂ ਬਰਫ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਲੈ ਫੜ, ਧੋ ਕੇ ਛੋਟੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਥੋੜਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਦੇਵੀਂ। ਦੋ ਚਾਰ ਪਿਆਜ਼ ਕੱਟ ਦੇ। ਕੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਵੀ ਰੱਖ ਦੇ। ਕਾਲੀ ਅੱਜ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾ ਲਈਏ।”

“ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਪੀਈਂ। ਏਦਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂ ਹੀ ਨਾ ਸਕਾਂ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਤਾਗੀਦ ਕੀਤੀ।

ਰੱਖੀ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਅੰਗੜਾਈ ਲਈ। ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਿਆ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ, “ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ, ਕੀ ਨੀਂਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਭਾਅ ਜੀ। ਕੱਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਲੰਮਾ ਪੈ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਕਰੀਏ ਸ਼ੁਰੂ? ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਅ ਜੀ।”

“ਅੱਛਾ, ਮੈਂ ਸਮਾਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਤਖਤੇ 'ਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕਾਲੀ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਕੱਲੂ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੱਲ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ।

“ਕਿੱਥੇ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਆਏ ਆਂ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਲੱਡੂ ਪਚਾਉਣ ਗਏ ਸੀ, ਚੂਰਨ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਹੋਰ ਲੱਡੂ ਖਾਣੇ ਹਨ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬਾਪੜਿਆ

ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਲਉ।”

“ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਦੇ।” ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜ ਗਏ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਲੱਡੂਆਂ ਕਰਕੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬਾਲਟੀ, ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਅਚਾਰ ਦੀ ਕੋਲੀ ਫੜੀ ਅਤੇ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਐਲਮੀਨੀਅਮ ਦੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਲਈ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾ। ਤੇਰਾ ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕੋਲੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਡਾਂਟਿਆ, “ਚਲੋ, ਦੋੜੋ ਇੱਥੋਂ।”

ਬੱਚੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਲੀ ਨਾਲ ਚੁੰਬੜੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਉਠਾਇਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਈ ਪਰ ਛੋਟੂ ਲੱਡੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਫੜ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਰੱਖੀਏ, ਲੈ ਜਾ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ। ਤੇਰੇ ਦਿਉਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਰੱਖੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ, ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਆਈ, ਦੋਹਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਘਸੀਟਣ ਲੱਗੀ, “ਬਾਪੂ ਤਾਂ ਤੰਗ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਗੇ।” ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਰੱਖੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ।

ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਬੋਤਲ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਝੁੱਕ ਕੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਬੱਲਿਉਂ ਸਾਫਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਹੈ... ਸੌਂਫੀਆ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੋਤਲ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁੰਘਿਆ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਖੁਸ਼ਬੂ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਹੋਣੀ ਵੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੈ। ਸੰਤਰੇ ਵਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਠ ਆਨੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ।”

“ਕੰਪਨੀ ਵੀ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। “ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ।”

“ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੇ। ਫਰਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਉ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਗਲਾਸ ਅੱਧੇ ਅੱਧੇ ਭਰ ਦਿੱਤੇ।

“ਲੈ ਚੁੱਕ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਉਂਗਲੀ ਡੋਬ ਕੇ ਕੁੱਝ ਬੂੰਦਾਂ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਛਿੜਕ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਅੱਧਾ ਗਲਾਸ ਪੀ ਕੇ ਡਕਾਰ ਮਾਰਿਆ, “ਸੌਂਫ ਦਾ ਸਵਾਦ ਕਰਾਰਾ ਆ।” ਫਿਰ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਅਤੇ

ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਟੁੱਕੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਟੁੱਕੜਾ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੂਸਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਜੁਗਲੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਆਂ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਪਿਆਜ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੌੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਵਾਦ ਨਾਲ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੁਸਕੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਰੱਖੀ ਪਿੰਡੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ।”

ਪਿੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੱਕੋ ਵਾਰੀ ਚਾਰ ਪੰਜ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਏ ਅਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਅਚਾਰ ਦੀ ਫਾੜੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈ, “ਅਚਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਵਾਦ ਹੈ।”

“ਇਹ ਵੀ ਰੱਖੀ ਪਿੰਡੋਂ ਹੀ ਲਿਆਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁੜ ਸ਼ਕਰ ਵੀ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਖਾਵਾਂਗੇ।”

ਕਾਲੀ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਪੂਰਾ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜੀਭ ਫੇਰੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ।

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੂੰ ਫਰਾਟੇ ਮਾਰੀ ਜਾਨਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੱਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਕਾਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਤਲ ਉਸ ਨੇ ਖਰੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਕਰਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਤਿਲਮਿਲਾ ਉੱਠਿਆ। “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਸਬਰ ਕਰ। ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਪੀ। ਮੁੱਕ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਲੈ ਆਉਂਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜਾਹਿਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਦਾਂ ਹੀ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਚੱਲ, ਭਰ ਦੇ ਦੋਨੋ ਗਲਾਸ। ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੱਥ ਘੁੱਟਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।”

ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਪਾਣੀ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਦਾਰੂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬੜੇ ਬੜੇ ਘੁੱਟ ਭਰੇ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਖੁਸ਼ ਤਾਂ ਹੈਂ ਨਾ।”

“ਹਾਂ ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ?”

“ਮੈਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਛਾੜੀ 'ਤੇ ਮਾਰਿਆ, “ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ।”

“ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਥੀ... ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ... ਕਿਰਪੂ ਭਾਅ ਜੀ, ਬੰਸਾ, ਭੀਮਾ, ਜਿੰਦਰ ਭਾਅ... ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ।”

“ਉਹ... ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਖਸਮ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਨਾ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਮੱਝ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਰੱਸਾ ਕੱਟੂ ਤੜਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।” ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਅੱਧਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ।”

“ਡਰ ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ?”

“ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਪਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣਾ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਹੈ। ਅਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਅ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਗੱਲ 'ਤੇ ਲੜਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚਿੰਤਿਤ ਸੀ। “ਕੱਲ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਬਾਈਕਾਟ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ।”

“ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਰੂ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਿਉ, ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਹੱਥ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੈ ਨਾ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਇਆ।

“ਮੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗੀ, ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਚਲੇ ਜਾਇਆ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਰਸ ਜਾਇਆ ਕਰੂੰ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਵੀ ਲਵੇਗਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੱਲ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਜਤਾਵੇਗਾ। ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਲਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਗੋਡੇ ਫੜ ਲਏ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ।”

“ਯਾਰਾ, ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੈਨੂੰ? ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਘਰ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਮਨ ਉਦਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਥੇ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੀ” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਘੁੱਟਿਆ, “ਚੱਲ ਹੁਣ, ਦਾਰੂ ਖਰਾਬ ਨਾ ਕਰ।”

ਕਿਸ਼ਨਾ ਮਸਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛੱਪੜ ਵਿੱਚ ਗੋਤੇ ਦੇ ਦਿੰਦੇਗਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਦਾ, “ਸਾਲਾ, ਉਹ ਦੋਗਲੀ ਚਾਲ ਵੀ ਖੇਡ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਭੀਮਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਰ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣ ਜੋ ਉਹ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।”

ਕਾਲੀ ਸ਼ਸ਼ੇਪੰਜ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਲਗਾਤਾਰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਛੱਪੜ ਵਾਂਗ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਰੰਗ ਹਨ।

ਰੱਖੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਜਦ ਰੋਟੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਚੌਂਕ ਗਏ। “ਕੀ ਬਣਾਇਆ ਅੱਜ?”

“ਸਾਬਤ ਮਸਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ। ਬਾਕੀ ਅਚਾਰ, ਪਿਆਜ ਅਤੇ ਗੁੜ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ।”

“ਅੱਛਾ, ਤੂੰ ਤਿਆਰੀ ਕਰ। ਹੁਣੇ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ,

“ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਮਾਲ ਬਚਿਆ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਜੁਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, “ਹਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਬੋਤੀ ਹੈ।”

“ਤਾਂ ਪਾ ਦੇ ਮੇਰੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਚਾਹੀਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ?”

“ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਛੇਤੀ ਉੱਠਣਾ ਹੈ, ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਚੁੱਕਣੀਆਂ ਹਨ।

“ਅੱਛਾ! ਅੱਛਾ!” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਰੱਖੀਏ, ਲੈ ਆ ਰੋਟੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਦੇ ਜਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਡਕਾਰ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਪਹਿਲਵਾਨ, ਮਜ਼ਾ ਆ ਗਿਆ। ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਜ਼ਹਿਰਮਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਰੱਖੀ ਦੇ ਥਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਲੈ ਆਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, “ਭਾਬੀ, ਤੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ। ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਹੱਥ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ।”

“ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਸਿਰਫ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਥਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਕੇ ਮੁੜ ਗਈ।

“ਭਾਅ ਜੀ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਹਨ?”

“ਨਾ ਨਾ... ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਛਿਲਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਥਾਲੀ ਫੱਤ ਕੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗਾ।

“ਰੋਟੀ ਹੋਰ ਲਿਆਵਾਂ?” ਰੱਖੀ ਨੇ ਚੁੱਲੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਨੇ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਪਹਿਲਵਾਨ? ਰੋਟੀ ਹੋਰ ਆਵੇ?”

“ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ। ਢਿੱਡ ਭਰ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੇ ਦੇ। ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਭੁੱਖ ਬਾਕੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਰੱਖੀ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਟੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਿਆ, “ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਢਿੱਡ ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਪਹਿਲਵਾਨ, ਖਾ ਲੈ। ਖਾਂਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਜਿਹਨੂੰ ਢਾਬੇ-ਤੰਦੂਰ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਰੱਖੀ ਕਹਿ ਕੇ ਘੁੰਡ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਿੜ ਖਿੜ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੌਰ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੱਧਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਮਲੂਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਝਲਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਚੰਗੇ ਹਨ।

ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠੇ ਅਤੇ ਬਾਲਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਹੱਥ ਧੋਤੇ। ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੁੜ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। “ਬਹੁਤ ਲੇਟ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਣਾ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੈ। ... ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉੱਥੇ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਕਿੱਥੇ?”

“ਉੱਥੇ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ। ਗੇਟ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਧ ਟੱਪਣੀ ਪਵੇਗੀ।” ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਪਹਿਲਵਾਨ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਦਰ ਤਾਂ ਦਰੀ ਦੇ ਦੇ। ਉਹ ਅੱਜ ਇਥੇ ਹੀ ਸੌਂਵੇਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬੋਝ ਹੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਟੁਣਕਣ ਲੱਗੀ ਸੀ।

ਰੱਖੀ ਨੇ ਚਾਦਰ, ਦਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਾਹਣਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਵੀ ਦੇਵਾਂ?”

“ਨਹੀਂ ਭਾਬੀ, ਪਾਣੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਾਲਟੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਰੱਖੀ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ, “ਕੱਲੂ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?” “ਉੱਪਰ ਛੱਤ 'ਤੇ ... ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ।”

“ਕੀ ਉਹ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ?”

“ਹਾਂ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

“... ਤਾਂ ਚੱਲ, ਆਪਾਂ ਵੀ ਸੌਂਦੇ ਹਾਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, “ਆਪਾਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੌਂਵਾਂਗੇ।”

“ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਗਰਮੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਬਾਹਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗੀ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ।

“ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੱਲ ਭਰ ਲਈ ਰੱਖੀ ਘੁੰਮ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪੈ ਕੇ ਤਾਰੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਬੋੜਾ ਸੁੱਖ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਬੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਘਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ... ਆਪਣਾਪਨ...।

ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਫਨੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਜੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮਕਾਨ ਲੈ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਗਿਆਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ...। ਕਾਲੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੋਚਣ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੇ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕੋਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲਿਆ।

ਅਠਾਰਾਂ

ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੱਕ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਘੁੱਟੀ ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਰੇੜ੍ਹਾ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੰਧ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਖੱਲਾਂ ਟਿਕਾ ਦਿਉ।”

ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲਾ ਖੱਲਾਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਉਂਗਲੀਆਂ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦ ਪੂਰੀਆਂ ਬੱਤੀ ਖੱਲਾਂ ਰੇੜ੍ਹੇ ਤੋਂ ਲਾਹ ਲਈਆਂ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਠੀਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਜਾ। ਤਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਾਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਈਂ। ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਈਂ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਜਾਉਂਗਾ।”

ਰੇੜ੍ਹਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਜਾਮੇ ਦੇ ਨੇਫੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾਈ ਹੋਈ ਕਾਪੀ ਕੱਚੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੀ ਕੀਤੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਪੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਦਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ।

ਭੀਮੇ, ਜਿੰਦਰ, ਨਿਹਾਲੇ ਅਤੇ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦਲਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਖੁੱਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਕਦਮ ਬਕਾਵਟ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਬਾਸੀ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆ ਗਈ।

ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ, ਕਾਲੀ ਠੋਡੀ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੁੱਬੀ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਭੀਮੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਦੌੜ ਕੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਗੇਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦਾ ਗਲੀ ਦੇ ਮੌੜ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਭੀਮਾ, ਜਿੰਦਰ, ਨਿਹਾਲਾ ਅਤੇ ਬੰਸਾ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਬੱਤੀ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉੱਦਾਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਚੋਰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਵੀ ਚੋਰੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਚੋਰੀ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਉਸ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੂਜੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਬਾਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਰਗੜਦੇ ਉਹ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਤੰਦੂਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਉਹ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਟੇਡੀ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕਾਈ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ। ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਈਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦਲਾਨਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਟਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਕਣ ਲਈ ਪਾਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੰਧ ਦੇ ਪਾਰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ। ਖੇਤ ਸੁੰਨੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਫੇਰ ਕੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਖੁਰਕਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੋਇਆ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿਚੀਂ ਹੋ ਕੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦ ਜਿੰਦਾ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਪਿੱਠ ਬੁਰੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਈ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਜਿਹੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ੀ ਹਵਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਉਸ ਨਾਲ ਖੁੰਦਕ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਤਰੱਕੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਫੇ-ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਐਨਾ ਹੀ ਨਫਾ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧੋਣ ਤੋਂ ਬੱਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਪਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਫਿੰਨਸੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸੁੱਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਹਲਕੀ ਹਲਕੀ ਖਾਜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਾਟ ਗਈਆਂ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜੁੰਮੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਕੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ-ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੱਕ-ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਹੋਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਸਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਉਸ ਦੀ ਦੌੜ ਲੁਆਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਲਈ ਬਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਮਾਖੂ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਲੂਣ, ਚੂਨੇ, ਕਿੱਕਰ ਦੀਆਂ ਛਿੱਲਾਂ, ਸੇਬੇ, ਰੱਸੀਆਂ, ਰੰਬੀ, ਖੁਰਪੀ, ਤੇਜ਼ਾਬ ਆਦਿ ਦੀ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਜੁੰਮੇਦਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪਾਈ ਪਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਇਸ ਹੀ ਉਧੇੜ ਬੁਣ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਦਫਤਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਅੱਧਾ ਕੁ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਪ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਗੇਟ ਦੇ ਕੁੰਡੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਏ।

“ਚਲੋ ਯਾਰ, ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਸੂਟਾ ਸੂਟਾ ਲਾਈਏ। ਅਜੇ ਟੈਮ ਹੈਗਾ।” ਨਿਹਾਲਾ ਬੋਲਿਆ।

“ਜਦ ਤੱਕ ਫੋਰਮੈਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਟੈਮ ਹੀ ਟੈਮ ਹੈ।” ਬੰਸਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਉਸ ਦਾ ਚਮਚਾ ਜੋ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਆਪਾਂ 'ਤੇ ਜਸੂਸੀ ਕਰਨ ਲਈ।” ਭੀਮੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਨਫਰਤ ਭਰਿਆ ਸੀ।

“ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਿਤੇ ਰੜਕਿਆ ਨਹੀਂ।” ਜਿੰਦਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਸਾਲਾ, ਇਥੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਣਾ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਚਿੱਚੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੰਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ।

ਕਾਲੀ ਹੋਰ ਵੀ ਡਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਅ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗਲ ਘੁੱਟ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲੱਗਾ।

“ਸਾਲਾ, ਮਾਲ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ 'ਤੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਠੋਕਰ ਮਾਰੀ।

“ਠੋਕਰ ਨਾ ਮਾਰ ਮੁੰਡਿਆ। ਇਹ ਖੱਲਾਂ ਨਹੀਂ, ਆਪਾਂ ਲਈ ਰੋਟੀਆਂ ਹਨ।” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਜਦ ਉਹ ਦਲਾਨਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਜਿੰਦਾ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੁਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਚਲੇ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਢਾਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੂੰ ਦੋ ਪਰੌਠੇ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦ ਪਰੌਠੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਚਿੱਥਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ਼ਨਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਹ ਹੀ ਬੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਅਤੇ ਗਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫੋਰਮੈਨ ਮੈਨੂੰ ਕੱਚਾ ਕਾਰੀਗਰ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪਰੌਠੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਚਿੱਥਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਸੀ ਦੇ ਘੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਉੱਤਾਰਨ ਲੱਗਾ।

ਤੰਦੂਰੀਏ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਕਾਲੀ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਡਰ ਛੱਡ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਭੈਅ ਖਾਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਿਆ।

“ਆ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਖੱਲਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਦਵਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ?”

“ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮੁਨੀਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕੀਤੀ।

“ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣਾ ਹੋਇਆ?”

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰ ਜਾਵਾਂ। ਮਾਲ ਕਿਸ ਵਕਤ ਮਿਲੇਗਾ।” ਕਾਲੀ ਆਪਣੀ ਬੇਮਤਲਬ ਜਿਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ।

“ਸਾਡਾ ਮਾਲ ਤਾਂ ਤੜਕੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਅ ਚਾਹੇ ਆ ਜਾਂਈ, ਮੈਂ ਨਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਲਿਆਣ ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਹੈ, ਰੋਜ਼ ਦਾ ਧੰਦਾ ਹੈ।” ਮੁਨੀਮ ਹੱਸਿਆ।

ਛੋਟੀ ਕੇਤਲੀ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਲਈ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਨੀਮ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿੰਨੀ ਚਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ?”

“ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ।” ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕੇਤਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਦੋਨੋ ਦੇ ਜਾ।”

“ਇੱਕ ਚਾਹ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਹੈ।”

“ਉੱਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੇ ਜਾਂਈ। ਇਹ ਵਿਉਪਾਰ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਆਇਆ ਗਾਹਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ।

ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋਏ ਦੋ ਕੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪਾ ਦਿੱਤੀ, “ਪਰਚੀ ਦੇ ਦਿਓ।”

“ਖਾਲੀ ਕੱਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਈ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਲੈ, ਚਾਹ ਪੀ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕੱਪ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਦੇਖ, ਲੱਸੀ ਨਾ ਪੀਆ ਕਰ। ਇਸ ਮੰਡੀ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਬਹੁਤਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਚਾਹ ਪੀਣੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।” ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਕਾਲੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਨੀਮ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਸਾਡੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਕਦੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣਗੇ?”

“ਗਿਆ ਤਾਂ ਦਸਾਂ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਟਾਇਮ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਵੀ ਆਗਰੇ ਹੀ ਹਨ। ਵਿਚਾਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਏ ਸਨ, ਫਿਰ ਵਾਪਿਸ ਚਲੇ ਗਏ।” ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਚੱਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹ-ਪੱਥਰ ਫੁੰਮਣ ਰਾਮ ਕੰਮ ਚਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।”

ਮੁਨੀਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਖਿੜ ਗਿਆ, “ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕਿ ਧੰਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਮੁਨੀਮ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆਏ ਗਾਹਕ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਹ ਮੁਕਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੱਪ ਤਖ਼ਤਪੋਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਧਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੰਦਗੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲਵੇ।

ਜਦ ਮੁਨੀਮ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਵੱਲ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਨੀਮ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੱਬਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਡਰ ਉਸ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੁੱਕਾ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਦਲਾਨਾਂ, ਹੋਜਾਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਬੰਦੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਾਲੀ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਾਹਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦੌੜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਰੁਕ ਗਏ। ਉਹ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਮਾਹੌਲ ਠੀਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਦਫਤਰ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਦਲਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਧੋਣ ਦੀ ਸ਼ੱਝਪ... ਸ਼ੱਝਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋ।

ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਟਿੰਡ 'ਤੇ ਬਚੇ ਖੁਚੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਠੀਕ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਉਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਗਿਆ।

ਹੋਜਾਂ ਤੇ ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਧੁਆਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਚਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਪੀ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਉਹ ਹੋਜਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਧੀਮੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਈ, “ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਮੁਨਸ਼ੀਗਿਰੀ ਕਰੇਂਗਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇਂਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਜਾਂ ਵਲੋਂ ਨਜ਼ਰ ਮੋੜ ਕੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਖੱਲ ਦੀ ਛਿਲਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸੱਦ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰੇ। ਪਰ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਨੂੰ ਨਾਪ ਤੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਸਾਫ਼ਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੱਪੜੇ ਦੇ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗੋਲ਼ ਟੋਪੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਨਸ਼ੀ ਹੀ ਲੱਗਣਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨਾਲ਼ ਈਰਖਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪੁਤਲਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਵਪਾਰ ਦਾ ਭੇਦ ਪਾ ਕੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਨ ਵੀ ਕੁਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਕੀਤੀ।

“ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਨੱਕ ਤੋਂ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਿਆਂ, ਕੁੱਝ ਰੁੱਖੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ਼ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆੜ੍ਹਤੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਕਿਉਂ ਸਵੇਰੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਭਰਵੱਟੇ ਤਣ ਗਏ।

“ਸਵੇਰੇ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦਾ ਭਾਅ ਪੱਤਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲੇ ਗਿਆ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ, “ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੇ ਚਾਹ ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਚਾਹ ਪੀਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਟਾਇਮ ਲੱਗ ਹੀ ਗਿਆ।”

“ਹੁੰਆ” ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰਾਂ ਘੁਮਾਈਆਂ। “ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਧਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੀ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਲੋਕ ਲੋਲੋ ਪੋਪੋ ਕਰਕੇ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਰਹਿਣਾ।”

“ਅੱਛਾ ਜੀ। ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੁੰਗਾ। ਵੈਸੇ ਮੈਂ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਅਤੇ ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ਼ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ।

“ਠੀਕ ਹੈ। ਬਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖੀ। ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਕੱਚੀਆਂ ਤੇ ਕਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਚੈਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ... ਲੂਣ ਤੇ ਚੂਨੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਆਇਆਂ ਹਾਂ। ਧੇਲੇ ਦਾ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।”

“ਗੱਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੋਕੜਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੋਈ ਘਾਟਾ-ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ?”

“ਨਾ ਜੀ, ਪਾਈ ਪਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦਰਜ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਕਾਪੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਕਾਲਾ ਅੱਖਰ ਭੈਂਸ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।” ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਕਦੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣਗੇ?”

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਉਸ ਨੇ?”

“ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਐਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਵੀ ਆਗਰੇ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਲੇ ਸਿਰਫ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ।”

“ਹੂੰਅ, ਲਗਦਾ ਹੈ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੂਗਾ। ਮਹਿੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਹੀ ਕੀ ਸੀ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਜੇ ਇਥੇ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਹੁੱਕਾ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਫਿਰ ਵੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨਲੀ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਜੀ।”

“ਬੋਲ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰ੍ਹੇ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਕੱਲ ਰਾਤੀਂ ... ਸ਼ਾਇਦ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਟੈਮ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ।” ਹੋਜਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਫੋਰਮੈਨ ਕੋਲ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ?” ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਆਦਮੀ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤਾਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋਹ ਨੂੰ ਦਲਾਨਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ। ਗੁਦਾਮ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।”

“ਅੱਛਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਰ ਥਪਥਪਾਏ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ... ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ। ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।”

“ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਫਿਕਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ।

“ਨਹੀਂ ਜੀ। ਬਚਾਅ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਲਟੈਣ ਜਗਾ ਕੇ ਮੈਂ ਸੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਲਾਠੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿਚੀਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਠੀਕ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ, “ਪਰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ।”

“ਹੂੰ।” ਫੋਰਮੈਨ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਪਰ ਥੱਲੇ ਕਈ ਕਸ਼ ਖਿੱਚੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਪੂੰਝਾਂ ਛੱਡਦਿਆਂ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, “ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਖੱਲਾਂ ਦੇ ਚੋਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਥੇ ਕੌਣ ਕੌਣ ਸੌਂਦੇ ਹਨ?”

“ਮੈਂ ਸੌਂਦਾ ਹਾਂ। ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ। ... ਬਾਕੀ ਨਿਹਾਲਾ, ਭੀਮਾ, ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਹਨ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਚੋਰ ਅੱਖੀਂ ਹੋਜਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਹੂੰ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, “ਬਾਹਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕੰਮ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਛੱਪੜ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰਿਹਾ। ਗੇਟ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਲੀ ਕੰਧ ਟੱਪਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਫਰਕਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਉਬਾਲੇ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮੰਜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਜਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, “ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਲੁੱਕਣ ਮੀਟੀ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਆਂ?”

ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਪਾਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਬੋਲਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ।

“ਤੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਚਾਰ ਛਿੱਤਰ ਲੱਗਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਟੇ ਤਲੇ ਵਾਲੀ ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀ ਲਾਹ ਲਈ।

ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

“ਨਿਹਾਲਿਆ, ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭੀਮਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਧਰ ਆਉ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਜੁੱਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਵੀ ਹੌਜਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਚੌਹਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾਈ, “ਤੁਸੀਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗੁਦਾਮ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ? ਜਿਸ ਥਾਲੀ ਵਿੱਚ ਖਾਂਦੇ ਹੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੋਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਆਂ?” ਬੰਸਾ ਹੌਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕੋ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੀ ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਕਰੋ। ਚੌਕੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਦੋਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢੂੰਗਾ ਬਲਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।”

“ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਝੂਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸੱਚੇ ਹੋ।” ਫੋਰਮੈਨ ਗਰਜਿਆ, “ਇੱਕ ਗੱਲ ਕੰਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣ ਲਉ, ਜੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸੂਈ ਵੀ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਜੁੰਮੇਦਾਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖੂੰਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, “ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਖਾਂ ਝੁਕਾਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਦੱਸਦਾ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਰ ਬਣਦਾ। ਹੁਣ ਦੱਸਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁਗਲਖੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਚਲੋ, ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ।” ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਹੀ ਖਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ।

“ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਾਇਆ ਸੀ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ, “ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਂਹ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ, “ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

“ਯਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਂਝਾ ਇਹਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਫਾਈ ਦਿੱਤੀ।

“ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸ ਦੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਰੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਸਮਝ ਲਈ।” ਬੰਸੇ ਨੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਯਾਰ! ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਚੋਰ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਆਏ ਹੋਣਗੇ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਤਰਫਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਹੋਰ ਕੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਾਉਂਦਾ? ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਫਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਣਾ। ਇਹਨੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।” ਜਿੰਦਰ ਬੋਲਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੀ ਪੈਂਦੀ ਬੈਠਾ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖੁਸਰ ਫੁਸਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾ ਲਈਆਂ।

“ਕੱਲ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਅੱਧੀ ਕਮਾਈ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸੇਕ ਲੱਗੇਗਾ ਹੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਤਾਂ ਕੁੱਸ ਸੋਚਾਂਗੇ ਹੀ।”

“ਯਾਰ, ਕੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਹਿਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ, “ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਗਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬਿਪਤਾ ਆ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

“ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਭਾਂਡੇ ਕੱਠੇ ਪਏ ਹੋਣਗੇ, ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਤਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਖੜਕਣਗੇ ਹੀ। ਚਲੋ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੱਗੀਏ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਏਗਾ। ਪੈਰਾਂ 'ਚੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਦਿਖਾ ਤਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਹੀ ਹੈ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।”

ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਏ। ਕੰਮ ਕਾਜ ਦਾ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਸਾਂਭ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦਲਾਨ ਅਤੇ ਹੋਜਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਕਿ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਕੇ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਧੁਆਈ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਪੁਰਾਣਾ ਕੰਮ ਉਹ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਅਪਣਾ ਸਕਣ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੈਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਾਅ ਦੀਆਂ ਫਿਨਸੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁੱਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਪਾਅ ਘਟੇ ਜਾਂ ਵਧੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਜਾਵੇ, ਕੱਲ ਤੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਲੂਣ ਅਤੇ ਚੂਨੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧੋਏਗਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।

ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਦੇ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬੰਸੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਖੱਲ ਦੀ ਸਿਲਾਈ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਂਦਾ ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਲੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਤਾੜਨ ਲੱਗਾ। ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ, ਜਵਾਨ ਹੈ, ਬਰਾਦਰੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਲੀਕਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਨਾ ਛੱਤ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ।

“ਕਾਲੀਦਾਸ।” ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਪਰੇ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੈਂਦੀ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਾਂ ਵਰਗਾ ਹੈਂ। ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟ ਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੁੱਸ ਚੈਨ ਮਿਲੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਨਰਮ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਸੀ।

ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਕਾਪੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ।

“ਗੱਭਰੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। “ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਪੁੱਤ ਤਾਂ ਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਭਰਤਾਈ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਇੱਕ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਵੰਡਾਉਂਦਾ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਦਾ। ਮੇਰਾ ਵਾਰਿਸ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਧੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਿਆਣੇ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਨਿਆਣੇ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਰਹਿ ਗਏ ਬਾਪ-ਬੇਟੀ। ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਏ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਭ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਤਮੰਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟਦਾ ਰਿਹਾ।

ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂਈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਕਾਰੀਗਰ ਚੋਰੀ ਛਿੱਪੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਕਿਸਨਿਆ, ਦੇਖਿਆ ਤੈਂ?” ਨਿਹਾਲੇ ਨੇ ਸਵਾਲੀਆ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਹਾਂ ਯਾਰ, ਦੇਖ ਰਿਹਾਂ।” ਧਿਆਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੂਈ ਕਿਸਨੇ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖੂਨ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਂਗਲੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਕੇ ਚੁੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਰਾਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਲੀ ਵਰਗੇ ਚੰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਲੋੜਵੰਦ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਆਨਾ ਕਾਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਕਦੀ ਕਦੀ ਅੱਖਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋਨਾਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜੀ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੋਹਰ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।”

“ਬੋਲ, ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਸ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿਓ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”

“ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਠੀਕ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। “ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬੰਸਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਲਈ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਜਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਕਾਮੇ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੂਗੀ। ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ।”

ਹੁੱਕਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸੂਟੇ ਲੈਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨੜੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਘੁਮਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਦੇਖ ਬੱਲਿਆ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚਬਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੀ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣੇ, ਇਸ ਹੀ ਵਕਤ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਲਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਜਦ ਤੱਕ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਹੀ ਹੁਕਮ ਚੱਲੂਗਾ, ਸਮਝਿਆ।”

“ਹਾਂ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਜਦ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕਿਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ?” ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ, “ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਦਿਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੌਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, “ਜੇ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਬੁਰੀ ਨਿਗੂ ਨਾਲ ਦੇਖੂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਲਫਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਅੱਜ ਕਿੰਨੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆਂ?”

“ਬੱਤੀ।”

“ਕੱਲ ਤੋਂ ਚਾਰ ਘੱਟ ਚਾਲ੍ਹੀ ਖੱਲਾਂ ਲਿਆਈਂ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਖੁਰਕਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਠੇ, “ਇੱਕ ਇੱਕ ਦੀ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗਾ। ਐਸੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਆਂਗਾ ਕਿ ਰੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਰੋ ਨਾ ਸਕਣ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀਆਂ ਭਬਕੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਏ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

“ਯਾਰਾ, ਗੱਲ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵਿਗੜ ਰਹੀ ਹੈ।” ਬੰਸਾ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

“ਦੇਖੋ, ਰੱਬ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ।” ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਸਰਗੋਸ਼ੀ ਕੀਤੀ।

ਜਦ ਫੋਰਮੈਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਲਈ, “ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਨੀਮ ਜੀ ਨੂੰ ਕੱਲ ਲਈ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦਾ ਆਡਰ ਲਿਖਾ ਆਵਾਂ।”

“ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਲੇ ਜਾਈਂ। ਦਿਨ ਭਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਭੁਗਤਾਨ ਲਈ ਮੁਨੀਮ ਕਾਫੀ ਲੇਟ ਤੱਕ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਜੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾਈਂ। ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਘਰ ਦਾ?”

“ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਪੁੱਛ ਲਵਾਂਗਾ।”

“ਠੀਕ ਹੈ, ਯਾਦ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਤਕੀਦ ਕੀਤੀ।

“ਅੱਛਾ ਜੀ, ਪਹੁੰਚ ਜਾਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਜਦ ਉਹ ਹੌਜਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਬੰਸੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਗਰਦਨਾਂ ਝੁਕਾਈ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਸਿਲਾਈ, ਮਲਾਈ ਅਤੇ ਛਿਲਾਈ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਰਫ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਅੱਖ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਾਲੀ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਕਰਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਦਮ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਉੱਨੀ

ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਡਰਦਿਆਂ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਕੇ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਖੰਘਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖੰਘ ਨਾਲ ਕਦੀ ਕਦੀ ਠੱਕ ਠੱਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਲੱਕੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡਣ ਲਈ ਹਥੌੜੇ ਨਾਲ ਠੋਕਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਗਲਤ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਮਕਾਨ ਤਾਂ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਪੈਰ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਖੰਘ ਅਤੇ ਠੱਕ ਠੱਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪੂਰੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾਅ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਠੱਪ ਠੱਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਪੱਕੀ ਪੌੜੀ ਉੱਤਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਜਦ ਠੱਪ ਠੱਪ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ।

ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛਿਉਂ ਖੰਘਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਚੁਕੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁੰਢਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਕੱਠਾ ਜਿਹਾ ਕੀਤਾ।

ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਸਿਰਫ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਰੀਰ ਨੰਗਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਢਿੱਡ ਦਾ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਬੱਲੇ ਨੂੰ ਢਿਲਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬੱਲੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਾਫੇ ਦੀ ਗੰਡ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ।

“ਸੁਖੀ ਰਹਿ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਹੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ।

“ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਤੂੰ?”

“ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਬੂਹਾ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹਕਾਉਂਦਾ?”

“ਬੂਹਾ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਖੜ੍ਹਕਾਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ।”

“ਅੱਛਾ!” ਫੋਰਮੈਨ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ, “ਆ, ਅੰਦਰ ਆ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਕਾਲੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭੋਲੀਏ ... ਨੀ ਭੋਲੀਏ?”

ਰਸੋਈ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਉੱਥੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੁਰਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕਿਆ।

“ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਕਾਲੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਬੂਹਾ ਖੜ੍ਹਕਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬੂਹਾ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।”

“ਭਾਈਆ, ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝੀ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜ੍ਹਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਹੀ ਬੂਹੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਸਫਾਈ ਦਿੱਤੀ।

“ਝੱਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ। ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਖੜਕੇ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਹੱਸਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਭਾਈਆ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਏਦਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਕਿੱਦਾਂ?”

“ਕੋਈ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬੂਹਾ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।”

“ਚੱਲ ਰਹਿਣ ਦੇ, ਝੱਲੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਿਆ, “ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਬੂਹੇ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਕਿਉਂ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਆਂ?”

“ਭਾਈਆ, ਬੂਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁੱਤੇ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੌੜੇ ਫਿਰਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸੁੰਘਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਸੋਟਾ ਲੈ ਕੇ ਫਿਰਾਂ।”

“ਚੱਲ ਰਹਿਣ ਦੇ, ਜਾ ਕੰਮ ਕਰ ਆਪਣਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਝਿੜਕਿਆ, “ਨਾਂ ਦੀ ਭੋਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭੋਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰਛੱਲ।”

ਭੋਲੀ ਮੁੜ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ, ਸੁਣਾ, ਘਰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਔਖਿਆਈ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਈ?”

“ਨਹੀਂ ਜੀ, ਗਲੀ ਤੱਕ ਤਾਂ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਘਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਭਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੂਹੇ ਤੱਕ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਫਤ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਇਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਹੁਣ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ? ਜਦ ਮੈਂ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਤੌੜ ਹੀ ਤੌੜ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਠਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਘਰ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ, ਇਹ ਹੀ ਇੱਕ ਕੋਠਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮੱਝ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੱਝ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸੱਜਰੇ ਗੋਹੇ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇੱਕ ਕਿੱਲੇ 'ਤੇ ਟਿਕ ਗਈਆਂ।

“ਜਦ ਤੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿੱਲਾ ਠੋਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਠੱਕ ਠੱਕ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਸੀ।”

“ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਮੱਝ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਾਂ। ਮਿੱਟੀ ਪੋਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਕਿੱਲਾ ਪੱਟ ਕੇ ਕੱਟੜੂ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਸੂਈ ਹੈ ਨਾ। ਕੱਟੜੂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਰੋੜ੍ਹੇ ਪਾ ਕੇ ਕਿੱਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਅਚਾਨਕ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹੜਬੜਾਇਆ, “ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਲੱਸੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਦੱਸ। ਮਿੱਠਾ ਪਾਉਣਾ ਜਾਂ ਲੂਣ ਵਾਲੀ?”

“ਨਾ ਜੀ। ਮੈਂ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਆਇਆਂ। ਅਜੇ ਬਿਆਹ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

“ਨਹੀਂ, ਸ਼ਰਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਆ। ਇਹਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਘਰ ਸਮਝ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ।

“ਨਾ ਜੀ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਗ ਕੇ ਪੀ ਲੈਣੀ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾਪਨ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਚੰਗਾ ਭਾਈ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਮਿੱਟ ਇੱਕ ਲੱਗਣਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਤੂੰ ਦੋ ਮਿੱਟ ਅਰਾਮ ਕਰ ਲੈ। ਮੈਂ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਪਾ ਆਵਾਂ। ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਰਸੋਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੱਗੇ ਨਲਕੇ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੈਂਡਲ ਉੱਤੇ ਥੱਲੇ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਲਟੀ ਭਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਾਲੀ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਦਲਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਸੋਈ ਸੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੱਝ ਦਾ ਕੋਠਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੂੜੀ, ਪੱਠੇ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪੱਠੇ ਕੁੱਤਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਪਈ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਬੂਹਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਬਾਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਨਾਲ ਧੂੰਆਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਨਾਲ ਰਸੋਈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਧੂੰਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੋਰ ਵੀ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਖੜ੍ਹ ਖੜ੍ਹ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨੱਕ ਦੇ ਸੁੜ੍ਹਾਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਭਰ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਉਹ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਲਦਾ ਤਾਂ ਚਪੜ-ਚਪੜ ਦੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੋਰਮੈਨ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਨਲਕੇ ਦੇ ਸਾਫ ਅਤੇ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੈਰ ਧੋਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੌ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਹਫਤੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੱਧੀ ਵਾਰ ਹੀ ਤਾਜ਼ੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਨਲਕਾ ਲੁਆਉਣ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਸਾਫ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਨਹਾ ਕੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਸਾਫਾ ਲਪੇਟਿਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਪਤੂਹੀ ਪਹਿਨ ਲਈ। ਤਾਜ਼ਾ ਦਮ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੱਕਾ ਫੜੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਫਰਸ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੱਝ ਦੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਮੰਜੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬੈਠੋ। ਮੰਜੀ ਮੈਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਾ ਭਾਈ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ। ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਮਹਿਮਾਨ ਹੈ। ਮਹਿਮਾਨ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣਾ ਨਰਕ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਨਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਜੀ ਲਿਆ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵਾਲੀ ਮੰਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਡਾਹ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਘਰ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ।” ਗੱਲ ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲੰਮਾ ਕਸ਼ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਾ, ਖੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ। ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਚੁਬਾਰਾ ਵੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹਟ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਟੱਬਰ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਪਿਉ-ਧੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚੁਬਾਰੇ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ, ਫੋਰਮੈਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਆ ਜਾ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਦਿਖਾਵਾਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ, “ਭੋਲੀਏ, ਐਨਾ ਧੂੰਆਂ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ?”

“ਭਾਈਆ, ਲੱਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਥੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਹਨ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸੁੜ੍ਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਲਿਆ, ਲਾਲਟੈਣ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਤੂੰ ਦੂਜੀ ਲਾਲਟੈਣ ਬਾਲ ਲੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਭਾਈਆ, ਦੂਜੀ ਲਾਲਟੈਣ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ?” ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਫੋਰਮੈਨ ਚੀਕ ਹੀ ਪਿਆ। “ਅਜੇ ਪਰਸੋਂ ਹੀ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਪੁਆਇਆ ਸੀ।”

“ਭਾਈਆ, ...ਦੋ ਬਿੱਲੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੀਆਂ, ਲਾਲਟੈਣ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਲਾਲਟੈਣ ਥੱਲੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤਾਂ ਟੁੱਟਣਾ ਹੀ ਸੀ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸੁਝਾਕਾ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਰੱਬ ਦਾ ਸੁਕਰ ਕਰ, ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ। ਕੋਈ ਹੱਡ ਪੈਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਂਦੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਨਹੋਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ, ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ।”

“ਭਾਈਆ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸੀ।”

“ਭੋਲੀਏ, ਤੂੰ ਸੱਚੀ ਬਹੁਤ ਕਮਲੀ ਏਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਖਿੱਝ ਗਿਆ, “ਲਿਆ, ਲਾਲਟੈਣ ਮੈਨੂੰ ਦੇ। ਤੂੰ ਦੀਵਾ ਜਗਾ ਲੈ।”

“ਲੈ, ਤੂੰ ਲਾਲਟੈਣ ਲੈ ਜਾ, ਮੈਂ ਸਾਰ ਲਊਂਗੀ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਲਾਲਟੈਣ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

ਲਾਲਟੈਣ ਚੁੱਕੀ ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ।

‘ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਆ ਤੈਨੂੰ ਮਕਾਨ ਦਿਖਾਵਾਂ।’

ਕਾਲੀ ਇਕਦਮ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਲੱਠ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਪੀਲੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣਾ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉਹ ਹੁਣ ਹੋਰ ਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। “ਆ ਜਾ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਲਾਲਟੈਣ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਕਾਲੀ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਉਹ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹ ਗਏ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਦੱਸਣ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਲਾਲਟੈਣ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਲਹਿਰਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਕੰਧਾਂ ਤੱਕ ਪੈ ਸਕੇ।

ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਵਾਰੀ ਪਲੰਘ ਡੱਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਫਾਸਲੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬੜੀ ਸੂਤਲੀ ਦੀ ਮੰਜੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਖੁੱਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਰਤਨ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਆਟਾ ਪੀਹਣ ਵਾਲੀ ਚੱਕੀ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਰਤੀ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬੋਰੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦਲਾਨ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਬੂਹੇ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਹਰ ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਠੜੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਘਰ ਦਾ ਸਮਾਨ - ਕਣਕ, ਰਜਾਈਆਂ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਵਿੱਚ ਮੰਜੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਹਾਂ।”

“ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਘਰ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਅਤੇ ਡਿਓੜੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।

“ਬਸ, ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੁਹਣਾ ਚੱਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਛੱਤ ਵਿੱਚ ਛੇ ਛਤੀਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਬਾਲੇ ਹਨ।”

“ਹਾਂ ਜੀ, ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਜਨੇਤ ਵੀ ਬੜੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ?” ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸਹਿ ਸੁਭਾਅ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜਾਨਣ ਲਈ ਫੋਰਮੈਨ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ।

“ਦੱਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਤੈਨੂੰ ਮਕਾਨ ਪਸੰਦ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵਾਂ। ...ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਮੰਜੀਆਂ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲਾਲਟੈਣ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

“ਭੋਲੀਏ, ਕਿਥੇ ਹੈ ਲਾਲਟੈਣ, ਜਿਹਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ?”

“ਭਾਈਆ, ਗੱਭਲੀ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਹੈ।”

“ਤੇਲ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ?”

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਲਾਲਟੈਣ ਡਿੱਗੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤੇਲ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਡੁੱਲਿਆ ਹੋਵੇ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਨੱਕ ਦੀ ਸਤੂੰ ਸਤੂੰ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਦੂਜੀ ਲਾਲਟੈਣ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਜੱਗਦੀ ਹੋਈ ਲਾਲਟੈਣ ਭੋਲੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਆਇਆ, “ਭੋਲੀਏ, ਲੈ ਇਹ ਲਾਲਟੈਣ ਤੂੰ ਰੱਖ ਲੈ। ...ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਬਣਾਈ। ਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਂਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਬਤਾ ਚੂਹਾ ਹੀ ਨਾ ਤਲ ਦੇਈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਲਾਲਟੈਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਇਆ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਮੈਂ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਲਾਲਟੈਣ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਪੁਆ ਹੀ ਲਿਆਵਾਂ। ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਵੀ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਨਾ, ਨਾ, ਤੂੰ ਬੈਠ। ਮੈਂ ਬਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਇਆ। ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਹੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲੀ ਲਚਾਰ ਹੋਇਆ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਬੂਹੇ ਤੋਂ ਘੁਮਾ ਲਈਆਂ। ਭੋਲੀ ਦੀ ਸਤੂੰ ਸਤੂੰ, ਭਾਂਡਿਆਂ ਦੀ ਟੱਟ ਟੱਟ ਅਤੇ ਪੱਠੇ ਖਾਂਦੀ ਮੱਝ ਦੀ ਹਿਲ ਜੁਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛਾਈ ਹੋਈ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਦਲਾਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸ਼ਤੀਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੌ ਚਾਰ ਕੜੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਦਲਾਨ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਾਇਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਐਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਕਾਨ ਸਿਰਫ ਕੁੱਝ ਕੁ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਚਮਾਰਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਤੀਰ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕੋਠੇ ਹੀ ਸਨ।

ਕਾਲੀ ਮਕਾਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬੂਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਬਲਦੀ ਲਾਲਟੈਣ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵਿਹੜਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਪੱਠੇ ਖਾਂਦੀ ਮੱਝ ਅਤੇ ਕੱਟੜੂ ਨੇ ਵੀ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲੌਰੀ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉੱਠੀਆਂ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਲਾਲਟੈਣ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਹੜੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਦੇਖ ਕੇ ਗੱਦਗੱਦ ਹੋ ਉਠਿਆ, “ਹੁਣ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਆਵੇਗਾ। ਜਦ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੁਗਾਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।”

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲਟੈਣ ਦੇ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਛਣ ਰਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇੱਕ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਲੱਸੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

“ਲੋੜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਅੱਗੇ ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕ ਹੋ”

“ਨਮਕੀਨ ਲੱਸੀ ਪੀਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਿੱਠੀ?”

ਕਾਲੀ ਸ਼ਸ਼ੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੂਹ-ਕੇਵੜਾ ਵੀ ਰਲਾਇਆ ਸੀ, ਦਾ ਸਵਾਦ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਗਲੇ ਦੇ ਥੱਲੇ ਉੱਤਾਰ ਲਵੇ।

“ਬੋਲ ਵੀ। ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਪੀਂਦੇਗਾ ਜਾਂ ਨਮਕੀਨ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਜੋ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲਗਦੀ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਲੈਣ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਘਰ ਲੱਸੀ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ੱਕਰ ਤੇ ਲੂਣ ਵੀ। ਲੂਣ ਛੇਤੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਕਰ ਘੋਲਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਟੈਮ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

“ਤੁਸੀਂ ਲੱਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਇਥੇ ਲੈ ਆਉ। ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਘੋਲ ਲਵਾਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ।

“ਭੋਲੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗਰਦਨ ਪਿੱਛੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭੋਲੀ!”

ਕੁੱਝ ਹੀ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭੋਲੀ ਰਸੋਈ ਦੇ ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਆਈ, “ਹਾਂ ਭਾਈਆ!”

“ਪੁੱਤ, ਦੋ ਗਲਾਸ ਲੱਸੀ ਦੇ ਬਣਾ ਦੇ। ਮਿੱਠੀ।”

“ਅੱਛਾ ਭਾਈਆ।” ਭੋਲੀ ਮੁੜ ਕੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਈ।

“ਠਹਿਰ ਪੁੱਤ। ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਕਰਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਬਣਾ ਲਈਂ। ਨਾਲ ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ ਦੇ ਦੇ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਤਕੀਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਜੇ ਲੱਸੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਲੱਸੀ ਰਲਾ ਕੇ ਮਿਠਾਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

“ਅੱਛਾ ਭਾਈਆ।” ਭੋਲੀ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚੋਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਭੋਲੀ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭਾਈਆ ਲੱਸੀ ਲੈ ਜਾ।”

“ਪੁੱਤ, ਇੱਥੇ ਹੀ ਦੇ ਜਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਉਠਣ ਨੂੰ ਔਧਾ ਦਿਨ ਲਾ ਦੇਊਂਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੌੜਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਲੈ ਆ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਪੈਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਕਰਮੰਡਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਭੋਲੀ ਮੂਧੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ।

ਭੋਲੀ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਅੱਖ ਵੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਖਾ ਲਈ ਸੀ। ਭੋਲੀ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀਂਢ ਵੱਗ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਬੁੱਲ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੋਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸੁੜ੍ਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸੀਂਢ ਨੱਕ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਭੋਲੀ ਨੇ ਦੋ ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਲੱਸੀ ਦਾ ਕਰਮੰਡਲ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਨ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੋਨਾਂ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਸੀ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਆਮਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠ ਗਏ।

“ਲੱਸੀ ਸਵਾਦ ਹੈ ਨਾ?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸਾਰਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ।

“ਬਹੁਤ ਸਵਾਦ ਹੈ।”

“ਹੂੰ। ਭੋਲੀ ਅਕਲ ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਭੋਲੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਝੱਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਗਲਾਸ ਥੱਲੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਕੋਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਕਦੀ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਮਿੱਠੀ ਲੱਸੀ ਦੇ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਮਕਾਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਪਰੇ ਧੱਕ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਲਿਆ, ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਹੈ?”

ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਇਕਦਮ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। “ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਛਿੜ ਗਈ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ?” ਫੋਰਮੈਨ ਹੱਸਿਆ।

“ਬਲਗੜਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਕਦਮ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

“ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਠੀਕ ਹੈ। ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੈ ਇਥੋਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਦਸੂਹੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ... ਪਹਾੜ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਫੋਰਮੈਨ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਨਾ ਸਕੇ।

“ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਹੈ?”

“ਨਾ ਜੀ, ਇੱਕ ਚਾਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਮਰ ਗਈ ਹੈ। ਕੱਚਾ ਕੋਠਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਅ ਦੀ ਢਾਅ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਦਾ ਗਲ ਭਰ ਆਇਆ ਜਿਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

“ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਾਸੀ-ਮਾਸੜ... ਭੂਆ-ਫੁੱਫੜ?”

“ਨਾ ਜੀ, ਇਹ ਸਮਝੋ ਕਿ ਜੜ੍ਹ ਹੀ ਕੱਟੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੈਂ ਹੀ ਬਚਿਆਂ ਹਾਂ। ਚਾਚੀ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਟੱਬਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਬੇ ਹੋਰੀਂ ਸੱਤ ਭਰਾ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਦੇ ਨੌਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਨ... ਲੋਕਿਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਲੇਗ, ਹੈਜ਼ੇ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬੱਚ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤੰਗੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਿਗਲ ਲਿਆ।” ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉੱਜੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨੱਕ 'ਤੇ ਖਾਜ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੁਰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਉੱਠ ਕੇ “ਹੋ ਰੱਬ ਜੀ” ਕਹਿੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਾਹ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

“ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਹੀ ਯਾਦ ਬਾਕੀ ਹੈ। ... ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ... ਹੁੱਕੇ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟਾ, ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਦੇ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੇਲਾ ਰਾਮ ਸੀ। ਬੱਸ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਹੁਨਰ, ਗੁਣ, ਅਵਗੁਣ ਹਨ, ਸਭ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕੱਟ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਾਧੀ। ਗਾਲਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਿਸਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਿਹੜਾ ਗਾਲਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ

ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿੱਤਾ। ... ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਜੁਆਈ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਇੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਾਈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਵੀ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਠੋਡੀ ਟਿਕਾਈ ਪਿੱਛੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਚਾਚੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰ ਰਹੀ ਚੀਕ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ਼ ਘੁੱਟ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਤੀਤ ਚੂਨੇ ਅਤੇ ਲੂਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਖਾਰਾ ਅਤੇ ਕੌੜਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰ ਝਟਕਣ ਲੱਗਾ।

“ਕੀ ਹੋਇਆ। ਤੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਦਾ ਹਾਵ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਕੁਛ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਠੀਕ ਹਾਂ। ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

“ਜਦ ਆਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੱਸਦਾ ਹੈ, ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਖਿੰਝਦਾ ਹੈ, ਮਰਦਾ ਹੈ, ਜੀਂਦਾ ਹੈ, ਡਰਦਾ ਹੈ, ਲੜਦਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਆਦਮੀ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਤਾਂ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਕਰ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ਼ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੋਰਮੈਨ ਵੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ਼ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। “ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਾਅ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਧੂੰਆਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਹੈ।” ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤਾ, “ਪਾਕ ਨਿਕਲਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਨਸੀ ਸੁੱਕ ਗਈ ਹੈ।”

“ਚੀਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ?”

“ਨਾ ਜੀ, ਬਸ ਚਮੜੀ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਨਰਮ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫਿਨਸੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਮਲੂਮ ਹੈ ਜਾਂ ਹੁਣ ਸੁੱਕ ਗਈ ਹੈ?”

“ਮੁੱਕੀ ਹੀ ਸਮਝੋ ਜੀ।”

“ਬਸ, ਹੁਣ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਰਿੰਡ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੂਕਰ ਹੈ ਰੱਬ ਦਾ। ਪਾਅ ਬੜੀ ਨਾਮੁਰਾਦ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਹਨੂੰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪਨਾਹ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇਖ ਚੁੱਕਿਆਂ ਹਾਂ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ, “ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਮੋਹਰਬਾਨੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹੋਇਆ।”

“ਮਲੂਮ ਲਾਉਣ ਨਾਲ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਚੀਕਦਾ ਹੈ, ਚਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਖਮ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਚੁੱਭ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਹੈ ਬਹੁਤ ਕਾਰਗਰ। ਪਾਅ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਢਦੀ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮਲੂਮ ਦੀ ਤਰੀਫ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਗੱਦਗੱਦ ਹੋ ਗਿਆ, “ਇਹ ਮਲੂਮ ਮੈਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਬਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਮਲੂਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਾਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਲੂਮ ਬਾਰੇ ਬੰਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਬੰਸੇ ਨੇ ਹੋਰ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ?”

“ਨਾ ਜੀ, ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ।” ਕਾਲੀ ਸਹਿਮ ਗਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਾ ਰੱਖੀ। ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਦਾ ਝੂਠਾ ਅਤੇ ਮਕਾਰ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਕੁਆਰਾ ਹੈ।”

“ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਹੀ ਬੇਈਮਾਨ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਮੰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹਿਕਾਵੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖ। ਬਾਕੀ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਿਪਟਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨਲਕਾ ਤਾਂ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਤੂੰ ਫੇਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਆਂ। ਤੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਲਾਲੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਭਲੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਕੇ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰੁਪਇਆ-ਦੋ ਰੁਪਏ ਮਿਹਨਤ ਮਿਲੇਗੀ। ਸਮਝਿਆ?”

ਕਾਲੀ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਲਟੈਣ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਭਵੱਕਤਾਂ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਮਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਕੀ ਸੋਚਿਆ, ਬਰਖੁਰਦਾਰ,?” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਹੁੱਕਾ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕਾਹਦੇ ਬਾਰੇ? ਕਾਲੀ ਸਿਰ ਝਟਕ ਕੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਤੇਰੇ ਸੋਚਣੇ ਦੀ ਇੱਕ ਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ... ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸੋਚਾਂ ਕੀ? ਫਿਰ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹੋ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨੰਗਾ ਨਹਾਉਗਾ ਕੀ ਅਤੇ ਨਿਚੋੜੂਗਾ ਕੀ?” ਕਾਲੀ ਖੋਖਲਾ ਜਿਹਾ ਹੱਸਿਆ।

“ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਸੋਚਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਹਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸੋਚਾਂ।” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੁੱਕਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਕਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਖੰਘਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਬਾਨ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ।

“ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬੱਚੇ ਹੋਣ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਮਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਕਦਿਆਂ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਪਰ ਮੇਰੇ ਸੋਚਣ ਜਾਂ ਚਾਹੁਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।” ਕਾਲੀ ਹੱਥ ਮਲਣ ਲੱਗਾ।

ਤੂੰ ਚਾਹੇਂ ਤਾਂ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਹੀ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੱਧ ਹੀ ਜਾਏਗੀ। ਕੰਮ ਵੀ ਸਾਫ ਸੁਥਰਾ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀਗੀਰੀ ਕਰਦਾ ਆਂ। ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਵੀ ਤੇਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਭਵਿੱਖ ਬਣਿਆ ਸਮਝੋ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਲਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਲਈਆਂ, “ਭੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਨੇ ਦਾਗਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦਿਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈ, ਤੈਨੂੰ ਬੀਵੀ, ਬਾਪ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਤ। ਤੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿੱਭ ਜਾਵੇਗੀ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭੋਲੀ ਘੁੰਮ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਲਈਆਂ। ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਸੋਚ ਲੈ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸ ਦੇਈਂ। ਵੈਸੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਔਲੀਆ-ਪੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੂੰਹ ਮੰਗੀ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਾ ਰਿਹਾ।

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੂੰ ਸੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਜਦ ਉਸਤਾਦ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੋਲੀ ਦੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕਈ ਦਿਨ ਸੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਤਾਦ ਜੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕਾਲੀ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਮੋਹਰੇ ਦੋਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ, “ਚੰਗਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ।”

“ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਜਾਈਂ। ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।”

“ਨਾ ਜੀ, ਰੋਟੀ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਖਾਉਂਗਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਬੁਹੇ ਤੱਕ ਕਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਨਾ?”

“ਹਾਂ ਜੀ।”

“ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ। ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਰੁਤਬਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਪਰ ਬਰਾਦਰੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ?”

“ਬਰਾਦਰੀ ਇੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਈ? ਤੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਮੁਨਸ਼ੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਹਨ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯੂਰਿਆ। ਫਿਰ ਹੱਥ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੈਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਉ। ਜਨਮ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਸੇਠ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਆਵੇ ਪਰ ਸੇਠਾਂ, ਲਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚੇਗਾ। ਸਮਝ ਗਿਆ ਮੇਰੀ ਗੱਲ?”

ਗਰਦਨ ਝੁਕਾਈ ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਫੋਰਮੈਨ ਮੋਹਰੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੁਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਗਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਚੋਕ ਲਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਰੁਤਬਾ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਉਜਾਲੇ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣਾ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਜਿਹੀ ਦਿੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਨਰਮ ਦਿਲ ਹਾਂ, ਉਨਾ ਹੀ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵੀ ਹਾਂ। ਸੱਪ ਦਾ ਡੰਗਿਆ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਡੰਗਿਆ ਤਾਂ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਝ ਗਿਆ ਨਾ।”

“ਹਾਂ ਜੀ” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਮੋਢੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਬੁਹਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਖੜਕਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਗਲੀ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਐਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਦੌੜਨ ਲੱਗਾ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਵੀ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਡਿੱਗਦਾ ਡਿੱਗਦਾ ਮਸੀਂ ਬਚਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਦੌੜੀ ਗਿਆ।

ਗਲੀ ਦਾ ਮੋੜ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੌੜਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੜਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਭੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਿਆਨੋ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਹੁਣ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।

ਸੜਕ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕਾਲੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬੰਦ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੱਛਰ ਮੱਖੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਗਿਆਨੋ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਰਗੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਭੋਲੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਭਰੀ ਸੂਰਤ ਛਾਉਣ ਲਗਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨੂੰ ਠੋਕਦਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬਿਖਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਖੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਰਬਾਦੀ ਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਸੌਂਪ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਨੀ ਕੁਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਆ ਧਮਕਿਆ ਹੋਵੇ।

ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੋ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣਾ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਿਰਿਆ ਸੀ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਗਿਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ।

ਕਾਲੀ ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਥੱਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਥੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਨੇ ਹੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੇਹ ਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਰਾਹ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਸਾ, ਭੀਮਾ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਵਗੈਰਾ ਉਸ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਗਾਲਾਂ ਦੀ ਬਰਸਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਹਮਤਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਰਪੂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਭੀਮੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਨਾ ਕੱਢਣ। ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਭ ਠੀਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ ਵਕਤ ਹੀ ਟਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗਿਆ ਵੀ, ਪਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿੜ੍ਹੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ। ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਓਪਰਾਪਨ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦਿਉਰ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੋ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਤਨਹਾਈ ਅਤੇ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਠੰਡੀ ਆਹ ਭਰੀ। ਫਿਰ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੋਰਮੈਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕੁ, ਕਿਸ ਥਾਂ ਹੈ।

ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਤਸੱਲੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਠੋਕਾ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਚਾਟ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਰੇੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲੇ, ਦਾਲ ਮੈਠ ਵੇਚਦੇ ਛਾਬੜੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬਥਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਲੜਖੜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਕੋਈ ਜਣਾ ਬੜ੍ਹਕ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚਲੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ। ਜਦ ਠੋਕੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਸਭ ਲੋਕ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਅੰਦਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ, “ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਮਸਾਲੇਦਾਰ।”

ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਕੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੇਰ ਲੱਡੂ ਖਰੀਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨਿਆਣੇ ਉਸ ਨੂੰ “ਲੱਡੂ ਵਾਲੇ ਚਾਚਾ” ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨੇ ਲੱਡੂਆਂ ਵਾਲੇ ਲਿਫਾਫੇ ਨੂੰ ਸਾਫੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਲੜ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਬੋਤਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦੇ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਭਲ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਹਨੇਰਾ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੁਹੱਲੇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਾ ਘੋਟੂ ਧੁੰਧੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੁੰਧੇ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਜਾਂ ਕਿੱਲਿਆਂ ਦਾ। ਉਹ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਰਾਹ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਗਰਦਨ ਵਧਾ ਕੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ। ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਕੋਠੇ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਰੌਲਾ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਕੱਲੂ ਕਿਤੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਕੱਲੂ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਨ ਦਾ ਉਚਿੱਤ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ।

ਕਾਲੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚ ਬੂਹੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਰੱਖੀ, ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲਟੈਣ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਬਹੁਤ ਕਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ।

ਰੱਖੀ ਕੁੱਝ ਘਬਰਾ ਗਈ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਕੱਲੂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, “ਨਿੱਕੇ... ਨੀ ਨਿੱਕੇ... ਛੋਟੂ... ਵੇ ਛੋਟੂ।”

ਨਿਆਣੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ, “ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਬੀਬੀ, ਰੋਟੀ ਬਣ ਗਈ?”

“ਰੋਟੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ... ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖੋ... ਬੂਹੇ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੱਲੂ ਚਾਚਾ ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ?” ਰੱਖੀ ਨੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਦੌੜੇ ਅਤੇ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ, “ਲੱਡੂਆਂ ਵਾਲਾ ਚਾਚਾ ਆਇਆ ਹੈ।”

ਰੱਖੀ ਨੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ, “ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਖੜ੍ਹਾ ਆਂ?”

ਕਾਲੀ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਦੀ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਾਫੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਆਣੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ।

“ਇਹ ਤਾਂ ਮਿੱਠੇ ਦੇ ਕੀੜੇ ਹਨ। ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕ ਆਇਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਣ।”

ਰੱਖੀ ਨੇ ਘੁੰਡ ਬੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ। ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਦੇ ਦੰਦ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

“ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਠਣ ਤਾਂ ਦੇਵੋ,” ਰੱਖੀ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਨੂੰ ਬਾਂਹਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਖਿੱਚਿਆ।

“ਨਾ, ਛੱਡ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਭੋਲੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰ ਲਿਆ।

ਦੋਨੋ ਨਿਆਣੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕੱਛ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸਾਫੇ ਵੱਲ ਲਲਚਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਰੱਖੀ ਵੀ ਇਸ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਕਾਲੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਤਲ ਤੇ ਫਿਰ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਫਾਫਾ ਕੱਢੇ।

“ਅੱਛਾ, ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉ। ਫਿਰ ਲੱਡੂ ਮਿਲਣਗੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਾਫਾ ਕੱਛ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੱਟਾਂ ’ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

“ਮੈਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹਾਂ ਪਾਣੀ।” ਰੱਖੀ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਈ।

“ਅੱਛਾ, ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੋ ਮੇਰੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਕਰਕੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੋ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਫੜਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੋ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਸਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਫਾਫਾ ਕੱਢ ਕੇ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਲੀ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਉਠਿਆ ਅਤੇ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਫਾਫਾ ਰੱਖੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, “ਆਹ ਲੈ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇ।”

“ਤੂੰ ਜਦ ਵੀ ਆਉਂਦਾ, ਇਹ ਤਕਲੀਫ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਉ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਡੂ ਖਲਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਚਾਚਾ ਆਦਤਾਂ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਜੇ ਤੂੰ ਆਉਣੋਂ ਹਟ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਤੋੜਨੀਆਂ ਹਨ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਘੁੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ।

“ਨਹੀਂ ਤੋੜਦੇ ਤੇਰੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ।

“ਲੈ, ਪਾਣੀ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਗਲਾਸ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ।

“ਨਹੀਂ, ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਲੈ ਆਈ ਹਾਂ।”

“ਅੱਛਾ। ਤਾਂ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।” ਰੱਖੀ ਤੋਂ ਗਲਾਸ ਫੜ ਕੇ ਕਾਲੀ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਝੰਜੋੜਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆਂ। ਕਾਂ ਸਾਰੇ ਲੱਡੂ ਖਾ ਗਿਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਤਾੜੀ ਮਾਰੀ।

ਦੋਨਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਦੋਨੋ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਦੇਖ ਲਉ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

“ਲੱਡੂ ਕਿੱਥੇ ਹਨ?” ਨਿਆਣੇ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

“ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਾਂ ਖਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਕਾਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਉੱਡ ਗਿਆ ਹੋਣਾ।” ਕਾਲੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

ਰੱਖੀ ਚੁੱਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਦਾਲ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਉਹ ਵੀ ਹੱਸਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲੈਂਦੀ। ਜਦ ਨਿਆਣੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰੱਖੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਕੀ ਕਰਦੀ ਆਂ ਨਿੱਕੀ? ਤੂੰ ਵੀ ਹਟ ਛੋਟੂ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਚਾਚਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਚੀਜ਼ੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਉਪਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੇ ਤੂੰਬੇ ਤੋੜਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਆਂ।”

ਰੱਖੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿਆਣੇ ਹੋਰ ਵੀ ਚਾਮਲੂ ਗਏ ਅਤੇ ਲੱਡੂ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਤਕੁਤਾੜੀਆਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਇਧਰ ਆਵੋ। ਚੀਜ਼ੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਖਿੱਚੋਤਾਣੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਹੱਥੋਪਾਈ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਚੁੰਨੀ ਖਿਸਕ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੀਰ ਮੱਧਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰ ਲਈਆਂ।

ਰੱਖੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਚੁੰਨੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੱਕਦਿਆਂ ਦੋਨਾਂ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਚਪੇੜ ਮਾਰੀ, “ਮੇਏ, ਧਿੰਗੋਜੋਰੀ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਬੱਸ ਚਲੇ ਤਾਂ ਤਨ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਪਾੜ ਦੇਵੇਂ।”

ਨਿਆਣੇ ਰੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰੱਖੀ ਨੇ ਇੱਕ ਇੱਕ ਲੱਛੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, “ਲਉ, ਖਾ ਲਉ।”

“ਬੀਬੀ ਇੱਕ ਹੋਰ?” ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਇਕੋ ਵਾਰ ਬੋਲੇ।

ਰੱਖੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੱਛੂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। “ਤੁਹਾਡਾ ਕੱਲੂ ਚਾਚਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਿੱਕੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪਤਾ ਨਹੀਂ...” ਨਿੱਕੀ ਚਹਿਕਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ।

“ਦੁਕਾਨ ਤੱਕ ਗਿਆ ਸੀ... ਚਾਹ ਪੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਲੈਣ। ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਤੱਕ...” ਰੱਖੀ ਨੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਬੈਠੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਫੇਰੇ ਤੇਰੇ ਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ੋਕੀਨ ਹੈ ਹੀ...”

“ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

“ਬੈਠਾ ਹੋਊ ਕਿਤੇ ਮੱਤ ਮਾਰਨ।” ਰੱਖੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖਿੱਝ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ। “ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਗਾ। ਅਵਾ ਤਵਾ ਬੋਲੂਗਾ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੂਗਾ। ਸਾਡੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸੁਹਾਗੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਮਲੇਟ ਹੋ ਜਾਉ।”

ਕਾਲੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਹੈ। ਜਦ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚੇਗੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਬੋਤਲ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਾ ਲਵੇ।

ਕਾਲੀ ਬੋਤਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖੀ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੌਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲਈ ਐਨਾ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਿਲਕੁਲ ਗਵਾ ਦੇਵੇ। ਕਿਸ਼ਨਾ, ਮਾਂਝਾ, ਛਿੱਬੂ, ਕਾਲੂ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪਟ ਸਕੇਗਾ।

ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਲ ਰਹੀਆਂ ਛਿੱਟੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਤੱਤ ਤੱਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉੱਪਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੱਲੂ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਜੁਆਨ ਵਹੁਟੀ ਅਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਕੱਲੂ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਇਥੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲੱਛੂ ਵੀ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਘਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਗਮ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਕੀ ਗਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਜੁਆਨ ਅਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੈ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਨੌਕਰੀ ਹੈ। ਘਰ ਬਾਰ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। ਭਰਾ ਹਨ, ਬਾਂਹਾਂ ਹਨ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਐਨਾ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਾਲੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਲਈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸ਼ੌਕ ਲਈ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬੂਹੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੱਲੂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਬੋਝ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਕੇ ਕੱਲੂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ। ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਫੜਾ ਆਵਾਂ।” ਕੱਲੂ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

“ਲੈ ਭਾਬੀ, ਆਪਣਾ ਸੌਦਾ ਪੱਤਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰੱਖੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਸੁਕਰ ਹੈ ਤੂੰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਮੁੜੇਗਾ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਨਹੋਰਾ ਮਾਰਿਆ।

ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੱਲੂ ਹੱਸ ਪਿਆ ਤਾਂ ਰੱਖੀ ਬੋੜੀ ਖਿੱਝੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ, “ਤੈਨੂੰ ਬੋੜਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਘਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਤੇਰੀ ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਨਿਆਣੇ ਇਕੱਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਾਇਆ ਆਦਮੀ। ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇਖੇਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਸੋਚੇਗਾ... ਇਹੀ ਕਿ ਪਰਾਏ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਘਰ ਬਿਠਾਲ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਕਰਨ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਗਲੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਭਰਾ ਮੇਰੀ ਖੱਲ ਖਿੱਚਣ ਨੂੰ ਪਵੇਗਾ।”

“ਭਾਬੀ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਘੁਮਾਇਆ। ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਜਰਾ ਦੁਬਵੀਂ ਪਰ ਸਖ਼ਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿਉਂ ਐਨੀ ਲਾਲ ਪੀਲੀ ਹੋ ਰਹੀ ਆਂ?” ਕੱਲੂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ, “ਛੋਟਾ ਦਿਉਰ ਭਾਬੀਆਂ ਦਾ ਗਹਿਣਾ, ਪੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਲ੍ਹਦਾ ਫਿਰੇ।”

“ਹੱਟ ਪਰ੍ਹੇ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਝੱਟਕ ਦਿੱਤਾ, “ਆਇਆ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਜਿਤਾਉਣ।”

ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਕੱਲੂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਕੀ ਖਾ ਰਹੇ ਹੋ?”

“ਲੱਡੂ।” ਨਿੱਕੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵਿਗਾੜ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ।”

“ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਤੂੰ ਜੋ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਜਦ ਤੱਕ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਦੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ... ਦੁੱਧ ਦੇ ਦੰਦ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਮਿੱਠੇ ਦਾ ਸੁਆਦ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਸਾਫਾ ਪਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਉਧਰ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਹੈ?”

“ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਸਾਫਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਕੱਲੂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚ ਬੋਤਲ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, “ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਕਰੋ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਕੌਣ ਕੌਣ ਸੀ?”

“ਪੰਜ ਜਣੇ ਸਨ। ਨਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਲੀਆ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

ਕੱਲੂ ਤੋਂ ਹੁਲੀਆ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਸਾ, ਜਿੰਦਰ, ਭੀਮਾ, ਨਾਥੀ ਅਤੇ ਕਿਰਪੂ ਹੋਣਗੇ। ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਬੰਸੇ ਅਤੇ ਜਿੰਦਰ ਨੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੂੰ ਉਹ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ।

“ਭਾਅ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਏ?” ਕੱਲੂ ਬੋੜਾ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਆਉਣ ਲਈ ਚਿਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠੇਕੇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।” ਕੱਲੂ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਨਾ, ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਨਵੀਂ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ।

“ਵੇ ਕੱਲੂ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

“ਹਾਂ ਭਾਬੀ।” ਉਹ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ।

“ਆਪਣੇ ਭਾਅ ਨੂੰ ਰੋਕ, ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਜਾਵੇ। ਬੱਸ ਤਿਆਰ ਹੈ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਆਵੇਗਾ।”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਬੈਠੋ ਤੁਸੀਂ... ਆਪਣਾ ਸੁਗਲ ਮੇਲਾ ਕਰੋ। ਤਦ ਤੱਕ ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਵੀ ਆ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜ ਲਏ।

ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੱਲੂ ਬੋਲਿਆ, ਮੈਂ ਗਲਾਸ ਤੇ ਪਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੱਲੂ, ਰਹਿਣ ਦੇ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਮਨੁੱਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, “ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।”

“ਕੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ?” ਕੱਲੂ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

“ਕਿਸ਼ਨਾ ਭਾਅ ਜੀ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਕਰ ਲਵੋ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ ਕੱਠੇ ਖਾ ਲਿਉ।”

ਕੱਲੂ ਨੇ ਗਲਾਸ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਕੋਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਨਿਆਣੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਰੱਖੀ ਵੀ ਚੌਕੇ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਕੁ ਗਲਾਸ, ਨੱਕ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਗਟਾਗਟ ਪੀ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੰਬ ਦਾ ਅਚਾਰ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਲਿਬੜਿਆ ਹੱਥ ਮੰਜੀ ਦੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਦਿੱਤਾ।

“ਹਾਂ ਕੱਲੂ। ਕੋਈ ਗੱਪ ਸ਼ੱਪ ਸੁਣਾ?”

“ਭਾਅ ਜੀ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸਵਾਰੀ ਦੇਖੀ।” ਕੱਲੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

“ਕਿੱਦਾਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ?”

“ਸੈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ।”

“ਸੈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ?” ਕਾਲੀ ਚੌਕ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਵਾਰੀ ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸੀ।

“ਹਾਂ, ਭਾਅ ਜੀ। ਸੈਕਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

“ਰਿਕਸ਼ਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?”

“ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਰਿਕਸ਼ਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸੈਕਲ ਦਾ ਹੈ। ਹੈਂਡਲ, ਪਹੀਆ, ਕਾਠੀ, ਲੱਠ ਪੈਡਲ ਸਭ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਉੱਪਰ ਚੌੜੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਬੈਠਣ ਲਈ ਗੱਦੇਦਾਰ ਸੀਟ। ਥੱਲੇ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਪੈਡਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਦੋ ਪਹੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੋਲ ਚੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਤਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਲੰਮੀ ਸਾਰੀ ਚੇਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਕਾਹਲੀ ਦੌੜਦੀ ਹੈ।”

“ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਦੇਖੀ ਹੈ ਇਹ ਸਵਾਰੀ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਦੁਆਰਾ ਭਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ। ਹੈਂਡਲ 'ਤੇ ਘੰਟੀ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਅੱਠ ਆਨੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚਲਾਉਂਦੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿਉ।” ਕੱਲੂ ਨੇ ਚਟਖਾਰਾ ਮਾਰਿਆ।

“ਹੂੰ।” ਕਾਲੀ ਬੁਤਬੁਤਾਇਆ, “ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਂਗਾ ਰਿਕਸ਼ੇ ਦਾ?”

“ਚਲਾਉਂਗਾ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਾਫੀ ਜ਼ੋਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਮਾਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

“ਤੇਰੇ ਵਲੈਤ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?”

“ਉਹ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁੱਤੇ ਖੱਸੀ ਕਰਨੇ, ਭਾਅ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਦੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਖਾਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਰਿਕਸ਼ਾ ਹੀ ਚਲਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂ। ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਂਗਾ। ਕੁੱਸ਼ ਖਾਉਂਗਾ, ਕੁੱਸ਼ ਬਚਾਉਂਗਾ।” ਕੱਲੂ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸਨ ਜਦ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਬੁਹੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਰੱਖੀ ਵੀ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਬੁਹੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਬੁਹੇ ਨੂੰ ਠੁੱਡ ਮਾਰ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਲਤਖੜਾਉਂਦਾ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ।

“ਕਿਸ਼ਨੇ ਭਾਅ, ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।” ਕਾਲੀ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, “ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਆਇਆਂ?”

“ਮੈਨੂੰ ਆਏ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।”

“ਹੂੰ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਲੂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ਼ਨੇ ਵੱਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਸ਼ਨਾ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਫਾ ਲਾਹ ਕੇ ਝੁਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੱਖੀ ਬੁਹੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ।

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਸਾਫਾ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੱਡੂਆਂ ਦਾ ਲਿਫਾਫਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰੱਖੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਇਹ ਕੀ ਹੈ?”

“ਲੱਡੂ ਆ।”

“ਕੌਣ ਲਿਆਇਆ?”

“ਤੇਰਾ ਦੋਸਤ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਲਈ।” ਰੱਖੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਨਿਆਣਿਆਂ ਲਈ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ?” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਮੰਜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦਿੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਯਰਾਨੇ ਪਾਲ ਰਹੀ ਆਂ। ਪਰਾਏ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲੱਡੂ ਖਾਂਦੀ ਆਂ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਰੱਖੀ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

“ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ?” ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।

“ਭਾਅ ਨੂੰ ਦੋਰਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ।” ਕੱਲੂ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਅਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਬਾਹਰ ਫੜ ਲਈ।

“ਹੱਟ ਜਾ।” ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਕੱਲੂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। “ਘਰ ਨੂੰ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਯਾਰ ਲੱਡੂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।”

“ਭਾਅ, ਕੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਤੂੰ?” ਕੱਲੂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹੱਟ ਜਾ ਪਿੱਛੇ। ਦੱਲਾ ਕਿਤੋਂ ਦਾ। ਲੱਡੂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਬੀ ਦੀ ਦਲਾਲੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਭ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਕਰ ਦੇਉਂਗਾ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੱਲੂ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਚੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਜੋ ਮੂੰਹ ਆਉਂਦਾ ਬੋਲੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੱਖੀ ਕਮਰੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਚੁੰਨੀ ਦੇਈ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੈਰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਸਹਿਮਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

“ਇਹ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ। ... ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੱਪ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ।” ਕਿਸ਼ਨਾ ਫੁੰਕਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਰਜਿਆ, “ਛੱਡ ਦੇ ਮੈਨੂੰ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਦਾ ਫਾਹਾ ਵੱਢਦਾ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਇਸ ਦੋਮੂੰਹੀ ਸਪਨੀ ਦਾ।” ਉਸ ਨੇ ਰੱਖੀ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ।

ਜਦ ਕਾਲੀ ਲਈ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਅਸਹਿ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਗਲਾਸ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਤਲ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੰਧ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਫਾ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਕਾਰਖਾਨੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ।

ਵੀਹ

ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਖਾਧੇ ਪੀਤੇ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦਫਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੇਟ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਜਾਂ ਤੋਂ ਬੱਚਦਾ ਬਰਾਉਂਦਾ ਅਜੇਹੇ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਖੁੱਲੇ ਦਲਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਠੜੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਚੰਦ ਦੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਫਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੌਂ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਜੇ ਆਏ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਕਾਲੀ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਥੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਦਫਤਰ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਾਇਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਸਭ ਕੁੱਝ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।”

ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਦੁਰਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਤਾਕੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਸਿਰਾਹਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਚ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਮੱਛਰ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਐਨਾ ਕੁੱਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬੋੜ੍ਹੇ ਪੈਰ ਜਮਾਏ ਸਨ। ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਨਾ ਸੀ, ਘਾਟ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਹੋਜਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਕੋਠੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਕਿ ਭੀਮਾ, ਜਿੰਦਰ, ਬੰਸਾ ਅਤੇ ਕਿਰਪੂ ਉੱਥੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਚਣਗੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਸੂਸੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਚੱਕਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ। ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬੰਸੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੇਟ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਗੇਟ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਹੈ?” ਭੀਮਾ ਕੁੰਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲੀ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਭੀਮੇ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਬੰਸੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫੋਰਮੈਨ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਖਾ ਕੇ ਹੀ ਮੁੜੇਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਫੋਰਮੈਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣੇ।” ਬੰਸਾ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਦ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਚੋਰੀ ਦੀ ਤੁਹਮੱਤ ਲੱਗ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੱਗੇਗੀ।” ਕਿਰਪੂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਚੱਲੋ।”

“ਕਿੱਦਾਂ ਜਾਈਏ। ਗੇਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿੰਦਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੜਕਾ। ਉਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਭੀਮੇ, ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਰਵਾਏਗਾ। ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਹੀ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ। ਝੂਠ ਸੱਚ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਂ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰੱਖੋ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਦਿਨ ਚੂਨੇ ਵਾਲੇ ਹੌਜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਟ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਦੰਦ ਪੀਹਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਕਿਹਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰੇਗਾ?”

“ਉਸੇ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਲੇ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿੱਲੀ ਬਣਾਇਆ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਮਿਆਉਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਥੱਲੇ ਵਾਲਾ ਬੁੱਲ ਘੁੱਟਿਆ।

“ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਅੰਨਜਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਬੁਝੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

“ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਗੇਟ ਟੱਪ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ।” ਜ਼ਿੰਦਰ ਨੇ ਚੁਨੌਤੀ ਦਿੱਤੀ।

“ਪੱਕੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅੰਗੂਠਾ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਤਸਦੀਕ ਯਾਦ ਹੈ। ਦਬਕਾ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ?” ਕਿਰਪੂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ।

ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਾਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਕਿਉਂ ਹੋ। ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਅੰਨਜਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਗਲ ਭਰ ਆਇਆ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਕਾਲੀ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੋਝ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਛਤਾਵਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅੱਧਾ ਚੰਦ ਛਿਪਦੇ ਹੀ ਦਲਾਨ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁੰਡਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਪੈ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਕਿੱਥੇ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਖਿੰਝ ਕੇ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ, “ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਲਈ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੁਫਨਾ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤ ਮੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮਾਸੂਮ ਖਾਹਿਸ਼ ਲਈ।”

ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਾਲੀ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਨੇ ਅੱਖ ਝਮਕਣ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਸਿੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੱਖੀ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਪ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਹੀ ਵਕਤ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਉੱਥੋਂ ਚੁੱਕੇ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਵੇ... ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਖਾਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਦੌੜੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹੀ ਧੁੱਪ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉੱਤੇ ਕਾਲੀ ਖੁਦ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੱਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਨਮਾਨ ਵਾਲੀ ਮੌਤ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੋਨੋਂ ਕਿਉਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਮੂੰਹ ਛੁਪਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਦੌੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਚਿੰਤਿਤ ਜਾਂ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਰਾਇਆ।

ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਮਦਦ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਪਏ ਨੇ ਪਾਸਾ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮੁਨਸ਼ੀਗੀਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਛੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੌ ਚਾਰ ਕੜੀਆਂ ਦਾ ਦਲਾਨ, ਤਿੰਨ ਕੋਠੜੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਹੜਾ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਡਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕਰੜਾ ਕਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਗੇਟ ਦਾ ਜਿੰਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਘੜੇ ਦੇ ਬੇਹੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਕੁਰਲੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ। ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਗਿਣੇ। ਸਾਰਾ ਸਰਮਾਇਆ ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੀਹ ਰੁਪਏ ਕਿਸ਼ਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਲੈਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਵੀ ਲਾਇਆ। ਚਾਲ੍ਹੀ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਛੇ ਆਨੇ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਸੌਖ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਅਤੇ ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਕੱਚੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਲਦਾਉਣ ਲਈ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੱਲਾਂ ਰੇੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਲਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਗਿਣ ਕੇ ਆਪ ਉੱਤਰਵਾਈਆਂ। ਰੇੜ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਟਿਕਾਣਾ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਦੂਕੜੀ ਕੱਢ ਕੇ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਗਿਣੇ ਅਤੇ ਕਾਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਬੰਨ ਕੇ ਇੱਕ ਖੂੰਜੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਕਾਲੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁੜ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਕਾਰੀਗਰ ਇੱਕ ਪੱਲ ਬੂਹੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜਕੇ, ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਅਤੇ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਕਿਸ਼ਨਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਰੁਕਿਆ ਫਿਰ ਨੀਂਵੀ ਪਾਈ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਗਿਆ।

“ਕਿਸਨੇ ਭਾਅ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ। ਕੱਲ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਤੇਰੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ... ਆਪਣੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ। ਖੈਰ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਹਾਡਾ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ।

ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸਨਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਰੋਕ ਲਿਆ, “ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭਤੀਜੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਭੁੱਲ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਮੇਰਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।”

ਕਿਸਨੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੋਜਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਇਆ। ਹਰ ਕਾਰੀਗਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਕਿਹਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਕਾਲੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਦੇ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਫੋਰਮੈਨ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਖੁੱਲੀ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਝੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਇਕਦਮ ਖਿੜ੍ਹ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਡੱਟ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਕਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ, ਗਰਦਨ ਝੁਕਾ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ।

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੱਟ ਗਿਆ, “ਆਉ ਬੈਠੋ।”

“ਨਹੀਂ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਇਸ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਤੇਰਾ ਹੱਕ ਹੈ।” ਫੋਰਮੈਨ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਰਪੂ ਬੇਹੱਦ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਕਿ ਕਾਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਫੋਰਮੈਨ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਦੇ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਝੁਕ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਪੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾਬ ਦੱਸਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੁਪਏ, ਆਨੇ, ਪੈਸੇ ਤੱਕ ਗਿਣ ਦਿੱਤੇ।

“ਕਾਲੀਦਾਸ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੈ?” ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਲ੍ਹਾਮਾ ਦੇ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ਬੈਠੋ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਫੋਰਮੈਨ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਕੱਲ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋ ਰੁਪਏ ਦਿਹਾੜੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਛੇ ਆਨੇ ਮੇਰਾ ਬਕਾਇਆ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ।

“ਤੈਨੂੰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋ-ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮੈਂ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੁਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੈਂਡ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਪੇਸ਼ਗੀ ਲੈਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਕੀ ਮਤਲਬ?” ਫੋਰਮੈਨ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ।

“ਮੇਰਾ ਅੰਨਜਲ ਇਸ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਦਾਂ ਸਮਝ ਲਉ, ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਖਤਮ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕਾਪੀ, ਸੰਦੂਕੜੀ ਅਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਫੋਰਮੈਨ ਵੱਲ ਖਿਸਕਾ ਦਿੱਤੀ।

ਫੋਰਮੈਨ ਕੁੱਝ ਪੱਲ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੀ ਚੂਰੀ ਅਤੇ ਘਿਉ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹਾਜ਼ਮਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਘਿਉ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਖੋਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਫੋਰਮੈਨ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ। ਉਹ ਇਕਦਮ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਉੱਛਲਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਕਸ਼ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, “ਤਾਂ ਤੂੰ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ?”

“ਜੀ, ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਖੈਰ, ਤੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੁਹਰਾ ਫਾਇਦਾ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ।” ਫੋਰਮੈਨ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ?”

“ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਕਮ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਅੰਗੂਠੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ।” ਫੋਰਮੈਨ ਹੁੱਕਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਉੱਠ ਗਿਆ।

“ਫੋਰਮੈਨ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਦੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਕਮ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੱਕੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਕਾਇਦੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਿਹਨਤ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦਸ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਦਸ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਆ ਜਾਈਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹਿਸਾਬ ਕਰ ਲੈਣਾ।” ਫੋਰਮੈਨ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ।

“ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।” ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੁੱਝ ਗਈ।

ਹੌਜਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਲਗਾਤਾਰ ਦਫਤਰ 'ਤੇ ਨਿਗਾਹਾਂ ਟਿਕਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਗਏ ਸਨ।

ਦਫਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਫੋਰਮੈਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਨਿਕਲੇ। ਪਰ ਉਹ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਹੌਜਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖ ਕੇ ਫੋਰਮੈਨ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਉਏ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਿਉ ਖਸਮੋ, ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਪੁੱਤੇ! ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਆਂ? ਚਲੋ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖੱਲ ਲਾਹ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਆਪਣੀ ਸੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਫੋਰਮੈਨ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਕੜ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਹੁੱਕੇ ਦੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸੂਟੇ ਲਏ। ਫਿਰ ਤਹਿਮਤ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫੜੀ ਹੌਜਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਨਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਬਦਬਾ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ।

ਕਾਲੀ ਸਿੱਧਾ ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦਫਤਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਖਮੋਸ਼ੀ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚੁਬਾਰੇ ਤੋਂ ਬੱਲੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੁੜ ਗਏ।

“ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੁੜਣਗੇ। ਜੇ ਅੱਗੇ ਆਗਰੇ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਨ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੜਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਣਕੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। “ਮਾਲੀਰਾਮ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਜਦ ਲੀਡਰ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚਮਚੇ ਵੀ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਹੱਸਿਆ, “ਜਦ ਗੁੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮੱਖੀਆਂ ਕਿਉਂ ਆਉਣਗੀਆਂ।”

ਕਾਲੀ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫੈਟਨਗੰਜ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਕਿਸ਼ਨੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ।

ਸੇਠ ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਨਕੋਦਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂਗੇ ਖੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਕਾਲੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਕੱਚੇ ਗੋਲੇ ਬੜ੍ਹੇ 'ਤੇ ਸਾਫ ਥਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਉਹ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੱਤਾਂ ਥੱਲੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਲੀ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆ ਪਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ ਫਹਿਮੀਆਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ।

ਕਾਲੀ ਸ਼ਸੋਪੰਜ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਬੇਯਕੀਨੀ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਉਹ ਉਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਧੱਸ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਤਣੇ ਨਾਲ ਢਾਸਣਾ ਲਾ ਕੇ ਨਿਢਾਲ ਜਿਹਾ ਅਧਲੇਟਿਆ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਤਾਂਗਾ ਆ ਖੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਇੱਕ ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹਾ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਸਵਾਰੀ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਪਏ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ।

“ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਗਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ।

ਕਾਲੀ ਉੱਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਉਹ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ ਹੈ।

“ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀ।” ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, “ਭਾਈ ਰੋਕ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਉਤਾਰ ਦੇ।”

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਉੱਠਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੋਢਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ।

“ਭਰਾ, ਸਬਰ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿ। ਸੌ-ਦੋ ਸੌ ਕਦਮ 'ਤੇ ਤਾਂ ਅੱਡਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ।”

“ਹੁਣ ਸਬਰ ਕਰ, ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਉੱਤਰਣਗੇ। ਅੱਡਾ ਆ ਲੈਣ ਦੇ।” ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ।

“ਨਾ ਭਾਈ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉੱਤਰਨਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਫਿਰ ਦੌੜ ਜਾਏਗਾ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉੱਠਣ ਲਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਘਰੋਂ ਦੌੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ?” ਇੱਕ ਸਵਾਰੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਉਸ ਵੱਲ ਘੁਮਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ ਜੀ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿਸਿਆ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂਗੇ ਦੀ ਬਾਕ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਏਦਾਨ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਸਵਾਰੀਆਂ ਫਸ ਕੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਫਸੀ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਚਾਦਰ ਨਿਕਲ ਤਾਂ ਆਈ ਪਰ ਇੱਕ ਪਾਸਿਉਂ ਪਾਟ ਗਈ।

“ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਹੈ।” ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੋ-ਫਾਤ ਹੋਈ ਚਾਦਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੌੜ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੋਹਰੇ ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ। ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਛਿੱਤ ਗਈ ਅਤੇ ਘਿੱਗੀ ਬੱਝ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਪਿਆ ਪਰ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ, “ਤੂੰ ਕਾਲੀ ਹੈ ਨਾ?”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੁਬਾਨ ਜਿਵੇਂ ਗੂੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹੀ ਹਿਲਾ ਸਕਿਆ।

“ਕਾਲੀ ਤੂੰ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਕਾਲੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੂੰ ਜੀਂਦਾ ਹੀ ਆਂ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਹਾਂ ਚਾਚਾ।”

“ਸੁਕਰ ਹੈ ਰੱਬ ਦਾ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਲਗਾਤਾਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸ਼ੱਕ ਪੱਕਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਕਾਲੀ ਹੁਣ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਈ।

“ਕਾਲੀ, ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲੀ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਪੰਡੋਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਛੱਪੜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈਂ। ... ਫਿਰ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਸ਼ ਤਾਂ ਇੱਕ ਮੰਗਤੇ ਦੀ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਲਾਸ਼ ਸਨੌਰੇ ਦੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ... ਸੁਕਰ ਹੈ ਰੱਬ ਦਾ ... ਤੂੰ ਜੀਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਲਾਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸੁਰਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਬੜਾ ਸਵਾਲ ਗਿਆਨੋ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਜੁਬਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਐਨਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟਿੱਪ ਟਿੱਪ ਹੰਝੂ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਹ ਬੰਦ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਕਦੋਂ ਦਾ ਇਥੇ ਸੀ?”

“ਚਾਚਾ, ਜਦੋਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਇਥੇ ਹੀ ਹਾਂ।” ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੁੱਝ ਅਚਾਨਕ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, “ਚਾਚਾ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ ਕਰ ਦੇ। ਮੇਰੀ ਅਕਲ, ਸੋਚ, ਸਮਝ ਸਭ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਈਆਂ ਸਨ।”

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ, “ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਇਧਰ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਪੈ ਗਈ। ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਛੱਤੀ ਨਾਲ ਤਾਂਗੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਉੱਤਰਨ ਸਮੇਂ ਖਿੱਚੋਤਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਚਾਦਰ ਵੀ ਪਾਟ ਗਈ।”

“ਚਾਚੀ, ਪਾਸੋ ਤੇ ਛੋਟੂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?”

“ਸਾਰੇ ਠੀਕ ਹਨ, ਚਾਚੀ ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਬਿਮਾਰ-ਠਮਾਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?”

“ਕਿਉਂ, ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਚਾਚੀ ਨੂੰ?” ਕਾਲੀ ਚਿੰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਹੋਣਾ ਕੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਉਮਰ ਹੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਗੋਡਿਆਂ ਗਿੱਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਦ। ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰੀ ਦਾ ਦਰਦ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਝੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ।

ਦੋ ਸਵਾਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੋਠਾਂ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਪਰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ, “ਤਾਏ ਫੱਤੂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ?”

“ਤਾਈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ। ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਹਿੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ...ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁਢਾਪਾ ਸਭ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੁਢਾਪਾ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਦੋਨੋ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਕਾਲੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਚਾਚਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ?”

“ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਮੰਗੂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੱਝ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਤੂੜੀ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਚਮਾਰਲੀ ਦਾ ਲੰਬਤਦਾਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਅ ਆਉਂਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਰੋਕਣ ਟੋਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਮਾਯੂਸ ਅਤੇ ਖਿੰਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਚਾਚਾ... ਗਿਆਨੋ...” ਸ਼ਬਦ ਕਾਲੀ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ।

“ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਨਾ ਚਾਚਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

“ਅੱਛਾ! ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਖਬਰ ਸੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਗਿਆਨੋ ਦੇ ਸਿਵੇ ਕੋਲ ਰੋਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।”

“ਗਿਆਨੋ ਦਾ ਸਿਵਾ?” ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ।

“ਹਾਂ... ਕਾਲੀ। ਗਿਆਨੋ ਮਰ ਗਈ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੰਖੀਆ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਨਜਾਇਜ਼ ਔਲਾਦ ਸੀ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੂਰ ਕੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਸਾਫੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਖਮੋਸ਼ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਜਦ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸਿਸਕੀਆਂ ਹਿਚਕੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ, “ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ। ...ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਾਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੋ ਦੀ ਮੌਤ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਸੀ।”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਹਿਚਕੀਆਂ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਕਾਲੀ, ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਰੱਬ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੋਣ ਧੋਣ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਰੋਣ ਨਾਲ ਮੌਤ ਟਲ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਮਰਿਆ ਬੰਦਾ ਮੁੜ ਕੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਮਰੇ।”

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਹਿਚਕੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਹਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲਗਾਅ ਹੈ ਨਾ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਨਾ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਵੈਰ ਭਾਵਨਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕਦਮ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੰਬਣੀ, ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਖੜਾ ਅਤੇ ਜੁਬਾਨ ਵਿੱਚ ਬਲਬਲਾਹਟ ਆ ਗਈ ਹੈ।

“ਤੂੰ ਇਥੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠਾ ਹੈਂ। ਤੇਰਾ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਡੌਰ ਡੌਰ ਜਿਹਾ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਘਰ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਕਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਟੱਕ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਬੜ ਕੇ ਕਾਲੀ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬੋਝਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੁਰਕਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦ ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਫੁੱਟ ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, “ਕੀ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਸਿਆਣਾ ਬਣ। ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਨਿਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇਰੇ।”

“ਕੀ ਹੋਇਆ ਇਹਨੂੰ?” ਇੱਕ ਰਾਹਗੀਰ ਨੇ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਭਾਈ ਜੀ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਕੀ ਇਹ ਤੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ?”

“ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਭਤੀਜਾ ਹੈ।”

ਰਾਹਗੀਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, “ਬਸ ਕਰ ਹੁਣ। ਨਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਰੀ ਜਾਨਾ। ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦਿਖਾ ਚੁੱਕਿਆਂ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਝਿੜਕਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਫਿਰ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਸਾਫੇ ਨਾਲ ਹੰਝੂ ਪੂੰਝੇ। ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਸਾਫ ਕੀਤਾ।

“ਤੂੰ ਇਥੇ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈਂ?” ਕੰਮ ਕਿੱਥੇ ਕਰਦਾ?” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਚਾਚਾ, ਕੋਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਵੀ ਸੀ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬਿੜਕਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ, “ਚਾਚਾ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆਂ ਜਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।”

“ਨਾ ਕਾਕਾ, ਤੇਰਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, “ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਦਾ।”

“ਚਾਚਾ?” ਕਾਲੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੁਣ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਸੂਰ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ। ਤੈਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ...।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

“ਪਰ ਚਾਚਾ, ਤੂੰ ਪਿੰਡ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ?”

“ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਕਸੂਰ ਬੜੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਦੌੜਣਾ ਪਿਆ।”

“ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਇਥੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਕੋਹ 'ਤੇ ਅੱਡਾ ਹੈ, ਇਸ ਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ। ਪਿੰਡ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰੇ ਹੈ। ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ।”

ਕਾਲੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰਾ ਸਮਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਿਸਤਰੇ ਅਤੇ ਸੰਦੂਕੜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

“ਬਸ ਇਹ ਹੀ ਹੈ?”

“ਹਾਂ ਚਾਚਾ। ਕੁਸ਼ ਪੈਸੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੈਗੇ ਆ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਰੁਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਨਾ, ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਦਾ ਮੋਢਾ ਥਾਪੜਿਆ। “ਚੱਲ ਉੱਠ, ਚੱਲੀਏ।”

“ਕਿੱਥੇ?” ਕਾਲੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ।

“ਮੇਰੇ ਨਾਲ।” ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਟੱਕ ਕਾਲੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। “ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਕੋਲ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਾਕਤ ਆਵੇਗੀ। ਦਿਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੁਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣਾਂਗੇ।”

ਕਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, “ਚੱਲ ਚਾਚਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਸ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਅੰਨਜਲ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ।”

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਕਾਲੀ ਵੀ ਅੱਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ।